

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Аница И. Туфегџић

**ТРИ ВЕКА ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА:
контекст и континуитет**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Anica I. Tufegdžić

**THREE CENTURIES OF VOJVODINA'S
BREWERIES:
Context and Continuity**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

ментор:

др Мирјана Ротер Благојевић, ванредни професор
Архитектонског факултета Универзитета у Београду

чланови комисије:

арх. Михаило Тимотијевић, редовни професор
Архитектонског факултета Универзитета у Београду

др Александра Ђукић, ванредни професор
Архитектонског факултета Универзитета у Београду

др Нађа Куртовић Фолић, редовни професор
Факултета техничких наука Универзитета у Новом Саду

др Миле Клашња, редовни професор
Технолошког факултета Универзитета у Новом Саду

датум одбране докторске дисертације:

ТРИ ВЕКА ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА: КОНТЕКСТ И КОНТИНУИТЕТ

РЕЗИМЕ

Истраживање је фокусирано на откривању улоге пивара у индустријализацији и урбанизацији Војводине, као и међузависности технолошког/производног поступка и просторног концепта и обликовања пивара у појединим периодима. Проучавањем архитектуре појединачних сачуваних грађевина, према примењеном просторном концепту, начину градње, материјализацији, конструкцији и обликовним елементима, анализирано је у којој мери су оне биле одјек техничко-технолошког развоја и напретка индустријске архитектуре централне Европе.

На основу ових истраживања у даљем раду су утврђене вредности пивара као дела индустријске културне баштине не само Војводине, већ и ширег региона, а потом су испитане могућности њихове заштите, презентације и савременог коришћења као заједничког наслеђа народа средњоевропске регије.

Током истраживања су критички размотрени и разјашњени теоријски концепти аутентичности и интегритета, а потом је прецизиран методолошки оквир за њихову примену у савременом конзерваторском приступу индустријском наслеђу. Допринос ове дисертације очекује се у редефинисању система идентификације и вредновања материјалних и нематеријалних аспеката индустријског наслеђа.

Очекивани резултат истраживања је одређење места војвођанских пивара у ширем контексту, будући да је анализа њихове слојевитости неопходна претпоставка за разумевање друштвених, политичких, привредних и културних токова у претходна три столећа, али такође и нужна теоријска основа за адекватан конзерваторски третман у будућности.

кључне речи: пиварство, индустријско наслеђе, аутентичност, обнова, континуитет, Војводина

научна област: архитектура и урбанизам

ужа научна област: историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број: 725.42:663.4(497.113)(043.3)

THREE CENTURIES OF VOJVODINA'S BREWERIES: CONTEXT AND CONTINUITY

SUMMARY

The research focuses on discovering the role of breweries in the industrialization and urbanization of Vojvodina, and the interdependence of technological / manufacturing process and their spatial concept and design in certain periods. By studying architecture of individual preserved buildings, according to the applied spatial concept, method of construction, materialization, and design, in dissertation has been analyzed the extent to which they were an echo of technological development and progress of industrial architecture in Central Europe.

Based on these studies, in further work are determined values of breweries, as part of the industrial heritage not only in Vojvodina, but also in the region, and then examined the possibility of their protection, presentation and modern use, as a common heritage of the people of central European region.

During the study were discussed and clarified the theoretical concepts of authenticity and integrity, and then specified a methodological framework for their application in modern industrial heritage conservation approach. The contribution of this dissertation is expected in the redefinition of the system of identification and valuation of tangible and intangible aspects of industrial heritage.

The expected result of the research is the determination of Vojvodina's breweries in a broader context, given that the analysis of their complexity is necessary prerequisite for understanding the social, political, economic and cultural trends of the past three centuries, but also the necessary theoretical basis for adequate conservation treatment in the future.

Key words: brewing, industrial heritage, authenticity, renewal, continuity, Vojvodina

Academic Expertise: architecture and urban planning

Field of Academic Expertise: history, theory and aesthetics of architecture and visual arts and renovation of built heritage

UDK number: 725.42:663.4(497.113)(043.3)

САДРЖАЈ

I УВОД	1
1.0. Истраживачки оквир	1
1.1. Проблем и предмет истраживања	1
1.2. Научни циљ истраживања	5
1.3. Задаци истраживања	6
1.4. Полазне хипотезе	7
1.5. Научне методе истраживања	7
1.6. Очекивани резултати и практична примена резултата	9
2.0. Преглед досадашњих истраживања	11
 II НАСТАНАК И РАЗВОЈ ПИВАРА У ВОЈВОДИНИ	 14
1.0. Период Хабзбуршке монархије	14
1.1. Друштвено-политички контекст	14
1.2. Немачка пиварска традиција	15
1.3. Пивара као израз државног ауторитета / хијерархије	20
2.0. Период Аустро-Угарске монархије	24
2.1. Друштвено-политички контекст	24
2.2. Улога породице Вајферт у индустријализацији пиварства	25
2.3. Пивара као репрезент друштвеног раслојавања и центар друштвеног живота	28
3.0. Период Краљевине СХС (Југославије)	33
3.1. Друштвено-политички контекст	33
3.2. Стагнација пиварске делатности	34
3.3. Пивара као модел опстанка у економској кризи	37
4.0. Период након Другог светског рата	40
4.1. Друштвено-политички контекст	40
4.2. Модернизација и експанзија пиварства	41
4.3. Пивара као место манифестације државне идеологије	45

5.0. Период транзиције	49
5.1. Друштвено-политички контекст	49
5.2. Питање одрживости традиционалне производње пива	50
5.3. Пивара као симбол друштвено - економског пропадања	53
 III КАРАКТЕРИСТИКЕ ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА	 56
1.0. Истраживачки оквир	56
1.1. Дефинисање критеријума одабира релевантних примера	56
1.2. Дефинисање аспеката анализе	58
2.0. Приказ карактеристичних примера војвођанских пивара	60
2.1. Пивара у Панчеву	60
2.2. Пивара у Вршцу	76
2.3. Пивара у Зрењанину	89
2.4. Пивара у Бечеју	104
2.5. Пивара у Апатину	116
3.0. Место војвођанских пивара у средњоевропском контексту	130
3.1. Порекло и развој просторних облика и архитектонских образаца	130
3.2. Приказ најзначајнијих примера из ширег окружења	135
3.4. Компаративна анализа војвођанских са пиварама из ширег окружења – типови / модалитети / аналогije	142
 IV ВАЛОРИЗАЦИЈА И САВРЕМЕНА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ПИВАРА	 148
1.0. Генеza концепта заштите индустријског наслеђа	148
1.1. Индустријска археологија vs адаптивна пренамена	148
1.2. Савремена доктрина заштите индустријског наслеђа	151
1.3. Место индустријског наслеђа у систему заштите културног наслеђа Србије	156
2.0. Теоријски приступ валоризацији и презентацији индустријског наслеђа	161
2.1. Проблем очувања аутентичности индустријског наслеђа	161
2.2. Питање валоризације материјалних и нематеријалних тековина индустријализације	167

2.3. Очување интегритета индустријског наслеђа у постиндустријском друштву	172
3.0. Утврђивање вредности анализираних пивара	182
3.1. Процена аутентичности према схеми заснованој на <i>Нара документу</i>	182
3.2. Валоризација анализираних пивара према матрици комеморативних и савремених вредности	194
4.0. Могућности обнове и презентације војвођанских пивара	198
4.1. Европски модели реактивације пивара	198
4.2. Методолошке смернице обнове војвођанских пивара	201
4.3. Очување аутентичности и интегритета војвођанских пивара кроз савремено коришћење	214
V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	221
VI ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	231
1.0. Извори	231
1.1. Примарни извори	231
1.2. Секундарни извори	234
2.0. Литература	238
2.1. Литература која се односи на развој пиварства и пивара	238
2.2. Литература која се односи на општу, друштвену, политичку и културну историју Војводине	240
2.3. Литература која се односи на принципе заштите и презентације културног и индустријског наслеђа	244
3.0. Интернет извори	247
VII ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ	250
VIII БИОГРАФИЈА АУТОРА	353

I УВОД

1.0. ИСТРАЖИВАЧКИ ОКВИР

1.1. Проблем и предмет истраживања

Рад је усмерен ка истраживању настанка и развоја пивара на подручју Војводине, кроз анализу утицаја друштвеног, политичког, привредног, технолошког и културног контекста у којем су грађене и трансформисане, почев од 20-их година 18. века па све до данас, како би се утврдиле њихове техничко-технолошке, просторне и архитектонске вредности и значај као дела укупног културног наслеђа Војводине.

Хронолошка подела вишевековног развоја пивара аналогна је општој периодизацији историје Војводине: период Хабзбуршке монархије (1718-1848/67), период Аустро-Угарске монархије (1867-1914/18), период Краљевине СХС/Југославије (1918-1941/44), период СФРЈ (1944-1991), период транзиције (1991-). Истраживање је спроведено кроз четири просторна нивоа: појединачан индустријски објекат/комплекс, насеље/град у којем се пивара налази (Панчево, Вршац, Зрењанин,¹ Бечеј, Апатин), данашња Војводина (некада делови Сремске (Szerem), Бачко-Бодрошке (Bács-Bodrog) и Торонталске (Torontál) жупаније) и шире окружење (простор некадашње Хабзбуршке, касније Аустро-Угарске монархије).

Пиварство представља једну од најстаријих привредних делатности у Војводини. Везује се за почетак 18. века, када подручје данашње Војводине, ондашње периферне, изразито аграрне области Хабзбуршког царства, насељава немачко становништво. Своје умеће у припреми традиционалног, чаробног напитка Немци су, захваљујући природном потенцијалу земљишта за узгој пиварских сировина (јечам, слад, хмелј), наставили да негују и развијају у оквиру кућних мануфактура које су имале карактер сезонских занатских радионица пива.

¹ Данашњи Зрењанин је у својој историји више пута мењао име: од 1326. године помиње се као Бечкерек (Becskerek), нема података о томе када је добио префикс Велики (Nagybecskerek), 1934-41. године Петровград, 1941-44. године Грос Бечкерек (Großbetschkerek), 1944-46. године Петровград, 1946-данас Зрењанин.

Међутим, ускоро је почела изградња мањих државних производних погона у Панчеву (1722), Вршцу (1742), Великом Бечкереку (1745), Бечеју (1754) и Апатину (1756), насељима која се убрзо издвајају из аграрног миљеа стицањем статуса трговишта или слободног краљевског града. Избор локације пивара у великој мери одређивао је речни ток, с обзиром да је водени саобраћај у датом периоду био најефикаснији. Државна администрација је, као руководилац изградње и касније експлоатације пивара, примењивала типска решења - приземне објекте са две до три просторије, подрумом и таванским простором за складиштење сировина. Изузетак је учињен у Апатину, главној немачкој колонистичкој бази у Бачкој, где је Царска комора 1756. године, државним средствима изградила пивару по узору на европске. Тек почетком 19. века, стекавши право откупа пивара, слободне производње и продаје пива,² немачки предузетници отворили су пут за развој индустријског пиварства у Војводини.

Период дуализма карактерише друштвено раслојавање, индустријализација и урбанизација периферије Монархије. Улога војвођанског пиварства у наведеним трансформацијама друштва, привреде и града била је огромна, о чему сведочи делатност породице Вајферт (Weifert), која је почетком 20. века поседовала неколико, по ондашњим најсавременијим стандардима опремљених, пивара у региону. Њихова пивара у Панчеву била је прва парна пивара у јужној Угарској. Модернизација начина производње након увођења парне машине у производни процес одразила се директно на просторну организацију фабрика, а индиректно на структуру урбаног ткива. Повећање капацитета захтевало је проширења првобитних комплекса, при чему долази до повезивања неколико парцела, понекад и до разградње правилних блокова. Новопројектоване објекте карактерише примена нових материјала (челик, касније бетон) и нових конструктивних решења (гвоздена међуспратна греда и пруска капа). У оквиру пиварских комплекса карактеристична је појава нових типова стамбених објеката, као што су палата/вила индустријалца и раднички станови/колоније. На прелазу из 19. у 20. век, захваљујући имплементацији јавних садржаја (јавно купатило, ресторан/пивница, школа, сала за окупљања, итд), пиваре постају својеврсни центри друштвеног живота различитих група (радничке класе, грађана,

² 1840. évi XVII. törvénycikk a gyárok jogviszonyairól, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5213>

индустријалаца, интелектуалаца). У обликовању индустријских и профаних грађевина су препознатљиви утицаји актуелних средњоевропских уметничких тенденција.

У међуратном периоду Војводина, супротно дотадашњем положају слабије развијене области Угарске, постаје један од привредно најразвијенијих региона нове Краљевине СХС. Захваљујући традиционалној производњи хмеља, у чему су предњачили Словаци око Бачког Петровца, индустрија пива наставила је умерен развој упркос **великој економској кризи током 30-их. Вајфертова пивара у Панчеву била је једина у коју је у међуратном периоду константно улагано, чији су капацитети проширивани, а производња модернизована.**

У првим годинама послератног периода нова државна власт извршила је драстичне промене привредног система спровођењем национализације, при чему је у управљању војвођанским пиварама, после више од два столећа, потиснут снажан немачки утицај. Након успостављања радничког самоуправљања пиваре постају израз колектива и синоним снаге радничке класе. Пораст животног стандарда утицао је на повећање потрошње пива, односно константо проширење производних капацитета. У оквиру постојећих комплекса вршене су бројне реконструкције и доградње. Интензивном индустријском градњом у послератним годинама управљали су углавном конструктори и технолози, а ретко архитекти. Наиме, било је уобичајено да архитектонски пројектантски заводи разрађују пројекте страних стручњака, углавном машинских инжењера.³ Мере у основи и пресеку обавезно су преузимане из добијених пројеката, а изгледи су интерпретирани произвољно. Функција је била примарна, а форма у другом плану. Сталном модернизацијом производног процеса, увођењем нових врста пива и проширењем тржишта ван националних оквира, војвођанско пиварство је у периоду социјализма доживело експанзију.

Током 90-их година започиње трансформација друштвеног капитала у акцијски, што се одразило на даљи развој пиварства. Након појачане инвестиционе активности уследила је приватизација методом јавног тендера, често руковођена појединачним интересима. У већини случајева убрзо је обустављена производња и уведен стечајни поступак. Након готово три столећа у

³ Stjepan Gomboš, "Industrijska arhitektura," *Urbanizam i arhitektura* 1-2 (1950): 13.

најстаријим војвођанским пиварама, изузимајући *Апатинску пивару*, прекинут је континуитет у производњи. Грађевине и опрема стихијски пропадају.

У досадашњим научним радовима пиваре на подручју Војводине су углавном обрађиване са аспекта унапређења технолошког процеса производње пива, привредног доприноса или правног статуса, док је њихов друштвено-историјски и културни значај сасвим занемарен. Анализом урбаног контекста, архитектонске форме, просторног концепта, грађевинског склопа, односно трагањем за пореклом елемената (стилских и конструктивних), утицајима и узорима, до сада се нико није систематски бавио.

Истраживање је фокусирано на откривању улоге пивара у индустријализацији и урбанизацији Војводине, као и међузависности технолошког/производног поступка и просторног концепта и обликовања пивара у појединим периодима. Проучавањем архитектуре појединачних сачуваних грађевина, према примењеном просторном концепту, начину градње, материјализацији, конструкцији и обликовним елементима, анализирано је у којој мери су оне биле одјек техничко-технолошког развоја и напретка индустријске архитектуре централне Европе.

На основу ових истраживања у даљем раду су утврђене њихове вредности као дела индустријске културне баштине не само Војводине, већ и ширег региона, а потом су испитане могућности њихове заштите, презентације и савременог коришћења као заједничког наслеђа народа средњоевропске регије.

У оквиру ових разматрања анализирани су релевантни међународни документи из области очувања индустријског наслеђа, те критички размотрена кључна питања у оквиру савременог концепта његове заштите, као што су: питање валоризације, питање очувања његове аутентичности и интегритета у процесу обнове и савремене презентације.

С обзиром на специфичне материјалне и нематеријалне вредности индустријског наслеђа, критеријуми валоризације пивара дефинисани су према теоријској матрици Риглових (Alois Riegl) седам историјских вредности, подељених у две категорије: комеморативне/меморијалне вредности (вредност

година, историјска и вредност успомене) и савремене вредности (употребна, вредност новина, уметничка и релативна уметничка вредност).⁴

Процена аутентичности индустријског наслеђа повезана је са вредношћу великог броја извора информација. *Аспекти извора* (облик и дизајн, материјали и супстанце, употреба и функција, традиција и техника, локација и положај, дух и израз) и *димензије индустријског наслеђа* (уметничка, историјска, друштвена, научна) дефинишу менталну шему за интердисциплинарни приступ истраживању и оцени аутентичности пивара.⁵

Теорија конзервације индустријског наслеђа, заснована на очувању *функционалног интегритета* објекта,⁶ подразумева да нови садржаји треба да поштују унутрашњу структуру и материјализацију, одржавају оригиналне моделе комуникације и садрже активности, у највећој могућој мери, компатибилне са оригиналним.

1.2. Научни циљ истраживања

Примарни циљ истраживања јесте научно аргументовано утврђивање и објашњавање специфичних одлика, вредности и потенцијала пивара, проистеклих из сложености друштвеног, политичког, просторног, привредног, технолошког и културолошког контекста у којем су настале и развијале се током претходна три stoleћа.

У складу са основним циљем, али и чињеницом да сложени процеси генезе предметних индустријских комплекса до сада нису били предмет аналитичког сагледавања, дефинишу се следећи подциљеви истраживања:

- утврђивање улоге пиварства у индустријализацији и урбанизацији пољопривредне периферије ондашње Хабзбуршке, касније Аустро-Угарске, монархије, као и начина на који су пиваре репрезентовале друштвени и културни напредак у различитим периодима свог развоја

⁴ Alois Riegl, "The modern cult of monuments: its character and origin," in *The eye's career*, 69-83. http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic822683.files/Riegl_The%20Modern%20Cult%20of%20Monuments_sm.pdf

⁵ *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994) http://www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm

⁶ *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (NizhnyTagil: TICCIH, 2003) http://www.mnactec.cat/ticcih/industrial_heritage.htm

- утврђивање архитектонских образаца по којим су пиваре грађене, односно трагање за узорима, утицајима, аналогијама и моделима у ширем територијалном оквиру
- дефинисање теоријских и методолошких приступа у поступку валоризације и издвајања специфичних материјалних и нематеријалних вредности пивара, које заслужују очување и презентацију у оквиру корпуса националног и регионалног наслеђа индустријске културе

1.3. Задаци истраживања

Претходно дефинисани циљеви и предмет истраживања одређују следеће задатке:

- истраживање међузависности просторног, друштвеног, привредног и културног развоја пивара и насеља у којима од 18. века до данас постоје, кроз анализу повезаности са значајним личностима (власницима) и посебним етничким заједницама (немачка, словачка), испитивање утицаја на промене начина живота и формирање друштвених и културних кодова, као и истраживање историје пиварства, односно услова и последица преласка са мануфактурне на индустријску производњу пива
- истраживање просторних и обликовних карактеристика архитектуре војвођанских пивара и њихова компарација са пиварама из ширег окружења
- успостављање примарних и специфичних критеријума у процесу валоризације пивара како би се дефинисали елементи материјалног (архитектура, инжењерство - конструкција, производни процес, опрема, машине) и нематеријалног (опште друштвени допринос - социјално-образовни аспект, аспект развоја индустрије, економски аспект, аспект међузависности, историјски аспект; повезаност са значајним личностима, одређеном друштвеном групом) карактера

1.4. Полазне хипотезе

Кроз претходне анализе спроведене у циљу поставке теме докторске дисертације утврђени су основни проблеми истраживања из којих се могу извести полазне хипотезе:

- Војвођанске пиваре су биле прва и најстарија индустријска постројења на ширем подручју Панонске низије те су у 18. веку биле нуклеус урбаног развоја војвођанских насеља. У 19. веку оне постају генератор индустријализације пољопривредног региона, а све до краја 20. века репрезент друштвеног, технолошког и културног развоја Војводине као дела ширег средњоевропског простора. Оне су производ контекста у којем су настале и кроз њихову архитектуру преламале су се специфичности локалног и најзначајније карактеристике ширег окружења, што им истовремено даје регионалне и универзалне вредности.
- Пиварство у Војводини се у сфери технологије развијало под директним средњоевропским утицајем, што је одредило функционалну схему, производни процес и врсту опреме. Аналогно томе, порекло и развој просторног плана и архитектонске форме грађевина је несумњиво настао под директним утицајем кодова владајућих инжењерских достигнућа и архитектонских стилова централне Европе, што је и основни елемент њихове вредности као дела градитељског наслеђа укупног средњоевропског простора
- Успостављањем критеријума, циљева и индикатора у процесу валоризације пивара (према матрици комеморативних и савремених вредности) биће одређен сегмент конзерваторско-планерског процеса, који представља методолошки оквир за стандардизацију и развој модела очувања и презентације њихових специфичних вредности

1.5. Научне методе истраживања

У истраживачком процесу примењено је више научних метода истраживања којима је проверавана заснованост постављених научних хипотеза. Почетну фазу

рада чине идентификација и одређивање предмета и проблема истраживања, као и интерпретација основних научних сазнања релевантних за истраживање.

У првом реду је заступљен историографски метод који обухвата истраживање и анализу архивске грађе и других релевантних извора. Примарне изворе за проучавање архитектуре и урбаног контекста пивара чине оригиналне мапе, планови и пројекти, као и друга писана и илустрована архивска грађа. Истраживање је спроведено у следећим архивима: *Национални архив Мађарске*, Будимпешта (*Magyar Országos Levéltár*, Budapest); *Хрватски државни архив*, Загреб; *Архив Војводине*, Нови Сад; *Историјски архив Панчева*; *Историјски архив Бела Црква*; *Историјски архив Зрењанин*; *Историјски архив Сента*, Одсек за архивску грађу Бечеј; *Историјски архив Сомбор*. Претражене су музејске збирке старих разгледница и слика: *Музеја науке и технике*, Београд; *Народног музеја Панчева*; *Музеја града Вршица*; *Народног музеја Зрењанина*. Анализирана је документација надлежних завода за заштиту споменика културе: *Покрајински завод за заштиту споменика културе*, Нови Сад; *Завод за заштиту споменика културе Панчево*; *Завод за заштиту споменика културе Зрењанин*. Посебно значајну базу података представљају архиви у саставу пивара у Зрењанину и Апатину.

Извори су допуњени теренским истраживањем, базираним на техничком снимању, изради фото-документације, прикупљању података, њиховој обради и анализи. На терену је спроведена анкета, у сваком од пет градова на узорку од 100 испитаника. Као примарна литература коришћени су подаци, цртежи и друга илустрована грађа о пиварама, објављена у монографијама и периодичним публикацијама.

У следећој фази су прикупљени подаци о грађевинама које су предмет истраживања систематизовани, применом методе анализе (дескриптивне и експликативна, генетичке, функционалне, каузалне, феноменолошке), класификације и индуктивне методе у циљу дефинисања општих теоријских сазнања заснованих на аналитичко-синтетичком поступку и конкретизацији појединачних чињеница.

Компаративни метод је коришћен приликом упоредне анализе просторног концепта и обликовања истраживаних грађевина у циљу дефинисања узора, а

примењен је на више нивоа: на територији данашње Војводине, као и на ширем подручју некадашње Аустро-Угарске монархије. Истраживањем је обухваћена и Будимпешта, ондашњи друштвено политички центар, генератор привредног развоја и извор уметничких трендова. Класификација и систематизација истраживаних грађевина је дата кроз сагледавање процеса развоја технологије пиварства и решавање проблема функционалних, конструктивних, па и ликовних захтева у архитектури индустријских грађевина.

Систематско проучавање теоријских принципа очувања индустријског наслеђа подразумева примену синтетичког истраживања, као процеса стварања теоријског знања у правцу од посебног ка општем, али и истраживање дедуктивним методом, уз примену анализе, синтезе, генерализације и специјализације, у циљу извођења посебних закључака из утврђених општих судова.

У последњој фази резултати истраживања су дати кроз синтезу, тј. сумирање и интерпретацију претходних анализа. Оваква методолошка стратегија је коришћена као основа за доношење одређених закључака који се тичу провере научних хипотеза и постављених проблема истраживања.

У истраживању библиографских извора кориштена је анализа садржаја, а текст је документован одговарајућим фотографским и графичким прилозима, оригиналном архивском грађом и техничком документацијом проистеклом из теренског снимања истраживаних објеката.

1.6 Очекивани резултати и практична примена резултата

Истраживање је конципирано као прилог критичкој анализи индустријског наслеђа Војводине и треба да направи допринос у области историје архитектуре и очувања градитељског наслеђа. Очекивани резултат истраживања је одређење места војвођанских пивара у ширем контексту, будући да је анализа њихове слојевитости неопходна претпоставка за разумевање друштвених, политичких, привредних и културних токова у претходна три столећа, али такође и нужна теоријска основа за адекватан конзерваторски третман у будућности.

Научна оправданост истраживања проистиче из недовољне истражености корпуса индустријске архитектуре и могућности широке будуће примене резултата. Као веома важан допринос овог истраживања може се издвојити прикупљање и систематизација расположиве архивске грађе и других необјављених података о проучаваним објектима и формирање исцрпне фото и техничке документације о њима.

Нова сазнања су омогућила (ре)валоризацију и афирмацију грађевина које су предмет истраживања, а представљају најстарије индустријске објекте у Војводини, који су до скоро служили оригиналној намени. Резултати ће моћи да се примене као база за будућа истраживања у области индустријске архитектуре посматраног периода у другим деловима некадашње Аустро-Угарске монархије, а методолошки приступ код истраживања индустријских објеката друге намене на подручју Војводине.

Током истраживања су критички размотрени и разјашњени теоријски концепти аутентичности и интегритета, а потом је прецизиран методолошки оквир за њихову примену у савременом конзерваторском приступу индустријском наслеђу. Допринос ове дисертације очекује се у редефинисању система идентификације и вредновања материјалних и нематеријалних аспеката индустријског наслеђа.

Ово истраживање имаће посебан значај у области проучавања и валоризације индустријског наслеђа Војводине, које је данас на маргинама делатности службе заштите градитељског наслеђа. Нова сазнања и донети закључци допринеће едукацији стручњака из ове области и развоју критичког односа према индустријском наслеђу. Резултати истраживања послужиће као улазне информације за евалуацију некадашњих индустријских зона у процесу просторног планирања, односно урбане обнове.

Теоријски, историографски, критички и практични доприноси дисертације у области историје и теорије архитектуре, поред коначних закључака везаних за проучавану тему, као посебну вредност, донеће покретање низа питања, којима се досадашња истраживања нису бавила, а на која ће ова дисертација или дати одговоре или поставити оквире за даља истраживања.

2.0. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Пиварство је тема којом се бавио велики број истраживача из различитих области науке, као што су технологија, социологија, економија, историја, фокусирајући се на проучавање производног процеса, врсте и квалитета пива, тржишта, маркетинга итд. Међутим, малобројни су истраживачи који су се бавили просторним оквиром ове древне привредне делатности. Архитектуру пивара највише су проучавали енглески, а потом немачки и чешки истраживачи, док се код нас овом темом до сада нико није систематски бавио.

Ауторка Лин Пирсон (Lynn F. Pearson) је у својој књизи *Британске пиваре: архитектонска историја (British Breweries: An Architectural History, 1999)* дала свеобухватан приказ историје архитектуре пивара, почев од кућних радионица пива из 18. века до великих пивара џорџијске и викторијанске ере, које су достигле свој врхунац између 1880. и 1890. године. Акценат је стављен на критичку анализу конкретних чињеница које су архитекте и инжењери пивара морали да узму у обзир приликом пројектовања, као и на анализу архитектонских стилова и декоративних карактеристика одабраних примера. У другом делу књиге дат је каталог архитектата који су пројектовали пиваре у периоду између 1780. и 1939. године, каталог пивара по градовима у којима се налазе, као и лексикон термина.

Десет година касније Лин Пирсон је написала *Стратегију за историјско индустријско окружење – пиварство (Strategy for the Historic Industrial Environment - The Brewing Industry, 2010)* у којој је, након приказа постојећих историјских објеката пивара, дала препоруке за идентификацију, разумевање, конзервацију, одржавање и управљање пиварском баштином.

Хорст Дурнбш (Horst Dornbusch), добро познат консултант у међународној пиварској индустрији и аутор стотине чланака о пиварству, свој вишегодишњи практичан и истраживачки рад синтетизовао је у књизи *Живели! Прича о немачком пиву (Prost! The Story of German Beer, 1997)*. Пружајући низ интересантних детаља о развоју различитих врста пива, метода справљања и навика конзумирања, аутор презентује пиварство у ширем контексту, откривајући повезаност немачке пиварске традиције и културе са њеном политичком,

економском и социјалном историјом, почев од 2. миленијума пре нове ере до данас.

У оквиру прашког *Истраживачког центра за индустријску баштину* настала је књига *Чешке и моравске пиваре, градитељско наслеђе традиционалне индустрије* (*České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, 2007). Група аутора је архитектуру пивара анализирила у оквиру феномена пиварства, које у Чешкој има статус националне индустрије. Еволуција производних локација је разматрана у односу на процес унапређења технологије, од заната до индустрије, кроз анализу одабраних примера постојећих објеката. Наглашавајући јединствене квалитете једне врсте производних објеката, који су због драматичних промена у друштву постали веома угрожена категорија, аутори нуде основне моделе савремене употребе и конзервације напуштених пивара.

Два и по столећа пиварства у Будимпешти обележена су монографијом *Чувено пиво Кубањо, 1854-2004* (*Sörről híres Kőbánya, 1854-2004: jubileumi évkönyv*, 2004) ауторке Јулије Олај Козмане (*Kozmáné Oláh Júlia*). Бројне старе разгледнице, цртежи и планови читаоцу дају увид у карактер просторног концепта и архитектуре пивара, што ауторка у тексту није посебно анализирила.

Претходна истраживања развоја пивара у Војводини нису бројна и првенствено се односе на привредни контекст, техничко-технолошки развој и производне капацитете пивара.

Монографија *Пивара у Панчеву: 1722-1972*, чији су аутори Марија Коршош и Трифу Октавијен, пружа податке о оснивању пиваре, друштвено-економским и политичким околностима у којима се пивара развијала, власничким и статусним променама, као и историји технолошког развоја и економским резултатима пословања. Књига представља синтезу обимне архивске грађе, али садржи и преводе појединих значајних докумената, везаних пре свега за статус пиваре, из којих непосредно сазнајемо о просторној организацији комплекса.

Зоран Славић уредник је монографије *250 година производње пива у Зрењанину*, коју чине три целине: *Историјски преглед*, *Зрењанинска пивара данас* и *Пиво, време, људи*. Хронологија зрењанинске пиваре, дата кроз приказ ширег историјског и привредног контекста, обухвата кључне чињенице, догађаје и личности из историје некадашњег генератора индустријског развоја града. Поред

детаљних приказа директора производно-техничког, комерцијалног и маркетиншког сектора, своје ставове и размишљања о пивари су дали и некадашњи радници, познати Зрењанинци, песници и приповедачи.

У жељи да овековечи људе и догађаје, који су обележили три послератне деценије током којих је управљао предузећем, Дане Ћосић је објавио збирку својих казивања о пивари, под насловом *Апатинска пивара: приче једног директора*. Аутобиографија најуспешнијег руководиоца пиваре у Апатину, истовремено је и својеврсна монографија једног сегмента њеног развоја. Иако се првенствено бави формалним кадровским, организационим и развојним питањима, књига обилује и интересантним неформалним детаљима из радничке свакодневнице, али и чињеницама које се односе на проширење, модернизацију и изградњу нових производних капацитета.

II НАСТАНАК И РАЗВОЈ ПИВАРА У ВОЈВОДИНИ

1.0. ПЕРИОД ХАБЗБУРШКЕ МОНАРХИЈЕ (1718-1867)

1.1. Друштвено-политички контекст

Иако је након потписивања Карловачког мира 1699. године добила Бачку и северозападни део Срема, Хабзбуршка монархија је своју власт над целокупном територијом данашње Војводине успоставила тек 1718. година, када су јој потписивањем Пожаревачког мира припојени Банат и југоисточни Срем. Хабзбуршка монархија управљала је овом територијом све до 1867. године, када престаје да постоји као таква, услед трансформације у двојну монархију.⁷

Већи део Срема и делови Бачке укључени су у војну границу, која је била под директном управом Бечког двора, док су остали делови били под цивилном (жупанијском) влашћу. Тамишки Банат био је засебна аустријска покрајина између 1718. и 1778. године, након чега су северни делови постали део хабзбуршке Угарске, а јужни делови остали у саставу војне границе до њеног укидања 1873. године. По укидању Тамишког Баната и дела војне границе, аустријске власти формирале су две аутономне области, као облике локалне српске аутономије: Потиски крунски диштрикт са седиштем у Бечеју (1751-1848)⁸ и Великокикиндски привилеговани диштрикт са седиштем у Великој Кикинди (1774-1876)⁹. Аутономну Српску Војводину, проглашену револуционарне 1848. године, аустријски цар је већ 1849. године, након пораза мађарске револуције, трансформисао у засебну аустријску покрајину Војводство Србија и Тамишки Банат.¹⁰

⁷ више у Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992)

Alan John Percival Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (Chicago: The University of Chicago Press, 1976)

⁸ више у Владан Гавриловић, "Потиски крунски диштрикт: (1751-1848)," *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије* год. 7, бр. 13 (2001): 7-13

Славко Гавриловић, "Привилегија Потиског диштрикта из 1751. године," *Зборник за историју* 7 (1973): 119-123

⁹ више у Васа Стајић, *Великокикиндски диштрикт: 1777-1876* (Нови Сад: Матица српска, 1950)

Повеља Марије Терезије о установљењу Великокикиндског привилегованог диштрикта 12. XI 1774. (превод) *Attendite: Гласник Историјског архива у Кикинди* 1 (2004): 11-18.

¹⁰ више у Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. књ. 3, Од Темешварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861.* (Нови Сад: Матица Српска, 1990)

Након протеривања Турака са ових простора хабзбуршки цареви су спроводили планско насељавање опустошене територије, кроз три фазе: "каролинске" сеобе (1722-1726), "терезијанске" сеобе (1763-1773) и "јозефинске" сеобе (1782-1787).¹¹ Бечки двор је колонизацијама стварао етнички мозаик, у циљу слабљења националних и политичких тежњи становништва. Осим немачке нације, на ове просторе је насељавано још 12 потпуно различитих етничких група, међу којима су мађарска, српска и румунска биле најбројније.

Систематске колонизације спровођене су у оквиру мера меркантилистичке доктрине, која је током 18. века постала руководеће начело привредне политике Бечког двора. Један од метода остварења основне меркантилистичке идеје о регулисању економске активности у циљу повећања количине новца у поседу земље, јесте унапређење пољопривредне делатности, односно искључење увоза хране. У том смислу подручје данашње Војводине је препознато као непресушан извор (пољо)привредних ресурса.

1.2. Немачка пиварска традиција

Немачка пиварска традиција сеже три хиљаде година уназад, када су германска племена на примитиван начин, у кућним условима, почела производњу ферментисаног напитка од житарица (нем. *ale*).¹² Након вишевековног усавршавања технолошког процеса производње *течног хлеба*, Немци су у 16. веку развили нови тип *зрелог пива / лагер* (нем. *lagerbier*).¹³ Развој немачког пиварства увек је био повезан са успонима и падовима политичке власти. У друштву у којем је пиво првобитно дефинисало животни стил, а потом постало део националног идентитета, питање контроле његове производње и продаје било је веома значајно. Томе у прилог говори вишевековна борба секуларне и световне власти за доминацију у области пиварства.

Према предањима и митовима, племенско становништво централне Европе почело је производњу пива из пшенице, јечма или неке друге дивље житарице, у

¹¹ Mirko Mitrović, *Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine: 1690-1945*. (Novi Sad: Društva istoričara Vojvodine, 1984)

¹² *Але* (нем. *ale*) је напиток справљан од различитих житарица, ферментисан на вишим температурама (15-25°C). Ферментација не завршава потпуним прелазом шећера у алкохол, те је ова врста пива слађег и пунијег укуса.

¹³ *Зрело пиво / лагер* (нем. *lagerbier*) је хладно ферментисано пиво (4-9°C), чији је основни састојак проклијали јечам (јечмени слад).

другој половини бронзаног доба, односно око 1000. године п.н.е. Међутим, најстарији материјални доказ о производњи пива на подручју данашње Немачке је амфора из око 800. године п.н.е., пронађена 1935. године у келтској хумци у малом баварском селу Касендорф (Kasendorf). Амфора, која је садржала остатке црног пшеничног пива са укусом храстовог лишћа, изложена је у *Баварском музеју пива (Bayerisches Brauereimuseum)* у Кулмбаху (Kulmbach).¹⁴

Из периода првих римских освајачких похода на северна варварска племена датирају најстарији писани докази о ондашњој германској пиварској пракси. Тако је Страбон (Στράβων), грчко-римски географ и историчар (63. п.н.е - 21.) забележио да су Кимбри (Cimbri) пиво држали у бронзаним посудама запремине око 130 литара.¹⁵ Нешто касније историчар Тацит (Publius Cornelius Tacitus) у књизи *Порекло и положај Германа (De origine et situ germanorum)* констатује да је конзумирање напитка од екстракта јечма и ражи, који личи на вино, главни немачки порок.¹⁶ Био је импресиониран снагом, смелошћу и енергијом Немаца, њиховом истрајношћу и способношћу да издрже хладноћу, напор, глад, све осим жеђи. У високом римском друштву, где се вино сматрало божанским даром, дуго је владао презир према варварском напитку справљаном из зрна житарица. Међутим, немачка пиварска пракса постепено је постајала део римске свакодневице. Римљани су чак научили справљати пиво, о чему сведоче остаци пиваре са краја 2. века, откривени 1983. године унутар некадашњег каструма/утврђења (Castrum regina), у близини баварског града Регенсбург (Regensburg).¹⁷

Након распада Римског царства уследио је релативно миран период (6-9. век) за германска племена. Мушки део популације бавио се земљорадњом и ловом, а женски, уз свакодневне кућне послове, справљањем пива. У феудалном систему бива успостављена контрола над кућном производњом пива, док са појавом хришћанства производња пива постепено излази из оквира женске делатности и добија нове размере. Пиварство бива комерцијализовано и постаје

¹⁴ Регион Кулмбах карактерише скоро 3000 година континуитета: 1349. године основана је манастирска пивара, 1791. секуларна, а данашња пивара део је Kulmbacher Reichelbräu конгломерата <http://www.kulmbacher-moenschhof.de/Brauereimuseum.htm>

¹⁵ Strabo, *The Geography* Vol III, Book VII, (Harvard University Press, Loeb Classical Library edition, 1924), 292-94.

¹⁶ Publius Cornelius Tacitus, *De origine et situ germanorum* <http://www.gottwein.de/Lat/tac/Germ16.php>

¹⁷ Sabine Rieckhoff, "Eine römische "Brauerei" aus Regensburg," in *Bier im Altertum: ein Überblick*, Hrsg. Erwin M. Ruprechtsberger (Linz: Linzer archäologische Forschungen, 1992), 27-33.

привилегија одабране мањине, у почетку углавном монаштва, а од 12. века и меркантилистичких предузећа.

Посебан допринос у развоју средњовековног пиварства учинила је династија Каролинга (800-888), која је економским актима уређивала производне и управљачке аспекте различитих делатности, па тако и пиварског заната.¹⁸ Обавеза господара великих феудалних поседа била је да поред своје куће подигну цркву, млин, ковачницу, пекару и пивару. У време владавине Карла Великог (Karl der Große / Charlemagne), услед интензивног ширења хришћанске религије, на подручју данашње Немачке и Француске оснива се све већи број манастира, својеврсних духовних и образовних центара. Акумулација знања и вештина из области производње пива, непрестана провера квалитета и усавршавање стандарда допринели су еволуцији пиварства од занатске до професионалне делатности. Прве манастирске радионице производиле су пиво искључиво за потребе монаштва и ходочасника. *Пивара Вајенштефан (Weihenstephan Brauerei)* сматра се најстаријом, у континуитету активном пиваром на свету. Давне 768. године, уз тек подигнуту капелу на брду изнад Минхена (München), започета је производња пива. Капела је убрзо прерасла у бенедиктинску опатију, а пивара је лиценцирана од стране града Фрајзинг (Freising) 1040. године.¹⁹

Добро образовани монаси развили су научни приступ справљању пива. Експериментишући са новим техникама и састојцима, открили су врлине хмеља, који, према документу каролиншког опата из 822. године, уводе у производњу пива почетком 9. века.²⁰ У књизи под насловом *Физика (Physica)*, филозофкиња и бенедиктинска опатица Хилдегард фон Бинген (Hildegard von Bingen) дала је први опис лековитих ефеката хмеља у пиву.²¹ Суочени са растућом потражњом, бројни монаси подлегли су искушењу комерцијализујући своју производњу пива. Захваљујући сопственим изворима сировина, јефтиној или бесплатној радој снази и ослобођењу од свих пореза, манастирска пива била су јефтинија, те су освајала све веће тржиште. Манастирске кафане и пивнице биле су места остваривања

¹⁸ *Capitulare de Villis*, око 800. <http://diglib.hab.de/mss/254-helmst/start.htm?image=000016>
превод Henry Royston Loyn, John Percival, *The Reign of Charlemagne: Documents on Carolingian Government and Administration*, Vol. 2 (London: Edward Arnold, 1975), 64-73.

¹⁹ Weihenstephan, "History", Weihenstephan Brauerei <http://www.brauerei-weihenstephan.de/index2.html?lang=eng>

²⁰ Horst Dornbusch, *Prost! The Story of German Beer*, (Boulder: Brewers Publications, 1997), 29.

²¹ Hildegard von Bingen, *Physica: The Complete English Translation of Her Classic Work on Health and Healing*, (Rochester: Healing Arts Press, 1998), 36.

профита, што је изазивало завист световних господара, али и сакралне опозиције. Монашко пиварство у Немачкој достиже врхунац током 10. и 11. века, о чему сведочи податак да је тада у земљи од девет или десет милиона становника било око 500 манастирских пивара, од којих 300 у Баварској.²² Богатство стечено продајом пива омогућило је монаштву лагодан, понекад чак и декадентан стил живота, али и политичку моћ, што је интензивирало сукоб између цркве и државе. У време владавине Хенрија IV (Heinrich IV), краља Немаца, тензије између цркве и царства су кулминирале, посебно у периоду 1077-1084. године.²³ Након Хенријеве победе, са наглим опадањем политичке моћи, црква губи и привредну позицију у средњовековном друштву. Феудалци, некадашње добронамерне присталице монашког пиварства, почињу отворати сопствене пиваре, са ексклузивним привилегијама, укидајући постепено манастирима право на комерцијалну производњу и продају пива. Међутим, квалитет пива је нагло опадао, те је било неопходно увести одређену регулативу у пиварску делатност. Цар Фридрих I (Frederick I) био је аутор првог познатог секуларног прописа за производњу пива у Немачкој, донетог 1156. године у оквиру *Статута града Аугсбурга* (*Justitia civitatis Augustensis*).²⁴ Пиво лошег квалитета уништавано је или дистрибуирано без накнаде сиромашном становништву, а произвођач је новчано кажњаван максимално три пута, након чега је губио лиценцу. Следећи познати пропис донело је градско веће Нирнберга (Nürnberg) 1293. године, одлучивши да се за врење користи искључиво проклијао јечам.

Градско веће Минхена (München) је у другој половини 14. и почетком 15. века донело неколико уредби у циљу контроле квалитета пива и уређења његовог тржишта. Када је потражња надмашила градске производне капацитете, 1420. године донета је уредба којом се инсистирало на томе да пиво мора одлежати најмање осам дана пре него што буде пуштено у продају. Већ 1447. године градско веће је за обавезне састојке пива одредило јечам, хмељ и воду, што је касније прихваћено у читавој феудалној Баварској. Баварске војводе Вилхелм IV (Wilhelm IV) и Лудвиг X (Ludwig X) 1516. године написали су *Закон о чистоћи*

²² Horst Dornbusch, *op.cit.*, (1997), 35.

²³ Patrick J. Geary, *Readings in Medieval History: The Later Middle Ages* (Toronto: University of Toronto Press, 2010), 554-578.

²⁴ Ann B. Tlusty, *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany* (Charlottesville: University Press of Virginia, 2001), 37.

пива (*Reinheitsgebot*), којим су одређени састојци (јечам, хмељ и вода), односно утемељена нова врста *лагер* пива.²⁵ Овај закон је најстарији, још увек важећи закон о квалитету хране у Немачкој.

Генеза нове друштвене класе започела је у Немачкој још у 10. веку, када су настали први бургови / утврђени градови, а од 12. века грађанство ступа у борбу са феудалном господом за контролу над производњом пива. У почетку се производња пива у граду одвијала у оквиру стамбених објеката, који су били од дрвета, а потом су подизане комуналне пиварске куће.²⁶ Градски предузетници организовали су производњу, запошљавали кметове као слободне занатлије, успостављали трговачку мрежу, градили пиваре и крчме. Комерцијализација пиварства била је активност која је граду доносила богатство и моћ. Конкуренција је постајала све јача, те је било нужно контролисати производњу и продају. Стога су се грађани који су живели од производње пива удруживали у еснафе. Чланови еснафа морали су имати кућу, пивару и сладару. Најнижи слој у оквиру еснафа бавио се производњом и набавком сировина, следећи правилима производње, провером квалитета и продајом готових производа, а највиши слој чинили су најбољи мајстори пиварског заната.²⁷

Политичка ситуација у оквиру Светог римског царства немачког народа,²⁸ као и потешкоће у заштити морепловаца од гусара и феудални прописи против спољне трговине, изнедрили су уједињење водећих немачких трговачких градова. Постепено су успостављане приватне трговачке империје, чији је најпрофитабилнији производ, поред минерала, крзна и текстила, било пиво. У Баварској је у другој половини 18. века било око 4.000, углавном веома малих, комерцијалних пивара, које су биле заштићене законима локалних монопола. У неким областима забрана конзумирања пива из другог града остала је на снази све до пре око 200 година.

Иако је немачки лекар и хемичар Андреас Либавиус (*Andreas Libavius*) још 1606. године поставио концепцијску основу за будућа открића о правој природи

²⁵ Karl J. Eden, "History of German Brewing," *Zymurgy*, vol. 16, no. 4 (Special 1993): 5-14.

²⁶ Horst Dornbusch, *op.cit.*, (1997), 51.

²⁷ Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004), 212-218.

²⁸ Свето римско царство (лат. Imperium Romanum Sacrum, нем. Heiliges Römisches Reich) или Свето римско царство немачког народа (нем. Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, лат. Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae) је назив за немачку феудалну државу која је постојала од 962. до 1806. године.

ферментације,²⁹ теоријска анализа метаболизма квасца, односно разлика између топле и хладне ферментације квасца, десила се тек крајем 19. века. Развој технологије, односно проналазак микроскопа, термометра, хидрометра, фрижидера, и научна достигнућа у области хемије и физике, омогућила су контролисану ферментацију и производњу обе врсте пива (*але* и *лагер*), без обзира на спољне факторе. Производња паре и хлађење били су предуслови за индустријализацију пиварства у 19. веку, након које немачко тржиште прераста локалне оквири.

Ширењу традиционалне немачке пиварске културе посебно су допринеле колонизације немачког живља широм Европе, па тако и у јужне делове Хабзбуршке монархије, потоње Војводине.

1.3. Пивара као израз државног ауторитета / хијерархије

Пиварство су на просторе данашње Војводине донели Немци, који су током 18. века плански насељавани на територију јужне Угарске. Како су разлози за апсолутистичку колонизацију опустошене територије, са које су протерани Турци, били економске природе, без примеса било каквих националистичких тежњи, Немци нису насељавани као припадници државотворне нације, већ као изузетно вредни земљорадници и искусне занатлије.³⁰ Потенцијал земљишта за узгој пиварских сировина омогућио им је да умеће у припреми свог традиционалног напитка наставе да негују и развијају, у почетку у оквиру кућних мануфактура, а потом у државним фабрикама.

Почетком 18. века производња пива на овим просторима имала је карактер сезонског заната. Иако је током "каролинске" сеобе само у Банат насељено око 15.000 немачких колониста, економски успон региона почео је тек након ископавања Бегејског канала (1720-1733) између Великог Бечкерека и Темишвара, када је део мочварног тла претворен у оранице. Тиме су створени услови за оснивање првих производних погона, а пиварство излази из оквира кућне производње.

²⁹ Andreas Libavius, *Alchemia* (Kopffius, 1597), original from the Bavarian State Library, Digitized 9 Aug 2012

³⁰ Зоран Жилетић, "Немци у Војводини - Њихово насељавање, њихово порекло и трајне вредности у њиховој заоставштини," *Књижевне новине* 882 (1994)

После новог аустријско-турског рата (1716-1718) Банат је доспео под директну ингеренцију Бечког двора. Спроводећи царску власт, Земаљска администрација са седиштем у Темишвару (Landes Administration des Temeswarer Banats) била је одговорна за оснивање, изградњу и управљање првим мануфактурама пива. Оснивање мануфактура било је регулисано строгим прописима, а монополска права над њима имала је Комора.³¹ Прва камерална пивара у Банату основана је 1722. године у **Панчеву**. Банатске пиваре су издаване у годишњи закуп све до 1748. године, када је Земаљска администрација издала циркуларно наређење о укидању закупа и увођењу таксе на пиво у износу од 1 форинте по кофи.³² Међутим, ова наредба није дуго била на снази, јер списи указују на то да је Себастијан Крајцајзен (Sebastian Kreizeisen) већ 1760. године био купац три пиваре, и то у Великом Бечкереку, Панчеву и Земуну.³³

Као руководилац изградње пивара, Земаљска администрација је примењивала типска решења. Фабрички комплекс је обухватао објекат пиваре, са неколико просторија у приземној етажи, засвођеним подрумом и таваном претвореним у житни магацин, као и стамбени део за запослене, сушару за слад и радионице.³⁴ У свакој пивари био је постављен по један државни чиновник у својству "пиварског писара" или "надзорника", у циљу контроле кувања и продаје пива.

Након успостављања Торонталске жупаније на територији Баната (1778), са седиштем у Великом Бечкереку, Бечки двор је одлучио да распрода део имовине којом је до тада управљала Земаљска администрација. Том приликом панчевачка пивара постала је приватно власништво. Супротно томе, пивара у **Великом Бечкереку**, основана 1745. године, још готово читаво столеће остала је у државном власништву. Бројне тужбе подизане између купаца међусобно, односно између власника и купаца, указују на врло сложене односе између

³¹ Sreta Pecinjački, "Dvorska komora o Banatu u 1716. godini," *Spomenik. odeljenje istorijskih nauka* 122/1 (1981), 143-149.

³² кофа је имала 56,6 литара

³³ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *Pivara u Pančevu: 1722-1972*. (Pančevo: PIK "Tamiš" Pančevo, Radna organizacija za proizvodnju piva, 1978), 20.

³⁴ MOL, *Az apatini /Bács megye/ kamarai sörfőző és fogadó valamint a krusevili /Bács megye/ fogadó épületeinek alap- és homlokzatrajza*, ill. keresztmetszete, kertek alaprajza, No 161

власника и корисника.³⁵ У рукама градских власти била је све од 1871. године, када је постала приватно власништво.

У **Вршцу** је камерална, односно коморска пивара под контролом државе основана 1742. године.³⁶ Нема прецизног податка о томе када је пивара послала приватно власништво, али је познато да је 1844. године, заједно са земљиштем, откупљена од стране Вршачког магистрата за потребе изградње стамбених објеката и пијаце. Пивара је издавана у закуп до избијања Мађарске револуције, а потом је производња обустављена и заувек угашена. Петнаест година касније Јован Цофман (Johan Zoffmann), добивши од надлежних институција дозволу да производи пиво, основао је другу пивару у Вршцу.³⁷

Приликом прве етапе у насељавању Бачке, у трећој деценији 18. века, у **Апатину** је формирана главна немачка колонистичка база. За потребе насељеног немачког живља, Царска комора је, већ 1756. године, изградила пивару, која је са технолошког и архитектонског аспекта била еквивалентна ондашњим пиварама у центру Монархије.³⁸ Током 19. века пивара је мењала закупце све до 1879. године, када је трансформисана у акционарско друштво.

Први подаци о производњи пива у **Бечеју** датирају из средине 18. века, о чему сведочи судска пресуда из 1754. године, којом се извесној Ани Гарчули (Anna Garchula) дозвољава производња пива јер је платила порез.³⁹ Међутим, сматра се да је изградња пиваре на месту где се и данас налази започела 1780. године.⁴⁰ Пивара је све до 1877. године била у државном власништву, односно у власништву Потиског крунског дистрикта, до његовог укидања 1848. године. Последњи купац, Бењамин Рајхл (Reichl Benjamin), банкротирао је половином 70-их година 19. века, оставши дужан 11.000 форинти. Потом је пивара продата на јавној лицитацији.

Хабзбуршка држава је, преко Царске коморе, односно Земаљске администрације, управљала пиварама и регулисала производњу пива на простору

³⁵ Милан Ђуканов, "Од Крајцајзена до данашњих дана," у *250 година производње пива у Зрењанину*, ур. Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 36-38.

³⁶ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршица 1*, репринт из 1886. (Вршац: Градски музеј, 2005), 109.

³⁷ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршица 2*, репринт из 1886. (Вршац: Градски музеј, 2005), 92.

³⁸ MOL, *Az apatini /Bács megye/ kamarai sörfőző és fogadó valamint a krusevili /Bács megye/ fogadó épületeinek alap- és homlokzatrajza, ill. keresztmetszete, kertek alaprajza*, No 161

³⁹ МВ, Досије привреде, Пивара у Бечеју, судска пресуда, 1754.

⁴⁰ ГМБ, Досије привреде бр. 3, Janoš From, *Istoriijat bečejske pivare 1780-1971*.

данашње Војводине, све до половине 19. века, када су се промене у политичком, друштвеном и економском уређењу државе одразиле и на даљи развој пиварства.

2.0. ПЕРИОД АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ (1867-1918)

2.1. Друштвено-политички контекст

Хабзбуршка монархија је 1867. године трансформисана у двојну Аустро-Угарску монархију, како би биле задовољене тежње Мађара за аутономијом. Територија данашње Војводине остала је под угарском управом све до краја Првог светског рата, односно 1918. године, када је дошло до распада Монархије.

По укидању Војне границе, 1873. године у Банату и Бачкој, односно 1882. године у Срему, целокупна територија данашње Војводине била је под цивилном/жупанијском влашћу аутономне Угарске. Данашњи Банат припадао је Торонталској жупанији са седиштем у Великом Бечкерекy,⁴¹ Бачка Бачко-Бодрошкој жупанији са седиштем у Сомбору,⁴² а Срема Сремској жупанији са седиштем у Вуковару.

У Аустро-Угарској, супротно земљама Западне Европе, сукоб између аристократије и буржоазије, односно феудалног и капиталистичког система, није окончан јасном победом ниједне од две супротстављене стране, већ производњом једног хибридног друштва. Основним аспектима мађарске историографије дуалистичког доба сматрају се: прихватање Аустро-Угарске нагодбе 1867. године, са свим *status quo* импликацијама, растућа доминација мађарског национализма и обнављање идеје о "угарском царству," наглашавање утицаја религије и улоге цркве, посебно католичке, и опште прихватање постојећег друштвеног и економског система, укључујући различите "остатке феудализма."⁴³

На овим просторима дуго је доминирао меркантилизам, чији су принципи економске регулације, према неким научницима, били ближи феудалистичким ставовима.⁴⁴ Међутим, у доба дуализма дошло је до наглог економског преображаја у Монархији, што се може сматрати највећим доприносом тог периода. Интензиван развој капиталистичке привреде био је последица стабилизације политичке ситуације, интензивирања кредитне политике, изградње

⁴¹ више у Samu Borovszky, szerkesztő, *Torontal Vármegye* (Budapest: Országos monográfia társaság, 1911)

⁴² више у Samu Borovszky, szerkesztő, *Bács-Bodrog Vármegye* (Budapest: Országos monográfia társaság, 1909)

⁴³ Steven Bela Vardy, "The Social and Ideological Make-up of Hungarian Historiography in the Age of Dualism (1867-1918)," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* Bd. 24, H. 2 (1976): 208-209.

⁴⁴ Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1968), 68-69.

железничке мреже и развоја поделе рада унутар Монархије.⁴⁵ Положај данашње Војводине у економском систему Аустро-Угарске био је, пре свега, одређен пољопривредним ресурсима. Војвођанска прехранбена индустрија, базирана на преради пољопривредних сировина, постизала је престижне резултате у односу на друге периферне области Монархије.

2.2. Улога породице Вајферт у индустријализацији пиварства

Индустријска револуција у Угарској се одиграла тек током 80-тих година 19. века. За време Баховог апсолутизма формиране су институције, које су биле генератор развоја капиталистичке тржишне производње. Уравнотежење државног буџета и јачање валуте почетком 80-их имало је позитиван ефекат на економском плану. За време дуализма раст укупне годишње производње у Угарској досегао је три процента, што је било у рангу са Немачком, а једино иза неких скандинавских земља.⁴⁶ Индустријска производња, чији је раст износио 4-5 процената, до Првог светског рата обезбеђивала је готово трећину укупног националног дохотка.

Откриће парне машине омогућило је првенствено развој железничког саобраћаја, а потом и индустријализацију неразвијених јужних области Монархије. Изградња железнице започела је 1846. године, а до краја века железничку мрежу чинило је 17.000 километара, чиме су периферне области коначно постале интегрисане у просторном, али и привредном смислу. Убрзо након првог угарског *Индустријског закона* из 1872. године,⁴⁷ мађарска влада са Калманом Тисом (Tisza Kálmán) на челу донела је још два закона (1884, 1890),⁴⁸ који су чинили формално-правни оквир будуће индустријализације. Држава је током периода дуализма помагала индустријски развој разним, новчаним и материјалним, субвенцијама. Развој је омогућен и тиме што се државни буџет почетком осамдесетих година 19. века уравнотежио, те је ојачала и валута. Према подацима службене мађарске статистике, 1910. године на подручју данашње

⁴⁵ више у David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*. (Berkeley, Los Angeles: The University of California Press, 1984)

⁴⁶ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал и Александар Касаш, *Историја Мађара* (Београд: Клио, 2002), 502.

⁴⁷ 1872. évi VIII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5542>

⁴⁸ 1884. évi XVII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6141>
1890. évi XIII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6376>

Војводине је било 177 индустријских предузећа са преко 20 запослених радника.⁴⁹ Индустријски центри били су Велики Бечкерек, Суботица, Нови Сад, Велика Кикинда.

Крајем 19. века, стекавши право откупа државних пивара, слободне производње и продаје пива, немачки предузетници започињу развој индустријског пиварства у Банату и Бачкој. Увођењем парне машине модернизована је дотадашња скупа и неконкурентна мануфактурна производња пива, а производни капацитети знатно су повећани. Стари казани замењени су новим уређајима у којима се пиво кувало на пари. Дрвена бурад за одлагање пива замењена су бетонским камама за одлеживање, премазаним смолом. Постепено је систем хлађења пива ледом замењен савременијим системом цеви, а уместо ручног превртања сировина уведено је механичко.

Пиониром индустријске производње пива на овим просторима сматра се Игњат Вајферт (Ignaz Weifert).⁵⁰ Након изученог пиварског заната и стручног усавршавања у најпознатијим пиварским центрима широм Европе, млади Вајферт је 1847. године од свог ујака Игњата Хајезера (Ignaz Hajezer) преузео пивару у Панчеву. У наредних шест година извршио је адаптацију комплекса према немачким стандардима, како би могао производити пиво доњег врења (*лагер*), које се до тада није производило у Банату. Стицање грађанског права отворило му је могућност учлањења у пиварски еснаф у Будимпешти, једини те врсте у јужној Угарској, као и могућност извоза пива у Србију, Влашку и Турску.⁵¹ У пролеће 1857. године Игњат је купио парну машину од 6 коњских снага и најсавременију опрему бечке фабрике машина *Прик* (*Prick*)⁵², у вредности од 50.000 форинти. С обзиром на чињеницу да је Вајфертова пивара, после пиваре у Штајнбруху (Steinbruch) у јужном Тиролу (Tirol), била прва пивара на парни погон и прва пивара јужно од Будимпеште у којој се производило лагер пиво, *Земаљска генерална команда* у Темишвару јој је у јесен 1857. године доделила титулу

⁴⁹ Mirko Grlica, urednik, *Koliko se poznajemo, iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini* (Novi Sad: Izvršno veće APV, 2009), 81.

⁵⁰ Игњат Вајферт (1826, Панчево - 1911, Панчево)

више у Felix Milleker, *Porodica Weifert i pivara u Pančevu* (Beograd: Istorijski arhiv, Fond "Đorđe Vajfert," 2009)

⁵¹ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 39.

⁵² *Metall-Maschinenwaaren-Fabrik des Vincenz Prick*

http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen4/firmadet47660.shtml

"Провинцијске фабрике / фабрике са државним правом".⁵³ Формални статус индустријског предузећа пивари у Панчеву потврђен је *Протоколом* из октобра 1863. године.⁵⁴ Истовремено је и њен власник декларисан као индустријалац, иако је суштински био много испред индустријалаца свог времена. Наиме, Игњат Вајферт био је први фабрикант на овим просторима који је својим радницима плаћао боловање, трудећи се да оствари максимално коректан однос између послодавца и запосленог.⁵⁵

Игњатови синови Ђорђе (Georg) и Хуго (Hugo) школовали су се и стручно усавршавали у области пиварства у Баварској, како би наставили породични посао. По завршетку високе пиварске школе у Вајнштефану (Weihenstephan), Ђорђе је заједно са оцем 1870. године подигао пивару у Београду. Била је то прва парна, најсавременија и по обиму производње највећа пивара на Балкану.⁵⁶ Схвативши да на рентабилност производње пива огроман утицај има цена угља, који се користио као енергент у пиварству, Ђорђе се одлучио да инвестира у рудна налазишта. Након остварења концесије на рудник угља у Костолцу 1873. године, уследио је низ непрофитабилних улагања у руднике широм Србије, све до почетка ископавања у околини Бора. Откриће највећег налазишта бакра у тадашњој Европи, крајем 19. века учинило га је најбогатијим човеком у Србији, оцем модерног рударства, али и лидером у производњи пива у јужној Угарској и Србији. Осим у Панчеву и Београду, Вајфертово пиво производило се у пиварама у Сремској Митровици и Нишу, чији је сувласник Ђорђе постао. Најбољи доказ квалитета "Вајферт" пива су две златне медаље освојене на Светској изложби у Паризу, 1889. и 1900. године.

Млађи Игњатов син Хуго је по завршетку стручног школовања наследио пивару у Панчеву, којом је уз очеву помоћ управљао у периоду 1878-1885. године, све до трагичне смрти. Скрхан болом Игњат утеху налази у преданом раду. Поново се враћа на чело фирме и наставља проширење капацитета и подизање продуктивности. Изградио је нове лежне подруме (1891), обновио је машинску кућу (1906) постављајући узидане казане и лежећи парни погон за покретање

⁵³ Felix Milleker, *nav. delo*, (2009), 48-49.

⁵⁴ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvényhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 5568/1863.

⁵⁵ Đorđe Vajfert, "Preduzetnik i bankar," *Regularna Velika Loža Srbije*
http://www.djordje-vajfert.org/djv_bankar.htm

⁵⁶ Никола Вучо, "Пивара Ђорђа Вајферта," *Годишњак града Београда XXIX* (1982): 53-59.

динамо машине у фабрикацији слада, увео је производњу флашираног пива, изградио је ковачку радионицу, сушару и превртачу за слад. Улагања су учинила да производња буде у константном порасту све до почетка Првог светског рата: 1905. године 14.130 хл, 1906. године 17.280 хл, 1909. године 21.840 хл, 1911. године 32.200 хл, 1913. године 38.760 хл, 1914. године 41.000 хл.⁵⁷

Након Игњатове смрти 1911. године пиваром су управљали његов син Ђорђе и унук Адолф Грамберг (Adolf Gramberg). Вајфертови су били једини произвођачи пива на подручју данашње Војводине који су у своју производњу улагали и током рата. Наиме, 1916. године у оквиру панчевачке пиваре подигли су нову, савремену фабрику леда, вредну 3.152,60 круна, и отпочели изградњу канализације за одвод отпадних вода из фабричког комплекса у Тамиш.⁵⁸

Од средине 19. века до почетка Првог светског рата породица Вајферт је поставила стандарде индустријског пиварства на овим просторима. Константно усавршавајући и модернизујући производњу учинили су своје пиваре лидерима у региону.

2.3. Пивара као репрезент друштвеног раслојавања и центар друштвеног живота

У доба дуализма на врху друштвене лествице нашле су се две супротности - аристократија и крупна буржоазија. Иако 60-их година 19. века на власт званично долазе либерали, аристократија је, задржавајући кључне државне функције и друштвени статус, и даље имала примат у политици, војсци, индустрији и банкарству. Са друге стране, кључне улоге у привредним круговима имала је крупна буржоазија, која крајем 19. века у богатству и моћи сустиже аристократију, али тиме не стиче адекватан друштвени статус. Управо додељивањем племићких титула најзаслужнијим члановима високог грађанства тежило се умањењу тог несклада.⁵⁹ Средњу класу чинило је некадашње поседничко племство (*центирија*) и средње грађанство. Изгубивши своје поседе, један део средњег племства губи углед у друштву, а други постаје главни ослонац

⁵⁷ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 53-55.

⁵⁸ *isto*, 55.

⁵⁹ Петар Рокаи и др., *нав. дело*, (2002), 515.

Тисине (Kálmán Tisza) владе, чиме успевају задржати господске манире (картање, лов, балови). Хетерогено структуриран слој средњег грађанства чинило је неколико хиљада породица службеника и интелектуалаца. Слој ситног грађанства, који је бројао једну осмину од укупног броја становника, претежно су чиниле занатлије, ситни трговци и нижи чиновници. С обзиром на економску слабост и друштвену подељеност, ситно грађанство није имало развојни потенцијал.⁶⁰ Сељаштво је и у време дуализма представљало најбројнију друштвену класу (38%), која је постепено трансформисана у два правца.⁶¹ Сељаци који су имали поседе, и обрађујући земљу увећавали свој иметак, приближили су се по богатству и статусу класи средњег племства, док су сиромашни сељаци, беземљаши, временом постали најамна радна снага на великим поседима. Управо раслојавањем сељаштва формирана је база аграрног пролетаријата, нове друштвене класе која се од почетка 20. века организовано укључивала у живот земље. Пред Први светски рат 60% радника било је запослено у великим фабрикама.

У доба дуализма на подручју данашње Војводине, поред велепоседника из мађарских и немачких племићких породица, формиран је малобројни слој крупне буржоазије, који су чиниле породице Дунђерски, Гавански, Каћански, барони Николићи. Средњу класу чинила је углавном интелигенција, а најбројнију нижу класу аграрни пролетаријат и ситно грађанство.

На прелазу из 19. у 20. век у војвођанским пиварама извршене су велике реконструкције, при чему су у индустријски комплекс интерполирани нови садржаји. На тај начин пиваре су постале својеврсна места репрезентације не само индустријализације, већ и друштвеног раслојавања, о чему најсликовитије сведоче различити типови стамбене архитектуре у оквиру комплекса – палата насупрот радничком стану.

Програмско-функционална концепција луксузне стамбене палате, пројектоване по узору на палате у центрима Монархије, проистекла је из специфичног животног стила имућних индустријалаца, нове грађанске класе тог времена. Раскошне палате власника/директора фабрика често су обједињавале

⁶⁰ Šandor Veg, "Građanstvo u doba dualizma 1867-1914," *Godišnjak društva istoričara SAP Vojvodine* (1974): 133-148.

⁶¹ *исто*, 517.

управно-административну и стамбену функцију, а временом су постајале и својеврсни центри друштвеног и културног живота градске елите.

Најрепрезентативнији пример луксузног стамбеног објекта у оквиру пиварског комплекса представља палата Лазара Дунђерског, подигнута приликом реконструкције пиваре у Великом Бечкереку 1910. године. Конципирана као стамбено-пословни објекат, палата у стилу чисте мађарске сецесије била је статусни симбол почетком 20. века.⁶² Подрум је служио као магацински простор, приземље као пословни, а спрат као стамбени. Поред локала у приземљу се налазила *Плава сала* са подијумом, у којој су организоване седнице, прославе, балови, различите свечаности и уметничке изложбе.⁶³ Слично центрима Монархије, захваљујући окупљању и размени идеја у салонима палата, сачувана је кохерентност круга интелектуалаца различитих профила.⁶⁴ Спрат су чинили станови са приступом из дворишта. Угаони карактер објекта наглашен је заобљеним еркером завршеним шиљастим кубетом. Две равноправне уличне фасаде карактерише правилна фенестрација, полихромија, стилизована вегетабилна пластика. Стилско јединство постигнуто је употребом истих украсних елемената у екстеријеру и ентеријеру (зидови и таванице улазних холова, дрвенарија, ограде од кованог гвожђа). Ексклузивна локација уз пешачки мост (изграђен 1904. године, такође са елементима сецесије), грандиозност, стилска припадност и богата декоративност израз су материјалне надмоћи инвеститора. Захваљујући палати Дунђерских, комплекс пиваре у Великом Бечкереку постао је својеврсан друштвено-културни центар града и место окупљања уметника и интелектуалаца.⁶⁵

Супротно томе, за радничку класу пројектовани су скромни станови са заједничком кухињом и купатилом, без великог комфора. Пример типичних

⁶² На оригиналним плановима палате сачувани су печати грађевинских фирми Мочањи Кароља (Mocsányi Károly) и Секељ Марсела (Székely Marcell). С обзиром да су се поменути мајстори бавили и пројектовањем, остаје питање да ли су били само извођачи или и аутори палате. Међутим, специфична примена декорације, која прати форму, врло је блиска начину компоновања архитектуре Аладара Аркаја (Aladár Árkay).

Вукица Поповић, "Сецесија у архитектури и примењеној уметности у Великом Бечкереку," *Зборник Народног музеја* XII/2 (1985): 18.

⁶³ Милева Шијаковић, "Архитектура пиварског комплекса," у *250 година производње пива у Зрењанину*, ур. Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 196-197.

⁶⁴ Karl E. Šorske, *Fin-de-siècle u Beču: politika i kultura* (Beograd: Geopoetika, 1998), xxix-xxx

⁶⁵ Осим чувеног песника Лазе Костића, чести гости Лазара Дунђерског били су сликар Паја Јовановић, филолог Јован Бошковић, као и мађарски писци Шандор Броди (Bródy Sándor), Шандор Хуњади (Hunyadi Sándor)

Александар Касаш, "Записи Лазара Дунђерског о свом животу и стицању породичног иметка," *Зборник Матице српске за историју* 51(1995): 213-223.

радничких станова представља спратни стамбени објекат у оквиру Вајфертове пиваре, коју је чинило: 12 соба, 3 кухиње, 2 оставе и 3 нужника. Међутим, осим становања и здравствене заштите, радници су у фабричком комплексу имали могућност едукације и социјализације. Још средином 19. века, према записнику о комисијској процени вредности пиваре (1857), у комплексу се налазило јавно парно купатило, много савременије у односу на, до тада једино, градско.⁶⁶ То сведочи о пословној и друштвено ангажованој политици власника. Као место одржавања добротворних приредби, концерата, позоришних представа и других скупова у организацији хуманитарних, женских и уметничких друштва, пивара је била центар друштвеног живота средње и ниже друштвене класе ондашњег Панчева.

Јован Цофман, власник вршачке пиваре, је почетком 20. века у оквиру фабричког комплекса подигао репрезентативан породични стамбени објекат, чија је архитектура директно одражавала његово богатство и новостечени друштвени статус. Међутим, центар друштвеног живота и место окупљања Вршчана била је пивница, подигнута уз пивару 1859. године. Од самог почетка Цофманова пивница била је више од пуког уточишта љубитеља пива. Као место склапања трговачких уговора, вођења политичких дебата, организовања прослава и свечаности, одржавања концерата и соареа, до 1863. године пивница је постала најугледније место у граду, где су одржавани велики грађански балови, годишње скупштине различитих удружења и добротворних друштава, али и наступи познатих бечких уметника.⁶⁷

Богатство стечено током друге половине 19. века, издвојило је власнике војвођанских пивара из миљеа средње класе и пружило им улогу креатора, не само привредног, већ и друштвеног и културног живота. Почетком 20. века власници војвођанских пивара спадали су у ред најимућнијих индустријалаца на овим просторима, што им је донело одређене привилегије и позиције у политичким круговима ондашње Аустро-Угарске монархије.⁶⁸ Захваљујући

⁶⁶ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvénzhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 3053/1857

⁶⁷ Душан Белча, *Сентиментална шетња кроз Вршац: перипатетички есеји* (Вршац: Ауторски атеље Угао, 2009), 169.

⁶⁸ Јовану Цофману је статус водећег вирилисте (пореског обвезника у врху листе по висини плаћеног пореза) донео место у муниципалном већу.

њиховој моћи и угледу, али и моћи скривеној у напиту који су производили, војвођанске пиваре су, по узору на средњоевропске, постале својеврсне урбане жижне тачке.

Лазар Дунђески је био члан Либералне странке, групе интелектуалаца окупљене око политичког програма Светозара Милетића, члан Управног одбора Матице српске, један од оснивача српских новчаних завода у Новом Саду, Загребу, Сомбору, Србобрану. Био је председник Српске банке у Загребу, почасни члан Новосадске трговачке омладине и члан Патроната Привредникових добротвора.

3.0. ПЕРИОД КРАЉЕВИНЕ СХС (ЈУГОСЛАВИЈЕ)

3.1. Друштвено-политички контекст

У периоду између два светска рата, односно између 1918. и 1941. године, територија данашње Војводине је била део новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потоње Краљевине Југославије.

Подручје Војводине су у периоду 1922-1929. године чиниле следеће области: Бачка област са седиштем у Новом Саду (западни део Бачке и Барања), Сремска област са седиштем у Вуковару (Срем), Београдска област са седиштем у Београду (Град Београд, део Шумадије, западни део Баната и источни део Бачке) и Подунавска област са седиштем у Смедереву (део Шумадије и источни део Баната). Након поделе земље на бановине, подручје данашње Војводине је припало Дунавској бановини, која је осим Бачке, већег дела Баната и Срема, обухватала и Барању, део Шумадије и Браничева.⁶⁹ Градови Земун и Панчево нису били у саставу Дунавске бановине, већ су припадали засебној Управи Града Београда.

Након Првог светског рата све државне и политичке везе са Мађарском су прекинуте, што је довело до нових околности у развоју капиталистичке привреде региона. У оквиру Краљевине СХС економски статус Војводине значајно је измењен. Наиме, супротно дотадашњем положају слабије развијене области Угарске, Војводина је имала водећу улогу у привреди нове државе.⁷⁰ Према релативној развијености индустрије Војводина је била на другом месту, иза Словеније, учествујући је са 428 фабрика (22,2% укупне индустрије).⁷¹ Међутим, индустрија предратне Аустро-Угарске била је знатно развијенија, а тржиште неупоредиво веће, него у случају послератне Краљевине СХС. Стога се линија

⁶⁹ више у Виктор Манакин, *Бановина Дунавска: општи преглед* (Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије, 1931)

⁷⁰ више у Димитрије Калицин, *Привредно освајање Војводине*, (Нови Сад: Штампарија Супек-Јовановић и Богданов, 1921)

⁷¹ Према подацима *Привредне коморе Војводине* у Југославији је 1918. године било 5.807 становника на 1 фабрику, у Словенији 2.073, а у Војводини 3.147; број радних места у Југославији на 1.000 становника износио је 13, у Словенији 31, а у Војводини 21

Privreda, "Kratak osvrt na razvoj privrede Vojvodine," Privredna komora Vojvodine <http://www.pkvr.rs/node/97>

развоја војвођанске привреде непосредно пре и после рата може сматрати праволинијском.⁷²

Тридесетих година наступила је велика светска економска криза, која је југословенску привреду најјаче уздрмала 1932. године, када је забележен драматичан дефицит у државном буџету. Иако су се први знаци економског опоравка јавили три године касније, тек 1938. године, када је динар довољно ојачао, створени су предуслови за поновни развој индустрије.⁷³

3.2. Стагнација пиварске делатности

Војвођански произвођачи пива су се у међуратном периоду суочавали са низом проблема који су довели до стагнације пиварства, почев од смањеног тржишта и веће конкуренције, преко високих цена сировина, повећања пореза, пада куповне моћи потрошача, лошег и спорог транспорта пива, све до сукоба са угоститељима.

У новим државним оквирима Војводина је изгубила могућност економске сарадње са Мађарском, чиме је тржиште за дистрибуцију пива знатно смањено. Осим тога, увођењем мера заштите сопственог тржишта, остале околне земље су ограничавале увоз војвођанског пива. Са друге стране, унутрашње тржиште Краљевине било је слабо развијено те није могло да апсорбује тржишне вишкове Војводине. У првим послератним годинама производња пива је била у порасту за 35-50% у односу на предратне, када је укупан капацитет војвођанских пивара износио 250.000-300.000 хл.⁷⁴ Реконструкције пивара извршене почетком 20. века, као и проширења капацитета реализована по завршетку рата, омогућила су повећање производње. Међутим, услед велике економске кризе почетком 30-их знатно је пала потражња пива. Драстичан пад у производњи забележен је 1933. године, када је у Панчеву реализовано само 6.126 хл (12% од пуног капацитета), а у ондашњем Петровграду 7.890 хл. Последице економске кризе биле су погубне за пиваре у Апатину и Бечеју, где је производња прекинута 1933. године. Велика

⁷² Стеван Мезеи, "Привреда Војводине после Првог светског рата," *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 22 (1959): 71-90

⁷³ више у Васа Чубриловић, уредник, *Светска економска криза: 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1976)

⁷⁴ Ljubica Šijački, *Privreda Banata između dva svetska rata* (Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1987), 206.

конкуренција угасила је 1934. године производњу пива у Вршцу, чије је тржиште освојило Вајфертово пиво.⁷⁵

табела 1. Осцилације у годишњој производњи пива у периоду 1920-1939.

година	производња пива (хл)	
	Велики Бечкерек / Петровград	Панчево
1920.	15.239	35.110
1921.	18.936	34.108
1922.	30.275	34.502
1923.	35.046	36.412
1924.	34.408	34.501
1925.	38.176	32.809
1926.	39.005	31.504
1927.	42.384	28.199
1928.	41.676	28.597
1929.	37.020	22.661
1930.	29.213	21.688
1931.	17.686	16.001
1932.	11.869	10.230
1933.	7.890	6.126
1934.	9.880	6.145
1935.	10.470	6.504
1936.	11.200	7.373
1937.	17.300	10.372
1938.	23.720	16.066
1939.	26.915	17.544
1940.	34.726	22.543

аутор: А. Туфегџић, 2014.

према: М. Koršoš i O. Trifu, *nav. delo*, (1978), 99-100; М. Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 46-52.

Цена пива је у великој мери била одређена ценом сировина, као и високим порезом. До почетка рата у Бачкој је успешно узгајан хмељ, једна од најзначајнијих пиварских сировина. Међутим, од 1.236 ха бачких хмељарника после рата одржало се свега 400 ха.⁷⁶ Стога се у првим послератним годинама хмељ увозио из Чехословачке, по цени од 15.000-17.000 динара за тону, што је знатно подизало цену пива.⁷⁷ Охрабрени великом потражњом, сељаци су до половине 20-их година обновили хмељарнике, посебно у околини Бачког Петровца. Војвођанско хмељарство је, достигавши врхунац 1927. године када су плантаже ове биљке заузимале чак 8.097 ха, одмах кренуло силазном путањом.⁷⁸

⁷⁵ *isto*, 209.

⁷⁶ Јан Кишгечи, *Svet piva i piva sveta* (Novi Sad: Aurora, 2001), 20.

⁷⁷ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 48.

⁷⁸ Јан Кишгечи i др., "Hmeljarstvo Vojvodine u uslovima globalizacije pivarstva," *Bilten za hmelj, sirak i lekovito bilje* Vol. 35/36, No. 76/77 (2003/2004): 14.

Економска криза довела је до великог пада цене хмеља на европском тржишту, чиме је угрожен опстанак малих узгајивача. Како је површина хмељарника до 1931. године пала на 325 ха, војвођански пивари били су приморани да поново увозе хмељ.

Огромна пореска оптерећења утицала су негативно на развој пиварства. Након увођења збирне, бановинске и општинске, трошарине на пиво и укидања државне и бановинске трошарине на вино и ракију, од 1932. године пиво је постало луксузно пиће. Знатно је поскупело, јер су терети на један литар пива износили 3,30 динара.⁷⁹ У Панчеву је трошарина на пиво 1927/28. године износила 100-162 динара по хектолитру, а почев од 1934. године повећана је на 205-225 динара.⁸⁰

Основно средство за превоз пива, све до касних 30-их, била су запрежна кола. Забележено је да је пивара у Петровграду 1923. године имала 6 пари коња за транспорт пива,⁸¹ док су према подацима о структури и броју запослених исте године у панчевачкој пивари радила чак 22 кочијаша.⁸² Иако је за дистрибуцију пива ван града кориштен железнички и водени саобраћај, јака конкуренција је наметнула увођење моторних возила, као најбржег превозног средства. Како технологија производње није могла обезбедити пиву дужу трајност, било је важно да производ што пре стигне до потрошача. Стога је брзина транспорта била један од параметара на основу којих су угоститељи бирали добављача пива.

С обзиром на повлашћен положај који су имали угоститељи, као једини продавци лако кварљивог напитка, често је долазило до сукоба са произвођачима због потраживања веће добити. Петровградски угоститељи, незадовољни високим ценама пива и нерентабилном дистрибуцијом услед реонизације пивара,⁸³ 1934. године су се одлучили на бојкот пиваре Лазара Дунђерског неточењем пива. Објашњавајући новонасталу ситуацију као нужан метод за превазилажење последица економске кризе, а не формирања картела, директор Анте Аладић дипломатски је решио проблем и спречио потпуну пропаст пиваре.

⁷⁹ Ljubica Šijački, *nav. delo*, (1987), 209.

⁸⁰ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 64.

⁸¹ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 47.

⁸² Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 65.

⁸³ ИАЗ, *Hiradó*, június 1934.

Иако је у другој половини 30-их година развој пиварства кренуо узлазном путањом, потражња за пивом повећавала се постепено, те до избијања Другог светског рата војвођанске пиваре нису надмашиле годишњу производњу остварену пре почетка економске кризе.

3.3. Пивара као модел опстанка у економској кризи

Смањење куповне моћи становништва, као последица велике економске кризе, драстично се одразило на пиварску индустрију Краљевине Југославије. Годишња потрошња пива у периоду између 1928. и 1934. године опала је троструко.⁸⁴ Производни капацитети били су знатно већи од тржишних потреба.

Иако је пребродило прве кризне године радећи смањеним капацитетом, војвођанско пиварство суочило се са последицама велике економске депресије између 1933. и 1934. године. У том периоду дошло је до привременог прекида производње у три пиваре.

У **Бечеју** је производња пива прекинута 1933. године, када је њеном презадуженом власнику, Гербер Нандору млађем, *Загребачка банка* одузела имовину. Предузеће *Лабор а.д.* из Загреба је 1940. године откупило дуг пиваре, извршило генералну реконструкцију и непосредно пред почетак Другог светског рата започело производњу. Под мађарском окупацијом, пивара, преименована у *Меркур а.д.*, је радила са годишњим капацитетом 20.000 - 25.000 хл.⁸⁵

Пивара у Апатину је у периоду између 1918. и 1926. године реконструисана и модернизована, међутим, услед економске кризе током 30-их година дошло је до застоја у њеном развоју.⁸⁶ Производња је потпуно обустављена 1933. године, а током Другог светског рата пивара је на кратко стављена у погон.

У међуратном периоду **пивара у Вршцу** је више пута реконструисана, те је поседовала најмодерније машине и првокласне зграде.⁸⁷ Године 1919. постављена је парна машина, а 1925. године бетонски танкови капацитета 2.000 хл. Пивара је

⁸⁴ Ljubica Šijački, *nav. delo*, (1987), 206.

⁸⁵ МГБ, Досије привреде бр. 3, Janoš From, *Istorijat bečejske pivare 1780-1971*.

⁸⁶ Milan Bukvić, *Apatin kroz vekove* (Apatin: Birograf, 2003), 96.

⁸⁷ Aleksandar Stanojlović i Milan Damjanović, *Industrija Vojvodine* (Zagreb: Naklada "Jugoslovenskog Lloyd", 1924), 25.

производила 30.000 хл пива годишње. Међутим, јака конкуренција у веома тешким условима пословања приморала је њеног власника Александра Цофмана да 1934. године обустави производњу пива. Наиме, Ђорђе Вајферт, ондашњи власник пивара у Панчеву и Београду, плаћао је Цофману ренту да у Вршцу продаје панчевачко пиво.⁸⁸

Највећа војвођанска фабрика пива у међуратном периоду била је **пивара у Петровграду**,⁸⁹ чији је власник био Лазар Дунђерски. Производни капацитет пиваре био је 360 хл дневно. Сладара је имала годишњи капацитет од 45 вагона, вриони подрум 2300 хл, а лежни подрум 7000 хл.⁹⁰ Након реконструкције извршене 1922. године производња је била у порасту све до почетка економске кризе. Тридесетих година пивара је у сезони запошљавала 80-100, а ван сезоне 50-60 радника. Свој опстанак у кризним годинама фабрика дугује одличном квалитету пива, справљаног према чешкој традицији. Од 1926. године пиваром су руководили искусни чешки стручњаци:⁹¹ технички директор Крха Владимир (Srha Vladimir), сладар Боровичка Франц (Borovička Franz), вреоничар Рис (Ris), главни кувар пива Адолф Локвано (Adolf Lokvano) и главни подрумар Ро Антал (Ro Antal).

Ђорђе Вајферт био је један од малобројних индустријалаца који је у своје фабрике улагао и током рата. Модернизацију **пиваре у Панчеву** започео је 1916. године, када је подигао нову фабрику леда за производне и угоститељске потребе.⁹² У међуратном периоду, након стабилизације општих прилика, отпочела је генерална реконструкција пиваре у циљу повећања годишњег капацитета на 50.000 хл. До 1935. године константно су проширивани капацитети и модернизована производња. Извршене су бројне реконструкције постојећих фабричких постројења, али и изградња нових савремено опремљених, од којих је варијонца представљала највећу и најзначајнију инвестицију. Иако је почетком 30-их постигнут циљ, економска криза је учинила да пивара још дуго не искористи свој пун капацитет.

⁸⁸ AJ, F65 Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, fascikla 379

⁸⁹ Велики Бечкерек у периоду 1934-41. године носио је назив Петровград

⁹⁰ Aleksandar Stanojlović i Milan Damnjanović, *nav. delo*, (1924), 24.

⁹¹ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 47.

⁹² Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 64-66.

У кризним годинама, када се водила жестока борба за опстанак на малом и економски ослабљеном тржишту, војвођански произвођачи пива пронашли су два модела опстанка. Први се базирао на константном технолошком усавршавању у циљу побољшања квалитета пива, о чему сведоче пиваре у Панчеву и ондашњем Петровграду, које су одржале континуитет у међуратном периоду. Други се, пак, базирао на преоријентацији производног програма, о чему сведочи пример вршачке пиваре, која није затворена по престанку производње пива. Наиме, у пивари је настављена производња леда, за потребе других индустрија, али и угоститељства.

4.0. ПЕРИОД НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

4.1. Друштвено-политички контекст

По завршетку Другог светског рата 1944. године територија данашње Војводине постаје Аутономна покрајина у саставу Федеративне Народне Републике Југославије. Од 1963. године Војводина је била део Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, преименоване државе, у чијем саставу остаје све до њеног распада 1991. године.

Други светски рат донео је нове трансформације у геополитичким регионалним оквирима.⁹³ Подручје данашње Војводине је ослобођено од окупације 1944. године, а политички обновљено 1945. године као аутономна покрајина и по други пут припојено Србији. Покрајина, са историјским именом *Војводина*, 1945. године добија данашње границе. Барања и западни део Срема припали су тадашњој Народној Републици Хрватској, док су мали делови Срема и Баната у близини Београда припојени области уже Србије.

Комунистичка власт реорганизовала је привреду нове државе у складу са догматским поставкама марксизма и лењинизма. Планска привреда и централистичко управљање економијом, конфискација и национализација, аграрна реформа и обавезан откуп биле су главне мере у стварању социјалистичког друштва. Доношењем *Закона о радничком самоуправљању* (1950)⁹⁴ године дефинисан је нови, модеран самоуправни систем, као алтернатива совјетском планском. Југословенско самоуправљање представљало је економски модел са претежно друштвеном својином, али и са другим облицима власништва. Сложеност система огледала се у коегзистенцији чврсте партијске политике са једне, и непосредне демократије на нижим нивоима, са друге стране.⁹⁵

Ауторитативна планска привреда у почетку доноси велики напредак друштву, кроз јединствену организацију производње, односно пуну запосленост, оптималну продуктивност, стабилно пословање и задовољење основних

⁹³ више у Ivan Beuc, *Povijest država i prava na području SFRJ* (Zagreb: Pravni fakultet, 1986)

⁹⁴ *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, Službeni list FNRJ broj 43/50

⁹⁵ Marius J. Broekmeyer, "Self-Management in Yugoslavia," *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 431 (1977): 135. <http://www.jstor.org/stable/1042042>

друштвених потреба. Међутим, временом се планска привреда, која не подлеже тржишним критеријумима, те не може планирати посебне потребе друштва, показала непродуктивном и бесперспективном.⁹⁶ Бројне привредне недостатке власт је безуспешно настојала савладати формирањем идеолошке свести, што је резултовало сломом социјализма.

4.2. Модернизација и експанзија пиварства

Нова југословенска власт тежила је много већем циљу од пуке реконструкције ратом разрушене индустрије. У првим послератним годинама формиране су дирекције за сваку од грана привреде при ресорном министарству, односно секретаријату.⁹⁷ У априлу 1947. године, скоро две године пре осталих земаља источног блока, Влада је усвојила *Петогодишњи план*, постављајући за приоритет трансформацију претежно пољопривредне у индустријску делатност.⁹⁸ Планом је предвиђена *ликвидација економске и техничке заосталости*, што је био врло амбициозан циљ, с обзиром на постављен рок за реализацију. Индустријализација земље постала је државни приоритет.

Индустрија пива се у првим послератним годинама суочавала са низом проблема, почев од руковођења, преко недостатка производних сировина и горива, до дотрајалости опреме и уређаја. Током рата пиваре су биле у служби мађарске окупационе војске у Бачкој, односно немачке у Банату, што је њихове власнике по завршетку рата декларисало као сараднике окупатора и издајнике. Стога је нова комунистичка власт, након конфискације и национализације пивара, извршила смену дотадашњег руководства и стручног кадра. Одлазак технолога немачког порекла, који су два претходна столећа били носиоци пиварске делатности на овим просторима, представљао је велики хендикеп у годинама послератне обнове. Услед дефицита квалификованог кадра било је веома тешко одржати квалитет производње пива, те је понекад било неопходно доводити

⁹⁶ Масајуки Ивата, "Историјско значење партијског социјализма и логика слома планске привреде," *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 120 (2006): 51-73.

⁹⁷ АВ, Ф195 Покрајински секретаријат за индустрију и занатство Извршног већа Народне скупштине АП Војводине – Нови Сад (1945-1965)

⁹⁸ више у *Петогодишњи план развоја народне привреде Федеративне Народе Републике Југославије у годинама 1947-1951: са говорима маршала Тита, Андрије Хебранга, Бориса Кидрича, Вицка Крстуловића* (Београд: Борба, 1947)

искусне пиварске раднике из логора.⁹⁹ Након усвајања *Петогодишњег плана*, и поред релативно лоше техничке опремљености, захваљујући планском привређивању, долази до постепеног пораста годишњих производних капацитета. У панчевачкој пивари је за четири године премашена петогодишњим планом предвиђена производња пива од 193.000 хл,¹⁰⁰ док је у зрењанинској само у 1949. години произведено 60.000 хл, што је троструко више него две године раније.¹⁰¹

Осим веће самосталности у погледу унутрашње организације, увођење радничког самоуправљања 1950. године отворило је могућност повећања производних капацитета и проширења производног асортимана пивара, истовремено изискујући њихову модернизацију. Крајем 50-их и током 60-их година, на основу детаљних инвестиционих елабората, извршене су фазне реконструкције у највећим војвођанским пиварама.

Одобравањем програма реконструкције 1957. године, **пивара у Зрењанину** је од *Општег инвестиционог фонда* добила зајам у износу од 157.755 динара за набавку најмодерније увозне опреме, док је у опрему домаће производње уложено 70 милиона динара из властитих средстава и 26 милиона динара из буџета *Инвестиционог фонда Среског народног одбора* у Зрењанину.¹⁰² По завршетку прве фазе реконструкције, 1960. године годишњи капацитет је повећан са 57.076 хл, колико је износио 1956. године, на 117.992 хл.

Прва фаза реконструкције **пиваре у Панчеву** отпочела је 1959. године, када је купљена отакаоница немачке производње, парни котао и алуминијумски танкови, пастеризатор француске производње, 8 каца за лежни подрум и камион ФАП од 7 тона носивости.¹⁰³ Исте године *Општи инвестициони фонд* одобрио је средства у износу од 281.505.000 динара за комплетну реконструкцију сладаре, врионог и лежног подрума, која је спроведена у наредној години. Упркос модернизацији, панчевачка пивара није бележила рапидан раст годишњег пласмана, првенствено због немогућности да удовољи захтевима тржишта у погледу потражње флашираног пива.

⁹⁹ Dane Ćosić, *Apatinska pivara: priče jednog direktora* (Apatin: Birograf, 2005), 17.

¹⁰⁰ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 123.

¹⁰¹ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 57.

¹⁰² исто, 61-62.

¹⁰³ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 142.

Инвестиционим програмом генералне реконструкције пиваре у Апатину, усвојеним 1959. године, предвиђено је повећање капацитета по свим, производним и енергетским, одељењима, како би годишња реализација била подигнута са 40.000 на 80.000 хл.¹⁰⁴ Укупан износ инвестиције износио је 156.035.315 динара, од чега је 20.382.115 динара утрошено на изградњу нове варионице и котларнице, као и адаптацију врионог подрума, а 135.651.200 динара на набавку домаће и увозне опреме.¹⁰⁵ Након реконструкције реализација је имала узлазну путању од 82.422 хл, колико је износила 1960. године, до 156.799 хл током 1965. године.¹⁰⁶

Током 60-их година, у складу са политиком ондашњег државног врха, започет је процес интеграција, прво обједињавањем истородних предузећа на регионалном, а потом удруживањем пољопривредних и индустријских предузећа на локалном, односно општинском нивоу. Како зрењанинска пивара, тада најразвијенија у Војводини, није имала иницијативу, нити интерес, за удруживање, војвођанске пиваре наставиле су самосталан развој. Изузетак представља пивара у Сремској Митровици, коју је београдска пивара интегрисала, освојила јој тржиште и угасила производњу.¹⁰⁷ Међутим, у другој фази војвођанске пиваре су, мање или више успешно, интегрисане у оквиру Пољопривредно-индустријских комбината: бечејска пивара у ПИК "Бечеј" (1959),¹⁰⁸ зрењанинска у ПИК "Серво Михаљ" (1963),¹⁰⁹ панчевачка у ПИК "Тамиш" (1963).¹¹⁰ Једино је руководство пиваре у Апатину успело да одоли притисцима општинских и покрајинских власти и избегне интеграцију у ПИК "1. мај".¹¹¹ Крајем 1969. године колектив вршачке пиваре је референдумом донео одлуку о интеграцији са предузећем "Интерекспорт", у чијем саставу је пивара

¹⁰⁴ АПА, *Investicioni program Pivare Apatin*, 1959.

¹⁰⁵ АПА, А. Zoffmann, *Revizija investicionog programa Pivare Apatin*, 2. мај 1959.

¹⁰⁶ Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 45.

¹⁰⁷ ИАСР, Ф 6.3.1 - 1024. Београдска индустрија пива Пивара "20. октобар" – Сремска Митровица (1830-), 1943-1989

¹⁰⁸ *Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta samostalne organizacije udruženog rada Industrije piva u Bečeju* (Већеј: Пољопривредно индустријски комбинат "Већеј", 1971)

¹⁰⁹ *Статут Индустријско пољопривредног комбината "Серво Михаљ" Зрењанин* (Зрењанин: Индустријско пољопривредни комбинат "Серво Михаљ", 1966)

¹¹⁰ *Статут, Пољопривредно индустријски комбинат "Тамиш", Панчево* (Панчево: Пољопривредно индустријски комбинат "Тамиш", 1967)

¹¹¹ Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 115-116.

пословала од 1970. године, као основна организација удруженог рада са својством правног лица

Војвођанска индустрија пива током шесте и седме деценије 20. века, осим нових модернизација, аутоматизације производње и повећања производних капацитета, бележи проширење производног асортимана и освајање нових тржишта.

У зрењанинској пивари су услед технолошког развоја, поред изградње нових објеката, извршене бројне реконструкције постојећих структура у циљу квалитетније имплементације савремене опреме. Врхунац развоја пивара доживљава 80-их година изласком на источноевропско тржиште, чиме је постала лидер у пиварству Југославије.¹¹²

Услед амортизације техничке основе и немогућности ширења просторних капацитета на тадашњој локацији, *Раднички савет* пиваре у Панчеву донео је 1975. године одлуку о изградњи новог комплекса у индустријској зони "Котеж". По завршетку прве фазе, чија је инвестициона вредност процењена на 170 милиона динара, очекиван је капацитет од 300.000 хл.¹¹³ У првој фази, која је започела маја 1978. године, изграђени су: силоси, варионица, одељења за хлађење сладовине и флотацију, за врење и манипулацију са квасцем. У другој фази, која је окончана 1987. године, пуштени су у рад: ферментори, одељење за филтрацију и флашарнице са магацином.

Апатинска пивара, која је осим војвођанског снабдевала и део хрватског и босанског тржишта, почетком 70-их година се суочила са интензивним порастом потрошње пива, што је захтевало нове инвестиције: 18.980.000 динара у одељење флашарнице, 10.800.000 у организацију тржишта и комерцијалну политику, 10.500.000 динара у одељење за производњу пива.¹¹⁴ Аутоматизација производње у наредном периоду омогућила је повећање производних капацитета на преко 600.000 хл, што је пивари у Апатину донело једну од водећих позиција у војвођанском пиварству 80-их година.

¹¹² Веселин Берберски, "Производи Зрењанинске индустрије пива," у *250 година производње пива у Зрењанину*, уредник Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 93-94.

¹¹³ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 206.

¹¹⁴ Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 195.

Повећана потражња пива у другој половини 20. века генерисала је бржи развој индустрије пива, која је свој врхунац достигла 80-их година. О одговорно и плански вођеној економској политици сведочи и *Југословенско удружење пивара*,¹¹⁵ основано 1958. године као асоцијација произвођача пива и слада, са циљем развоја, заступања и очувања стручних, економских и друштво-политичких интереса чланица, као и пружања услуга у области техничко-производних, правних и комерцијалних активности, набавке сировина и репроматеријала, остварења контакта са државним органима, стручним и научним институцијама.

4.3. Пивара као место манифестације државне идеологије

Индустрија, као водећа снага прогресивне трансформације друштва, учинила је фабрике главним симболима социјализма. Радничко самоуправљање, као облик заједничког одлучивања у предузећима, по питању бриге о запосленима, поделе рада, општих метода производње, поделе и потрошње плодова рада, било је суштина Титове политике. Радник је био темељ нове државне идеологије, а фабрика место њене манифестације и реализације.

Према Лефевру (Henry Lefebvre) простор је друштвени производ и политички инструмент.¹¹⁶ Фабрички простор креиран у социјалистичком друштву управо је *лефевровски* простор. Проистекао из рада, тј поделе рада, фабрички простор представља скуп ствари које га настањују, односно функционално место. Истовремено је одређен репродукцијом друштвених односа у производњи и омогућава објективизацију друштвеног. Стратегија радничког самоуправљања најефикасније је реализована у оквиру фабрика, што им је уз друштвену додало и политичку, тј идеолошку димензију.¹¹⁷

Фабрике оштећене у ратним разарањима требало је обновити и проширити. Уследиле су године ударничког рада на обнови производње и изградњи предузећа на новим друштвеним нормама. Повећан обим производње и проширење

¹¹⁵ више у Karlo Štefanić, urednik, *Pivarstvo: znanstveno stručni časopis Industrije piva i slada Jugoslavije* br. 1 (1968)

¹¹⁶ Anri Lefevr, "Prostor," Treći program br. 44 (1980): 573-577.

¹¹⁷ Anica Tufegdžić, "Factory as symbol of postwar state ideology - Industrial architecture in Novi Sad between 1945 and 1965." Paper presented at International conference "Architecture and Ideology", Faculty of Architecture, Belgrade, Serbia, September 28-29, 2012. pp. 173-180

производних програма иницирали су изградњу нових објеката, о чему је одлучивао раднички савет. Нове хале грађене су по мери радника, у циљу остварења бољих услова рада, квалитетније хигијенско-техничке заштите и виших друштвених стандарда. Фабрички погони пројектовани су врло рационално, са посебним освртом на комфор у погледу квалитетног природног осветљења (велики прозорски отвори и зенитално осветљење), проветравања, заштите од буке.¹¹⁸ Осим производних погона, у индустријским комплексима су грађене гардеробе са санитарним блоковима, ресторани друштвене исхране, диспанзери опште медицине и стоматологије.

Материјални положај **панчевачке пиваре** у првим послератним годинама био је прилично неповољан, услед постепеног смањења вредности основних средстава. У складу са новим финансијским прописима, прво је основан фонд обртних средстава, из којег је 1949. године оформљена економија, као допунска делатност фабрике. Исте године, са 16 катастарских јутара узетих у закуп од *Шумске управе* и 12 јутара добијених од *Градског народног одбора*, добијени су приноси у вредности 516.596 динара.¹¹⁹ Економија је, у складу са *Основним одредбама о штедњи*, служила само за потребе фабрике, односно одржавање коња, и побољшање стандарда радника, односно снабдевање основним животним намирницама. У првим годинама пивара није имала могућности да решава стамбена питања радника, међутим из средстава фонда руководства издвајано је сваке године за стамбену изградњу. Из фонда за културно-просветни рад издвајана су средства за организовање интерних курсева и обука ради доквалификавања и стручног оспособљавања радника. У циљу спровођења мера хигијенско-техничке заштите радника, обезбеђени су гардеробни ормани, умиваоници, купатило са тушевима и санитарни блокови. Увођење радничког самоуправљања, реорганизација и повећање средстава у фондовима допринели су јачању материјалне основе предузећа и повећању стандарда запослених. Међутим, услед ограничених просторних капацитета у оквиру комплекса није било могућности за изградњу објеката за социјализацију и едукацију. Ипак у оквиру управног објекта постојале су просторије за састанке *Радничког савета* и *Синдикалне организације*, за активности различитих секција, од којих је шаховска

¹¹⁸ Stjepan Gomboš, *nav. delo*, (1950), 18.

¹¹⁹ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 125.

била најактивнија, за организацију прослава и свечаности поводом Празника рада, Дана жена, Дан републике итд.

Послератна обнова производње у апатинској пивари, након десетогодишње паузе, била је превасходно базирана на обнови запуштених погона и застареле технологије, што је као отежавајућу околност имало недостатак обртних средстава и квалификованих кадрова. Било је нужно константно улагање у развој производње, што се, према мишљењу синдиката, негативно одражавало на друштвени стандард. Међутим, код радног колектива развијена је изузетно јака свест о важности одрицања од дела личног дохотка у корист фондова из којих су се набављале савремене машине.¹²⁰ Стога у првим годинама није улагано у друштвену исхрану, већ је у просторијама предузећа формирана мала менза за потребе радника. Када су се стекле финансијске могућности, одлуком *Радничког савета*, угоститељском предузећу које је било закупац некадашње крчме на углу фабричког комплекса дат је отказ, како би пивара организовала сопствени ресторан друштвене исхране. У наредном периоду објекат је неколико пута реконструисан, у циљу остварења адекватних услова за исхрану све већег колектива, али и пријатног амбијента за различите бројне културно-уметничке активности. Међутим, много су већи проблем, који се тичао друштвеног стандарда, представљали лоши услови рада у појединим погонима и одељењима.¹²¹ Пивара није испуњавала основне здравствено-хигијенске услове, с обзиром да радници нису били заштићени од изузетно високе или ниске температуре, као ни високе влажности ваздуха у појединим одељењима. Стога је приликом пројектовања нових погона посебна пажња придавана адекватном проветравању, вентилацији и осветљењу, а радницима је обезбеђена заштитна опрема. У оквиру објекта нове сладаре изграђене су комфорне гардеробе са купаоницама, што је био први корак у подизању хигијенских услова.¹²²

И у другим војвођанским пиварама, уз велика одрицања од личног у корист колективног, радници су спроводили реформе. "Резултати на перспективном развоју наше фабрике, темпо и брзина решавања реконструкције и изградње наших објеката, високи резултати рада постигнути у производњи и

¹²⁰ Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 315.

¹²¹ *isto*, 180.

¹²² АПА, збирка планова, бр 30, *Projekat sladare* (1963)

економичности пословања, сведоче о нашем доприносу, циљевима и путевима којима нас води привредна и друштвена реформа, на челу са другом Титом."¹²³

¹²³ *Govor direktora Apatinske pivare na svečanom mitingu povodom završetka rekonstrukcije pivare, održanom 07.07.1968. godine, u Dane Ćosić, nav. delo, 170.*

5.0. ПЕРИОД ТРАНЗИЦИЈЕ

5.1. Друштвено-политички контекст

Од 1992. године Војводина има статус Аутономне покрајине у оквиру новоформиране Савезне Републике Југославије, 2003. године трансформисане у државну заједницу Србија и Црна Гора. Међутим, само три године касније Србија постаје самостална Република, чији је Војводина аутономни део до данас.

За разлику од социјалистичких европских земаља код којих је транзициони процес превођења планске у тржишну економију започет 90-их година 20. века, ефективна транзиција у Србији била је могућа тек 2000. године, након укидања економских санкција и либерализације трговинских односа. Међутим, резултати трансформације државне/друштвене својине у приватну сасвим су другачији од очекиваних, по неолибералном моделу. Уместо да се транзицијом обезбеди прелазак на капитализам западног типа, у региону се развио капитализам хибридног типа.¹²⁴

Доношењем *Закона о приватизацији државне и друштвене својине* (2001)¹²⁵ модел брзе приватизације, којим је обећаван привредни опоравак, замењен је моделом продаје предузећа путем аукција и тендера, уз коришћење помоћних метода реконструкције предузећа и дистрибуције бесплатних акција радницима.¹²⁶ Економска трансформација земље вођена је интересима појединаца, а реализована у чврстој спрези између политичке и економске елите, уз велики степен корупције и нетранспарентности. Створена је нова, битно измењена структура власника. Анализом утицаја својинских трансформација на процес реструктурирања предузећа током транзиције, на основу спроведених емпиријских истраживања, закључено је да су најјефикаснији у приватизацији страни инвеститори, инвестициони фондови и "блокхолдери" (blockholders), а најинертнија држава, дисперзирани аутсајдери (outsiders) и радници.¹²⁷

¹²⁴ Соња М. Бунчић, "Двадесет година процеса приватизације у земљама на простору бивше Југославије - модели и резултати," *Српска политичка мисао* 2 (2012): 204.

¹²⁵ *Закон о приватизацији државне и друштвене својине*, Службени гласник РС бр. 38/2001.

¹²⁶ Siniša Mali, "Privatization through the sale of equity – Conceptual framework and achieved results in Serbia." *Ekonomika preduzeća* vol. 61, br. 1-2 (2013): 149-162.

¹²⁷ Djankov, Simeon, "Enterprise Restructuring in Transition: A Quantative Survey", *World Bank Working Paper* (2000): 33.

Војводина је данас суочена са чињеницом да без изградње стабилних демократских институција неће бити могуће зауставити формирање приватног монополистичког тржишта, нити постићи модел транзиције са социјалном одговорношћу.¹²⁸

5.2. Питање одрживости традиционалне производње пива

Радикална трансформација структуре војвођанске индустрије пива у првој деценији 21. века првенствено је последица уласка светских пиварских лидера, као што су Хајнекен (Heineken), Ефес (Efes), Карлсберг (Carlsberg) и ИнБев (InBev), на домаће тржиште. Прекретницу у развоју војвођанског пиварства представља 2003. година, када је у Новом Саду основана нова пивара, а у Зрењанину, Бечеју и Панчеву окончана приватизација старих.

Будућност војвођанских пивара, експлоатисаних током 90-их година без већих улагања, доведена је у питање доласком светских концерна, који су поставили нове стандарде у области савремене технологије, заштите животне средине, друштвене одговорности и дугорочних економских вредности. О нужности великих улагања у савремену опрему и технологију говоре резултати студије о конкурентности привреде Србије, која је 2003. године према индексу технологије, у конкуренцији земаља у транзицији, заузимала последње место.¹²⁹ Такво стање последица је међународних економских и финансијских санкција (1991-2001) које су зауставиле започете развојне и реформаторске процесе у земљи, пре свега у погледу својинских трансформација, структурног прилагођавања, технолошке модернизације, повећања ефикасности и конкурентности привреде.¹³⁰ Само у периоду 1991-1993. године индустријска производња опала је за 14.3%, 22.9% и 38% респективно. Према подацима *Фонда за подршку инвестиција у Војводини* ниво индустријске производње је од 2000. године у сталном порасту.¹³¹ Упркос чињеници да производња пива чини чак 70%

¹²⁸ Љубиша Митровић, "Социјалдемократска алтернатива развоја – стратегија изласка из кризе и модел транзиције са социјалном одговорношћу," *Српска политичка мисао* 4 (2009): 295-305.

¹²⁹ Група аутора, *Konkurentnost privrede Srbije* (Београд: Jefferson Institute, 2003)

¹³⁰ Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu - Savezni zavod za razvoj i ekonomsku politiku, "Dejstvo sankcija na privredu i društvo SR Jugoslavije," *Jugoslovenski pregled* br. 2 (1998): 35.

¹³¹ Agrobiznis, "Prehrambena industrija," Fond za podršku investicija u Vojvodini <http://vip.org.rs/index.aspx?langid=2&lang=sr-SP-Latn&tabId=221&menutabId=143>

од укупне производње пића у Војводини и да је извозна потражња за пивом у порасту,¹³² у последњих седам година затворене су три од пет најстаријих војвођанских пивара, које су неговале вишевековну традицију у справљању овог чаробног напитка.

Прекидом производње у зрењанинској, панчевачкој и бечејској пивари са тржишта су нестали веома квалитетни брендови.

Вишевековно усавршавање технологије справљања тамног пива, од домаћих сировина, по посебним рецептурама,¹³³ учинило је **пивару у Бечеју** лидером у производњи овог напитка. Од Другог светског рата у асортиману пиваре било је више типова црног пива, са различитим процентом екстракта: *Црно Триумф пиво* са 18%, *Црно Стандард пиво* са 12%, *Црно Турист пиво* са 16%, *Црно сајамско пиво* са 20% и *Џокеј црно* и *Олд голд пиво* са 12% екстракта.¹³⁴ Осим високо квалитетног тамног пива, из асортимана бечејске пиваре су се издвајала два специфична напитка: *Дијет пиво* за дијабетичаре и безалкохолно *Малт пиво*.

У својој дугој традицији **пивара у Зрењанину** је истовремено у понуди имала светло и тамно пиво. У међуратном периоду у флаше се точило *Дунђерсково жуто* и *Дунђерсково црно* пиво са 12% екстракта, после Другог светског рата декларисано као *Светло пиво* и *Црно пиво* са истим процентом екстракта. Од 1960. године у асортиман пиваре уведена су 2 нова производа: *Портер пиво* са 17% екстракта и *Шампион пиво* са 14% екстракта, које је 1961. године, за потребе *Прве конференције несврстаних земаља* у Београду, преименовано у *Пис (Peace)*. Ипак, специфичност бечкеречке пиваре било је нефилтрирано пиво, точено директно из подрума, такозвано *Подрумско пиво*, које се могло ексклузивно конзумирати само у пивници у кругу фабрике.

Пивара у Панчеву, и данас готово седам деценија након национализације, позната је као Вајфертова, јер су је управо ови искусни и учени пивари, уводећи нову технологију производње пива половином 19. века, учинили водећом у региону. Традиција, знање и вештина справљања омогућили су Вајфертовом пиву висок пласман широм ондашње Угарске и бројна вредна признања на европским

¹³² Udruženje poljoprivrede, prehrambene industrije i vodoprivrede, *Informacija o proizvodnji prehrambenih proizvoda, proizvodnji pića i duvana u regionu AP Vojvodine u 2011. godine*, QG-731- 01 (Novi Sad: Privredna komora Vojvodine, 2012)

¹³³ подаци добијени од вишедеценијског технолога пиваре Момчила Дрвенције

¹³⁴ МГБ, Досије привреде бр. 3, колекција етикета пивских флаша

сајмовима.¹³⁵ Током деценија производње, захваљујући свом богатом укусу и пријатној горчини, *Вајферт пиво* задржава статус једног од најпопуларнијих на домаћем тржишту. Симболишући минута времена и породицу која је била носилац индустријализације пиварства на овим просторима, ово пиво је успело кроз векове очувати свој јединствен укус и квалитет.

Оштра конкуренција, настала након приватизације војвођанских пивара од стране иностраних компанија, учинила је бечејску и зрењанинску индиректним, а панчевачку пивару директном жртвом стварања монополистичког тржишта. Наиме, 2008. године је дошло до уједињења *Ефеса*, тадашњег власника пивара у Панчеву и Зајечару, и *Хајнекена (Heineken)*, власника пиваре у Новом Саду, у *Уједињене српске пиваре (УСП)*. У циљу постизања конкурентности и финансијски оправдане производње УСП су исте године прекинуле производњу пива у Панчеву, а наставиле са улагањима у друге две пиваре. Наиме, њихова анализа пословања показала је да би даље инвестирање у панчевачку пивару, која "не испуњава техничке и еколошке стандарде,"¹³⁶ било неисплативо! Међутим, 90-их година је, упркос економском ембаргу, улагано у развој пиваре изградњом сопственог водоснабдевања, куповином опреме за пастеризацију и флаширање пива, ферментора за врење, лабораторијске опреме и увођењем савремених технолошких поступака. Иако је 2007. године извршена потпуна модернизација индустријских погона и проширење капацитета, пивара је само годину дана касније затворена, јер интерес нових власника није био даљи развој најстаријег војвођанског пива, већ пласман сопствених брендова.

Освојивши 95% националног тржишта, до краја прве деценије 21. века светски концерни су довели у питање опстанак традиционалних произвођача пива у земљи. Ипак, експерти сматрају да простора за домаће пиваре има, али је њихов опстанак условљен изналагањем сопственог модела реструктурирања и пословања. Сугерише се оријентисање на *мале пиваре*,¹³⁷ које ће по

¹³⁵ На пољопривредно-шумарској изложби, одржаној у Бечу под покровитељством надвојводе Лудвига (Ludwig) маја 1866. године, Вајфертова пива освојила су бројна признања. према Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 51.

¹³⁶ Ekonomija, "Ujedinjene srpske pivare su Haineken i Efes," RTV http://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/ujedinjene-srpske-pivare-su-haineken-i-efes-88048.html

¹³⁷ Микропиваре су данас тренд широм Европе. У Немачкој је у последњих десетак година број микро/занатских пивара скочио три пута, са око 300 на 900 (према подацима из 2008. године укупан број пивара у Немачкој 1330)

традиционалној рецептури производити специфична пива екстра квалитета, за посебне циљне групе (пивнице/ресторане), а не глобално тржиште.

5.3. Пивара као симбол друштвено - економског пропадања

Супротно ставовима економиста и тврдњама политичара да ће приватизација омогућити економски напредак, код великог броја индустријских предузећа она је довела до уништења производње, стечаја и масовних губитака радних места. Пословни успеси појединачних домаћих и страних компанија нису одраз општег економског просперитета, већ симбол монопола и корупције или разлог незапослености и борбе за пуку егзистенцију. Сумарни резултат транзиционе приватизације јесте деиндустријализација.¹³⁸

Од пет најстаријих војвођанских пивара, само апатинска је успешно приватизована 2003. године од стране мултинационалног лидера у пиварској индустрији, компаније *ИнтерБрув (InterBrew)*, а од јуна 2012. године део је једне од највећих глобалних пиварских компанија *Молсон Коорс (Molson Coors)*. Данас је *Апатинска пивара* водећа у производњи пива на домаћем тржишту, при чему у свом производом асортиману има равноправно заступљене традиционалне домаће и стране брендове.

Нажалост, у приватизацији војвођанске пиварске индустрије доминантан је модел стечаја и продаје путем тендера. Олако стекавши статус већинског власника, домаћи предузетници, заједно са интересном групом која им је омогућила такву куповину, нису за циљ имали унапређење пословања пивара. Најчешће су били заинтересовани за локацију, некретнине и залихе предузећа, манипулативне трансакције новца, задуживање на рачун купљених фирми и прање прљаво стеченог капитала.¹³⁹

Зрењанинска индустрија пива А.Д. Зрењанин је приватизована у јесен 2003. године, када је откупом дуга и акција малих акционара (51.04%) фирма *Пан Бир*, Момчила Рајића из Суботице, постала њен већински власник. Након

The Brewers of Europe, *The Contribution made by Beer to the European Economy* (Amsterdam: European Chapters Edition, 2009)

¹³⁸ више у Vladislav Bailović, уредник, *Deindustrijalizacija i radnički otpor: borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, (Beograd: Pokret za slobodu, 2011)

¹³⁹ Milenko Srećković, "Alternativni ekonomski poredak," u *Deindustrijalizacija i radnički otpor: borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*, ur. Vladislav Bailović (Beograd: Pokret za slobodu, 2011), 277-281.

извршеног поступка приватизације већински власник није испољавао претензије за развој и повећавање обима производње. Напротив, производња пива константно је падала, тако да је дефинитивно замрла у пролеће 2006. године. Број запослених је са некадашњих 250 пао на 17. Истовремено је дошло до атрофије, односно пропадања капитала привредног субјекта, чија се вредност за три године смањила за 28%.¹⁴⁰ Трогодишња блокада рачуна окончана је отварањем стечајног поступка 14.07.2010. године.¹⁴¹ Након три неуспела тендера, стечајни управник Драган Божић заказао је за 17. мај 2013. године четврту продају преостале имовине пиваре. На претходној јавној продаји појавио се једино *МК комерц*, који је за имовину фабрике у центру града, процењену на 188,8 милиона динара, понудио само 41 милион, што *Одбор поверилаца* није прихватио. После четвртог неуспешног покушаја продаје, стечајни управник је за пролеће 2014. године најавио парцијалну продају имовине пиваре.¹⁴²

Пивара а.д. за производњу пива и безалкохолних пића Бечеј је до 2003. године успешно пословала, о чему сведочи висока годишња продукција (300.000 хл) и бројне медаље за квалитет на *Међународном пољопривредном сајму* у Новом Саду.¹⁴³ Власничка структура пиваре, коју је чинило 65% акција ситних акционара (радника и пензионера) и 35% акција у власништву државе, измењена је у јесен 2003. године, када је већински власник постао Момчило Рајић. Иако се производња пива одвијала нормално до 2006. године, нови власник није исплаћивао зараде преполовљеном броју запослених (180), нити је измиривао обавезе према држави. Уследила је блокада рачуна, отварање стечаја 15.10.2009. године и продаја покретне и непокретне имовине пиваре.¹⁴⁴ Стечајни поступак је затворен након продаје некретнина у оквиру фабричког комплекса фирми *МК Комерц*. Производње пива у Бечеју више нема, а у некадашњој пивари у закупу је *СЗР Био флуор*, предузеће за производњу слада.

¹⁴⁰ Novosti, "Zrenjaninska industrija piva," Regionalna privredna komora Zrenjanin <http://www.rpkomora-zr.co.rs/jp/index.php>

¹⁴¹ Stečaj, "ZIP Industrija piva a.d. Zrenjanin," Agencija za licenciranje stečajnih upravnika http://www.alsu.gov.rs/bap/code/navigate.jsp?Id=87&case_id=502

¹⁴² Vesti, "Prodaja zrenjaninske pivare u delovima," I love Zrenjanin <http://www.ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/prodaja-pivare-u-delovima/>

¹⁴³ "Lider u proizvodnji tamnog piva na našem tržištu," *Pregled* 16.12.2004.

¹⁴⁴ Stečaj, "A.D PIK Bečej – Pivara," Agencija za licenciranje stečajnih upravnika http://www.alsu.gov.rs/bap/code/navigate.jsp?Id=87&case_id=91

Вршачка пивара ад Вршац, чији је већински власник био *Фонда за развој* (88,84% акција), приватизована је методом јавног тендера 12.08.2005. године, када је *Агенција за приватизацију* организовала продају пакета акција 91,13% капитала.¹⁴⁵ Нови већински власник *Унионмаркет д.о.о. предузеће за спољну и унутрашњу трговину и производњу Београд*, није успео да покрене производњу довољним капацитетом, те је *Уговор о продаји капитала* уступио *Концерну Свислајон-Таково* (Swisslion-Takovo) 02.03.2006. године. Услед неиспуњења уговорних обавеза, *Акцијски Фонд Републике Србије* је 25.06.2009. године раскинуо уговор са купцем и постао већински власник капитала пиваре. С обзиром да *Агенција за приватизацију* није у року од деведесет дана од отварања стечаја 29.03.2010. године доставила план реорганизације предузећа, надлежни привредни суд је донео одлуку о обустави производње и покретању ликвидационог поступка.¹⁴⁶ Вршачка пивара је у стечају успоставила производњу, извршавала обавезе према држави и исплаћивала радницима зараде, јер је постојао јавни интерес да настави са радом. Исти интерес показивала је већина поверилаца пиваре, која се определила да се стечај оконча реорганизацијом, а не банкротом и распродајом имовине. Претпоставља се да иза овог покушаја уништења пиваре стоји нечији интерес да се домогне земљишта на којем се она налази. Ипак, ликвидација је спречена, а пивара је и даље у стечају.

Емпиријска истраживањима показала су да преласком из државне у приватну својину предузећа готово увек постају ефикаснија, профитабилнија и финансијски здравија.¹⁴⁷ Међутим, у Војводини су реформе на нивоу предузећа започете пре доношења мера стабилизације на макроекономском нивоу, те очекивања у погледу пословања у већини случајева нису остварена, о чему сведоче и четири војвођанске пиваре.

¹⁴⁵ *Уговор о продаји капитала Вршачке пиваре – индустрије пива и сокова а.д. Вршач методом јавног тендера*, 12.8.2005. <http://www.priv.rs/upload/company/contract/503281.PDF>

¹⁴⁶ Вршачка пивара, "Privatizacija," Агенција за приватизацију <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/VRSAKA+PIVARA.shtml/seo=/companyid=998>

¹⁴⁷ William L. Megginson, Jeffrey M. Netter, "From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization," *Journal of Economic Literature* Vol. 39, No. 2 (2001): 321-389.

III КАРАКТЕРИСТИКЕ ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА

1.0. ИСТРАЖИВАЧКИ ОКВИР

1.1. Дефинисање критеријума одабира релевантних примера

Почетком 18. века на простору данашње Војводине функционисало је мноштво радионица пива, међутим мали је број оних које су успеле да одрже континуитет и развију се у индустријска постројења.

Непосредно по успостављању аустро-угарске власти у Бачкој је радило чак 17 пиварских мануфактура. У општини Бач 1720. године бискуп је имао своју радионицу пива, а у ондашњем Петроварадинском Шанцу постојале су две пиваре.¹⁴⁸ Гроф Антун Грашалковић, жупан бодрошки и ноградски, подигао је 1756. године прву пивару у Сомбору.¹⁴⁹ У Банату је свако седиште дистрикта почетком 18. века имало пивару. Абрахам Кепиш 1722. године добио је право закупа чак три овакве мануфактуре у Панчеву, Уј Паланци и Карансебешу.¹⁵⁰ Није био редак случај да у једном граду истовремено раде две пиваре, као у Панчеву 30-их година 19. века. Увођењем парне машине у производњу, пиварство бива индустријализовано, а носиоци пиварске делатности на овим просторима постају Вајферт и Дунђерски. Ђорђе Вајферт је крајем 19. века био власник пивара у Панчеву и Београду, а сувласник пивара у Сремској Митровици и Нишу. Лазар Дунђерски је 1891. године, када је купио пивару у Великом Бечкереку, закупио на десет година пивару у Ечкој и одмах је затворио, учинивши је неупотребљивом по истеку закупа. На сопственом поседу, у непосредној близини дворца у Чибу (данашњем Челареву), подигао је 1892. године модерну пивару, која и данас ради.

До 1907. године на овим просторима опстале су пиваре у Митровици, Петроварадину, Вршцу, Новом Саду, Панчеву, Бачу, Великом Бечкереку, Чибу и Апатину.¹⁵¹ Међутим, Први светски рат знатно је утицао на даљи развој војвођанског пиварства. У измењеним привредним околностима, према подацима

¹⁴⁸ Attila Bordás, "Sörházak, Sörfőzdék", *Létünk* 3 (2010): 83-97.

¹⁴⁹ Павле Васић, *Уметничка топографија Сомбора* (Нови Сад: Матица Српска, 1984), 102.

¹⁵⁰ Уј Паланка је данашња Банатска Паланка, а Карансебеш (Caransebeș) је истоимени град на територији данашње Румуније.

¹⁵¹ Attila Bordás, *nav. delo*, (2010), 88.

из 1924. године, у Војводини је радило пет пивара: *Апатинска и кулска пивара Јосифа Амана д.д.*, Апатин, *Пивара мл. Нандор Гербера*, Стари Бечеј, *Пивара Лазара Дунђерског*, Велики Бечкерек, *Пивара И. М. Вајферт*, Панчево и *Пивара Александра Цофмана*, Вршац.¹⁵²

Између два светска рата, парна пивара Хајнриха Вајса у Митровици, основана 1830. године, ступила је у *Српско а. д. за индустрију пива, слада и леда*, чији су део у то време биле и Бајлонијева и Вајфертова пивара у Београду. После ослобођења и значајне реконструкције, наставља рад под именом *Пивара 20. октобар*. До 1954. године пословала је у саставу *Прехрамбеног комбината*, а од 1966. године у саставу *ПИК-а "Сирмијум"*. Након интеграције у *Београдску индустрију пива и безалкохолних пића*, 1975. године у Сремској Митровици је обустављена производња, а настављено је само са отакањем пива, које је у цистернама допремано из Београда.¹⁵³ Пиварски комплекс је 2006. године продат инвеститору, чији је циљ била изградња савременог пословног центра на атрактивној локацији некадашње пиваре. Након две године пивара је порушена, а пиварство у Сремској Митровици постало је историја.¹⁵⁴

Тренутно је у Војводини активна и некадашња пивара Лазара Дунђерског у Чибу, данас део *Карлсберг групације (Carlsberg Breweries A/S)*, четврте интернационалне компаније у свету пиварства. Међутим, с обзиром да је настала тек крајем 19. века, на приватном пољопривредном имању, челаревска пивара није имала исти развојни пут као пиваре које порекло воде од државних радионица пива.

Дакле, примарни критеријуми за одабир релевантних примера били су време настанка пивара (прва половина 18. века), континуитет у њиховом раду (прва деценија 21. века) и степен очуваности пивара (могућност обнове). Стога ће у наставку рада бити детаљно анализирано пет војвођанских пивара: **панчевачка, вршачка, зрењанинска, бечејска и апатинска.**

¹⁵² Aleksandar Stanojlović i Milan Damjanović, *nav. delo*, (1924), 23-25.

¹⁵³ ИАСР, Ф 6.3.1 - 1024. Београдска индустрија пива Пивара "20. октобар" – Сремска Митровица, (1830-), 1943-1989

¹⁵⁴ Пивара је била евидентирана од стране Завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици, међутим како није валоризована нити проглашена за културно добро, нови власник није имао никакве законске сметње у поступку рушења.

1.2. Дефинисање аспеката анализе

Како би се сагледале опште одлике одабраних примера војвођанских пивара, утврдиле њихове специфичности, међусобне сличности и разлике, односно, како би се даље одредило њихово место у корпусу средњоевропског наслеђа пиварске индустрије, потребно је спровести целовиту анализу, кроз неколико различитих аспеката.

Историјски развој пивара обележиле су бројне *својинске трансформације*. Основане као камералне радионице пива под управом Хабзбуршке монархије, пиваре су у доба дуализма стекле статус приватних предузећа, што остају све до завршетка Другог светског рата, када бивају трансформисане у друштвено, потом државно, а од 90-их година поново у приватно власништво.

Друштвено-економски контекст у којем су пиваре настале и развијале се током претходна три столећа мењао се од феудалног меркантилистичког, преко буржоаског капиталистичког, самоуправног социјалистичког, до тржишног демократског, што се разумљиво одразило на улогу и значај пивара.

Урбани контекст у којем пиваре егзистирају од свог оснивања до данас, у непосредној близини централног градског језгра, развијао се и трансформисао под утицајем пиварске индустрије, мењајући свој карактер од стратешке локације условљене транспортом или извором сировина, преко планске индустријске зоне, до стамбено-пословне четврти.

Просторни концепт комплекса пиваре проистиче из *функционалне схеме*, односно карактера производног процеса производње пива, у којем се разликују три основне фазе: производња сладовине, главно и накнадно врење, филтрација и пуњење амбалаже. Потребно је сагледати у којој мери се модернизација производног процеса одразила на просторне односе објеката у оквиру комплекса.

Технолошки процес и опрема пивара су увођењем парног погона, односно преласком са горњег на доње врење, производњом вештачког леда, променом врсте амбалаже, аутоматизацијом појединих радњи у оквиру производног циклуса, доживели трансформације.

Конструктивни склоп пивара формиран током 18. и 19. века у виду комбинације масивних, опеком старог формата, зиданих и дрвених елемената,

током 20. века постепено је смењивао армирано бетонски и челични скелетни систем, при чему је понекад, имплементацијом нових *материјала* у старе склопове, долазило до интересантних и неочекиваних решења.

Архитектуру индустријских и профаних објеката у оквиру комплекса пивара, с обзиром на период изградње, сукцесивне доградње и реконструкције, одликује слојевитост, у којој је могуће препознати елементе са ***стилским одликама*** различитих уметничких праваца.

2.0. ПРИКАЗ КАРАКТЕРИСТИЧНИХ ПРИМЕРА ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА

2.1. Пивара у Панчеву

Комплекс старе Вајфертове пиваре у Панчеву проглашен је за културно добро од великог значаја за Републику Србију.¹⁵⁵ Основ за упис у централни регистар непокретних културних добара било је *Решење бр. 987/48 Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС*, од 21.06.1948. године,¹⁵⁶ којим је пивара стављена под заштиту закона.¹⁵⁷

Осим претходних истраживања запослених у *Историјском архиву Панчева*, објављених у виду монографије, поводом 250 година од оснивања пиваре, извор за проучавање развоја панчевачког пиварства представљала је обимна документација *Покрајинског завода за заштиту споменика културе*, формирана током претходних шест и по деценија, колико пивара ужива правну заштиту. Међутим, како оригинални планови најстаријих сачуваних објеката у оквиру комплекса нису до сада пронађени, било је неопходно спровести сопствена истраживања архивске грађе, али и на терену.

Историјски развој / својинске трансформације

Према сачуваној архивској грађи корени пиварства у Панчеву везују се за другу деценију 18. века. Земаљска администрација је 12. јануара 1722. године склопила уговор са Јеврејином Абрахамом Кепишем (Abraham Kepis), којим му је дато право закупа пиваре и пецаре ракије у Панчеву.¹⁵⁸ Међутим, како коморска инспекција није била задовољна Кепишевим пословним учинком, већ 4. новембра 1725. године право закупа уступила је Волфу Менцеру (Wolf Menzer). С обзиром да је Дворска комора Јеврејима укинула право производње пива и ракије, од 1727.

¹⁵⁵ Одлука о утврђивању непокретних културних добара, *Службени лист АПВ* 25/91 (1991)

¹⁵⁶ подаци из Централног регистра непокретних културних добара, Републички завод за заштиту споменика културе

¹⁵⁷ *Закон о заштити споменика културе и природних реткости*, Службени гласник Народне Републике Србије бр. 54/1948.

према Владимир Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији* (Београд: Службени гласник, 2000), 106-112.

¹⁵⁸ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 18-20.

године закупци пиваре били су хришћани, прво искусни пивар Филип Бауер (Philipp Bauer), а од 1733. године судија Петер Солдерер (Peter Solderer) и тесар Николаус Видмесер (Nikolaus Vidmeser).¹⁵⁹

У новом аустро-турском рату (1737-39) Панчево је опустошено, а пивара уништена. За период од наредне две деценије, када је пивара обновљена, мало је података. Следећи познати купац био је Себастијан Крајцајзен (Sebastian Kreizeisen), који је, с обзиром да је истовремено био купац пивара у Бечкерекy и Земуну, панчевачку дао у подзакуп. У другој половини 18. века на јавним лицитацијама продавани су поседи и имовина, што је Крајцајзен искористио као прилику за куповину пиваре 1781. године. У наредном периоду, обележеном наметањем аренде, порастом цена јечма и појавом конкуренције, пивара је променила неколико власника: Јозеф Краутвашл (Joseph Krautvaschl), Валентин Бегер (Valentin Beger), Игњат Хајзер (Ignaz Hajzer). Непосредно пре Мађарске револуције, 1947. године пивару је од ујака Хајзера преузео Игњат Вајферт.¹⁶⁰ Фабрика је остала у власништву породице Вајферт нешто више од једног столећа (1847-1948). Тај период сматра се њеним *златним веком*, јер је производња индустријализована и непрестано модернизована, капацитети повећавани, квалитет пива побољшаван, а продајна мрежа проширивана. Након Игњатове смрти 1911. године бригу о предузећу преузима његов син Ђорђе, један од најимућнијих и најугледнијих Панчеваца икада. Пивара је 1936. године трансформисана у деоничарско друштво под називом *И.М. Вајферт, пивара и фабрика слада Д.Д.* Ђорђе Вајферт је преминуо 1937. године и избегао трагичну судбину која је задесила његову породицу неколико година касније, када им је сва имовина национализована од стране комунистичке власти.

Фабрика пива у Панчеву првих година након Другог светског рата пословала је као *Народна пивара*, а од 1964. године бива интегрисана у *ПНК "Тамиш"*. Великим инвестиционим улагањима 1987. године изграђен је нови комплекс у који је пресељена комплетна производња. По изласку из комбината, пивара је током 90-их пословала као самостално предузеће, све до 2003. године, када за стратешког партнера добија компанију *Ефес*. Упркос чињеници да је *Ефес Вајферт*, захваљујући потпуној модернизацији и проширењу капацитета, за

¹⁵⁹ Felix Milleker, *nav. delo* (2009), 42-44.

¹⁶⁰ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 44-45.

кратко време постала трећа пиварска групација у земљи, нове власничке трансформације и интеграције резултовале су затварањем пиваре у Панчеву 2008. године.¹⁶¹

Стари комплекс Вајфертове пиваре на обали Тамиша је у власништву града, а у надлежности *Јавног предузећа "Дирекција за изградњу и уређење Панчева"*. Градска власт се већ почетком 90-их суочила са чињеницом да нема довољно средстава за ревитализацију напуштене пиваре. Њихов захтев за сагласност о отуђењу споменика из друштвене својине је одбијен.¹⁶² Општина је 1994. године део комплекса дала у закуп фирми *"Дајмонд"*, која је према уговору о закупу ослобођена ренте у висини уложених средстава у одржавање објеката које користи.¹⁶³ Међутим, грађевине су током последњих тридесет година прилично девастиране, а *Дирекција* је већ годинама у спору са закупцем око висине улагања у њихову обнову. Орунула и начета зубом времена, некадашња Вајфертова пивара, иначе споменик културе од великог значаја, тешко је оштећена у пожару, који ју је захватио априла 2005. године.

Привредни / друштвени контекст

У Панчеву је пиварство било веома популарна делатност, о чему сведочи чињеница да је већ 1838. године у граду отворена друга пивара.¹⁶⁴ Намера *Генералне команде*, која је одобрила њено оснивање, била је да се конкуренцијом постигне бољи квалитет и нижа цена пива. Иако је у том циљу спроведен низ административних мера и обезбеђена перманентна контрола, резултати нису били задовољавајући, све до 1847. године када прву панчевачку пивару купује Игњат Вајферт.

Младом, добро образованом, амбициозном и предузимљивом Вајферту била је потребна једна деценија да, систематским улагањем и осавремењавањем, дотадашњу радионицу пива трансформише у индустријски погон. У исто време

¹⁶¹ Ildiko Erdei, "What's in a Beer? Cultures that Interact in Brewery Privatization," *Ентоантрополошки проблеми* год. 6, свеска 1 (2011): 57-85.

¹⁶² ПЗЗЗСК, *Захтев за сагласност о отуђењу из друштвене својине објеката културно-историјског наслеђа пиваре у Панчеву*, 25. јул 1991.

¹⁶³ Јасмина Вујовић, *Вајфертова пивара у Панчеву - могућности ревитализације и презентације*, специјалистички рад (Панчево: Завод за заштиту споменика културе, 2007), 45.

¹⁶⁴ Felix Milleker, *nav. delo* (2009), 47.

када је Вајфертова парна пивара испунила све услове за стицање статуса фабрике (1857),¹⁶⁵ у Панчеву се родила идеја за оснивањем нове пиваре. Како новим прописима развој пиварства није био ограничен локалним потребама, бравар Антон Грамберг (Anton Gramberg) 1858. године добио је пиварско право. Међутим, Вајферт је проблем оснивања треће пиваре решио удајом најстарије ћерке за Грамберговог сина, чиме је успешно угасио конкуренцију. Само у првој деценији руковођења пиваром, константно улажући у модернизацију погона и уводећи савремен технолошки процес, успео је да повећа годишњи капацитет са 3.000 на 20.000 кофа пива.¹⁶⁶ Увођењем парног погона у производњу, Вајферт не само да је генерисао индустријализацију привреде Панчева, већ је истовремено допринео подизању нивоа здравствене и хигијенске културе становништва, отварањем савременог јавног парног купатила са 12 тушева у оквиру фабричког комплекса (1855). Почетком 20. века први је почео да флашира пиво и машински обрађује слад, што се одразило на повећање продуктивности фабрике. Најбољи показатељ економског јачања пиваре јесте податак о повећању капацитета са 14.130 хл, колико је износио 1905. године, на 41.000 хл у 1914. години.¹⁶⁷

Игњатови наследници су у другој деценији 20. века наставили са адаптацијом и обновом застарелих уређаја, повећањем производње и јачањем капитала. Тежња власника да пивара достигне капацитет од 50.000 хл реализована је спровођењем посебних инвестиционох улагања током 1928-1929. године, у оквиру којих је изграђена најмодернија варијација у региону.

С обзиром на обавезу снабдевања окупаторске војске пивом, током ратних четрдесетих пивара је остваривала задовољавајући ниво производње (максимум 50.140 хл у 1942. години), упркос недостатку квалификоване радне снаге и тешкоћама у набавци погонског материјала. Акционари пиваре су 1943. године уложили четири милиона динара у куповину хотела "*Штука*" на атрактивној локацији, која им је пружала могућност проширења комплекса пиваре,¹⁶⁸ не слутећи да ће само две године касније комплетна имовина фирме *И. М. Вајферт – пивара и фабрика слада Д. Д.* бити конфискована у корист нове државе.

¹⁶⁵ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvénzhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br 2281/1857

¹⁶⁶ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 45-46.

¹⁶⁷ Felix Milleker, *nav. delo* (2009), 51.

¹⁶⁸ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 95.

У првим послератним годинама, за које је карактеристично административно управљање, уложени су велики напори у организационо учвршћење предузећа и максимално искоришћење његових производних капацитета, без инвестиционих улагања у нову опрему и уређаје. Увођењем радничког самоуправљања дошло је до промена у начину снабдевања, утврђени су друштвени планови производње, захваљујући кредитима јачала је материјала основа. Прва реконструкција отпочела је 1959. године, када је уведена тунелска пастеризација, прва у земљи.¹⁶⁹

Међутим, тек ступањем у *ПИК "Тамиш"*, односно удруживањем средстава, створени су услови за наставак модернизације производних погона. Иако су у периоду 1963-73. године извршене бројне адаптације и реконструкције, које су допринеле скоро четвороструком повећању радног капацитета, панчевачка пивара је имала спорији темпо развоја у поређењу са осталим пиварама у земљи.¹⁷⁰

Потпуна модернизација, знатно побољшање квалитета пива и повећање годишње производње на 400.000 остварено је 1987. године, када је пуштена у рад нова фабрика. На основу података *Југословенског удружења пивара* учешће панчевачке пиваре у националној производњи 1997. године износило је свега 4%.¹⁷¹

Упркос чињеници да је 2007. године панчевачка пивара технолошки осавременењена имплементацијом система који обухвата низ поступака за контролу процеса и осетљивих тачака у производном ланцу (НАССР),¹⁷² само годину дана касније прекинут је вишевековни континуитет у производњи пива.

Урбани контекст

На основу *Инвентара пиваре*, сачињеног 1732. године приликом ревизије и примопредаје,¹⁷³ познато је да је прва панчевачка пивара подигнута у близини

¹⁶⁹ Jan Kišgeci, *nav. delo*, (2001), 45.

¹⁷⁰ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 178.

¹⁷¹ *Pivarstvo Jugoslavije 1998*. (Beograd: Jugoslovensko udruženje pivara, 1998), 17.

¹⁷² Preduzeća i ustanove, "Efes Weifert pivara a.d.," Publikacija Pančevo

<http://www.pancevo.publikacija.rs/srp/27.php>

o HACCP standardima više na <http://www.hasapstandard.com/pocetna.html>

¹⁷³ АВ, микрокоцке 636/1 – 654/18

пристаништа, у границама некадашње тврђаве, нуклеуса града, односно на месту где се и данас напуштени комплекс налази.

У 18. веку Панчево је имало основна обележја граничарског трговишта.¹⁷⁴ Издужени облик насеља и делимично изломљена улична матрица проистекли су из природних услова – ток реке Тамиш и мочварно тло. У овом периоду је интензиван развој мануфактура и воденог саобраћаја, што је резултовало груписањем привредних објеката дуж обале (*мана 1*). Солара је подигнута 1718. године, пивара 1722. године, граничарска кућа и контумац 1726. године, провијант магацин за лагеревање хране за потребе војске 1742. године, а црвени магацин, ондашње највеће стовариште житарица, 1785/87. године (*слика 1,2,3,4*). Развој Панчева у последњој деценији 18. века зауставио је нови аустријско-турски рат (1787-91), у којем је град претрпео пустошење, пљачкање и паљење.

У првој половини 19. века град доживљава екстензију у приобалном појасу, о чему сведочи план града из 1820. године (*мана 2*). После револуције (1848-49) је уследила нова обнова града. На војном премеру (*мана 3*) и катастарском плану из 1869. године дефинисане су регулационе линије и уцртани габарити постојећих објеката, те се може закључити да границе ондашњег комплекса пиваре одговарају данашњим (*мана 4*).¹⁷⁵ Прокопавањем канала између два сегмента речног тока Тамиша извршена је регулација једног дела ритског тла. Нову фазу у привредном и урбанистичком развоју Панчева означило је укидање Банатске војне границе 1872. године, када град добија статус слободног краљевског града, односно статус самосталног муниципалног града са уређеним Магистратом и жупанијским правима (1886). Долази до проширења индустријске зоне на обали Тамиша, посебно након изградње железничке станице (1896) у близини комплекса пиваре. Упркос убрзаном развоју железнице, водени саобраћај у околини Панчева почетком 20. века био је веома заступљен, о чему сведоче светионици на ушћу Тамиша у Дунав, подигнути 1909. године. Планом развоја града из исте године предвиђено је проширење градске територије на другу обалу реке, уз обимне

¹⁷⁴ Од 1718. године Панчево је било седиште дистрикта, а од 1764. године, поставши седиште Немачко-банатске регименте, добија статус војно-граничарског трговишта.

више у Павле Васић, уредник, *Уметничка топографија Панчева* (Нови Сад: Матица српска, 1989)

¹⁷⁵ Нађа Куртовић-Фолић и Милана Веиновић, "Урбани развој једног дела Панчева уз Тамиш – прилог проучавању историје Панчева," *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XI-XII* (1982-83): 81.

хидротехничке радове. Међутим, визија рудиментираног вртног града, проистекла из модела средњоевропских урбаних реконструкција, у Панчеву није заживела.¹⁷⁶

С обзиром да није претрпео ратна разарања, у међуратном периоду град наставља континуалан развој без промена у уличној матрици (*мана 5*). Пораст производње пива изискивао је проширење производних капацитета, што на исувише изграђеној парцели у центру града није било могуће. Стога је 1916. године у источном делу града, уз лежне подруме на "Славини," подигнута нова фабрика леда. Добивши на значају у измењеном геополитичком контексту, услед повољне диспозиције у односу на нови државни центар, Панчево је имало тенденцију развоја у модеран индустријски град. Идејном скицом регулационог плана из 1935. године предвиђено је измештање и регулисање дела тока Тамиша, систем пловних канала за потребе индустрије и изградња друмске обилазнице, дуж које је планирана радна зона. План није реализован, те је пивара наставила развој на две локације и у послератном периоду. На "Славини" је 60-их година подигнута пунионица пива, а потом је, на основу студије исплативости, 1970. године израђен пројекат обједињавања производње на истој локацији.¹⁷⁷ Међутим, како проширење капацитета на "Славини" није било у складу са актуелним урбанистичким планом, донетим 1962. године, пројекат није усвојен. Стога је покренута иницијатива за изградњу нове фабрике, а 1975. године донета је коначна одлука о њеном подизању у северном делу града (Котеж), кроз који пролазе међународни пут и пруга (Београд-Вршац-Темешвар). У првој фази дислоциран је технолошки део из најстаријег погона у центру града, а у другој фази је пресељен и део погона са "Славине" (*мана 6*).

До краја 20. века Панчево се развило у индустријски град са више индустријских зона по ободу централног језгра: јужна (нафтно-петрохемијска), југоисточна (металско-стакларска), северна (металска) и источна (мешовита) зона. Међутим, и даље је карактеристично присуство индустријских погона и у стамбеним зонама (Содара, Војловица и Топола). Најстарији фабрички комплекси и привредни објекти дуж обале Тамиша, некадашњег генератора урбаног развоја Панчева, изгубили су своју оригиналну намену. У ишчекивању спровођења

¹⁷⁶ Љубинко Пушић, *Урбанистички развој градова у Војводини у 19. и првој половини 20. века* (Нови Сад: Матица српска, 1987), 107-108.

¹⁷⁷ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 174.

стратешке урбане обнове приобалног подручја, са циљем подизања нивоа квалитета уређења и функционалности, односно интеграције са урбаним ткивом,¹⁷⁸ вредна сведочанства индустријске прошлости Панчева, међу којима и некадашња Вајфертова пивара, стихијски пропадају. Урбанисти истичу значај реактивације постојећих просторних капацитета у циљу искоришћења културног, туристичког и рекреативног потенцијала приобаља.¹⁷⁹

Просторна организација / функционална схема

Најстарији подаци о просторној организацији радионице пива у Панчеву датирају из 1732. године. Првобитни комплекс је обухватао: објекат пиваре, са две просторије, кухињом и оставом у приземној етажи, засвођеним подрумом и таваном претвореним у житни магацин, потом стан пиварских момака, сушару за слад, сувачу, пецару, бунар на точак и радионице.¹⁸⁰

Већ у другој половини 18. века уследила је обнова комплекса, разрушеног у аустро-турском рату. Према извештају Игњата Вајферта, поднетом *Финансијском комесаријату* 1851. године, пивару су чиниле следеће просторије: варионица, подрум за доње вреће, подрум за горње вреће, подрум за точење и подрум за издавање пива, подрум са леденицом у дворишту, подрум за издавање бр. 2, подрум за смештај задњег тока, гумно, сушара, соба за калфе, млин за слад, соба за послугу.¹⁸¹ У наредном периоду Игњат је много улагао у проширење и модернизацију просторних и производних капацитета. Према записнику о комисијској процени вредности имовине из 1857. године комплекс пиваре је обухватао неколико објеката.¹⁸² Стамбени објекат, изграђен од солидног материјала (опеке) имао је подрум са четири зидане просторије и приземље са четири собе за становање, три кухиње, две оставе и нужником. Точионица је била приземни објекат са подрумом, зидана опеком и безбедна од пожара. Објекат варионице, заједно са сладаром, сушаром и стамбеним делом, тада је био у

¹⁷⁸ *Generalni plan Pančeva* (Pančevo: JP "Direkcija za izgradnju i uređenje Pančeva", 2005), 120-121.

¹⁷⁹ *План генералне регулације Целина 1 – шири центар (круг обилазнице) у насељеном месту Панчево* (Панчево: ЈП "Дирекција за изградњу и уређење Панчева", 2012), 25-26

¹⁸⁰ АВ, микрокоцке 636/1 – 654/18

¹⁸¹ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvénzhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 821/1851

¹⁸² ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvénzhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 3053/1857

изградњи. Засвођени подрум планиран је за прављење слада, приземље за припрему, сушење и млевење, део првог спрата за депоновање, одабир и сушење, део за становање радника, а таван за складиштење. На западној страни комплекса према Тамишу налазило се јавно парно купатило, у чијој је подрумској етажи била просторија са парном машином, перионица, соба за слагање рубља, кухиња, два засведена подрума за бурад, а на приземљу салон за госте, шест купатила, гардеробе, тушеви, парна комора. У дворишту, поплочаном каменом коцком (калдрмом), била су два бунара. Башта, издигнута у односу на ниво улице, имала је застакљени павиљон и ограду од кованог гвожђа. Током 1858. године Вајферт је сазидао објекат са шест просторија за точење пива, кухињом, хладионицом, оставом и засвођеним подрумом (слика 5). Како би обезбедио адекватне, суве услове за одлеживање пива, 1891. године је купио парцелу даље од Тамиша, на вишој коти терена у источном делу града, и подигао нове лежне подруме. Почетком 20. века је обновљена машинска кућа са узиданим казанима и лежећом парном машином (1906) и изграђена ковачка радионица, сушара и превртача слада (1910).

Током 20-их година извршене су бројне интервенције у просторној организацији комплекса. Приликом адаптације подрума у пивницу, 1921. године подигнуте су радионица и ледара поред машинске куће. Следеће године започела је обимна реконструкција фабричког постројења, адаптација подрума за флаше (1923), а потом и изградња новог (1924), адаптација сушаре (1925) и смоларе са рампом за бурад (1927). Ипак, највећу инвестицију представљала је изградња једне од најмодернијих варијанти у региону (1929).¹⁸³ (слика 6)

Прва послератна реконструкција пиваре отпочела је 1959. године, када је изграђен нови објекат за отакање пива, котларница и угљара на "Славини". Следећи корак у циљу повећања укупног капацитета производње на 120.000 хл представљало је проширење лежног и врионог подрума, као и флашаре, што је до 1963. године реализовано. Упркос модернизацији, одвијање производног процеса на две локације веома је негативно утицало на рентабилност пословања, те је 1975. године донета одлука о изградњи нове фабрике на периферији.

¹⁸³ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 55-62.

Иако је стара Вајфертова пивара 1977. године изгубила оригиналну функцију, данашња просторна организација комплекса не одступа суштински од ситуације у другој половини 19. века (слика 7, 8). Објекти формирају затворену структуру са унутрашњим двориштем, унутар којег се налази лабораторија, варионица, млин/сладара, машинска кућа, ложioniца, припрема техничке воде и димњак. Кафана са летњом баштом и вриони подрум чине низ дуж улице Николе Тесле, пржионица и магацин јечма низ ка Тамишу, а радионица и економски улаз налазе се у улици др Светислава Касапиновића. На истоку комплекс затварају управни објекат, содара и магацини (схема 1).

*Покрајински завод за заштиту споменика културе је 1992. године издао конзерваторске услове, према којима је "основни постулат у решавању проблема ревитализације комплекса пиваре максимално поштовање затеченог простора у габаритима, спратности и изгледима, ... не може се прихватити приступ у коме би објекти послужили само као празна и потпуно очишћена љуштура за сасвим нове намене, чиме би се избрисале све историјске наслаге које комплексу дају вредност и значај."*¹⁸⁴ Међутим, пројекат ревитализације никада није реализован, а комплекс, делимично у функцији фирме која производи намештај, делимично напуштен, до данас је веома девастиран (слика 9,10).

Технолошки процес / опрема

У првобитној радионици производило се пиво горњег врења, о чему сведочи инвентар опреме из 1732. године.¹⁸⁵ У радним просторијама налазио се бакарни котао запремине 30 кофа, хладионик са оштећеном тавом и комовником, пет посуда за воду, три бакарне канте, шест цедиљки за комину, 60 буради од по две кофе и 4 бурета од по једне кофе, шест чабара, четири корита. У оквиру комплекса било је квасилиште, сушара и складиште за слад, сувача, бунар и бакарни басен за воду. На основу залиха сировина закључује се да је пиво справљано од јечма, уз додатак зачина.

¹⁸⁴ ПЗЗЗСК, *Opšti konzervatorski uslovi za izradu projektne dokumentacije za revitalizaciju kompleksa stare pivare u Pančevu*, Svetlana Bakić i Sava Stražmešterov, 1992.

¹⁸⁵ АВ, микрокоцке 636/1 – 654/18

Половином 19. века Вајферт је почео да осавременује производњу, постепено уводећи процес доњег врења. У опису просторија и погонских уређаја из 1851. године наведено је да се у оквиру комплекса налазе подруми за доње и горње врење.¹⁸⁶ У наредном периоду производња је индустријализована, о чему сведочи *Записник о комисијској процени вредности имовине* из 1857. године,¹⁸⁷ према којем су савремену опрему нове варионице чинили: парна машина од 6 коњских снага, 2 парна котла, трансмисионе пумпе, комплетан строј за комљење, бакарно корито са цевним уређајима и месинганом арматуром, дизалице за манипулацију слада, строј за чишћење и млевење слада. Игњат Вајферт први је пивар јужно од Пеште који је увео парни погон у производњу и отпочео справљање лагер пива. Новину у производном процесу почетком 20. века представљала је употреба динамо машине на парни погон при фабрикацији слада, као и флаширање пива.

Фабрика *Шкода* (*Skoda*) из Плзена (*Plzeň*) је 20-их година, приликом генералне реконструкције погона, уградила најсавременију опрему, од које се истичу: једноцилиндрична парна машина (*слика 11*), амонијачни испаривач за хладњак, котао са две цевасте и комплетном гарнитуром за грејање 100м², уређај спојених цеви за котао и машинска постројења, итд. Опрема нове варионице представљала је нову генерацију уређаја са електромоторима: машина за млевење слада са аутоматском вагом, када и котао за комину са мешалицом, цедиљка за хмељ, пумпа за комину, пумпа за резервоар зачина, итд.¹⁸⁸ (*слика 12*)

Техничка основа фабрике, иако комплетна и функционална, по завршетку Другог светског рата била је делимично застарела и амортизована. Етапне реконструкције за последицу су имале велике распоне у нивоу техничке опремљености појединих одељења пиваре. Тако је услед дотрајалости, 1946. године ван употребе стављен уређај за пуњење флаша. Иако је годишњи капацитет варионице био близу 100.000 хл пива, оптималан технолошки капацитет пиваре био је ограничен капацитетом врионог и лежног подрума на 40.000 хл.

¹⁸⁶ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvényhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 821/1851

¹⁸⁷ ИАП, фонд 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvényhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa), br. 3053/1857

¹⁸⁸ Marija Koršoš i Oktavijan Trifu, *nav. delo*, (1978), 55-62.

До половине 50-их година кориштене су машине и уређаји из периода Вајфертових (слика 13), чија се дотрајалост кретала у распону 10-90%.¹⁸⁹ Прва реконструкција отпочела је тек 1959. године, када је набављена нова отакаоница са два алуминијумска танка и парним котлом, пастеризатор, каце за лежни подрум и камион, а окончана 1963. године, са комплетном реконструкцијом расхладних уређаја. У наредном периоду технолошка основа фабрике је постепено модернизована реконструкцијом врионог подрума, набавком линије за флаширање (слика 14), филтера и расхладне мреже (1964-65), механизацијом дизања слада (1966), заменом хладњака и пастеризатора (1967), проширењем врионог подрума, набавком алу-танкова и механизацијом (1968), комплетном реконструкцијом расхладне мреже (1969), уградњом парног котла и плиновода на "Славини" (1970), набавком уређаја за пуњење сода воде (1971) и проширењем врионог подрума и уградњом парног котла (1972).

По пресељењу производње у нови фабрички комплекс, 1978. године *Комисија* за преглед инвентара старе пиваре у Панчеву је пописала 23 комада опреме.¹⁹⁰ Сушара, дрвени пужеви за унутрашњи транспорт, колица и елеватори за вертикални транспорт, трансмисија за окретање превртача, тријер, филтер за прашење слада, млин са аутоматском вагом, бакарни резервоари, генератор електричне енергије, парна машина, стона бушилица, компресор са резервоаром комприваног ваздуха, машина за пржење слада и парни котао оцењени су као раритети, које треба хитно конзервирати и сачувати од даљег пропадања.

Међутим, опрема евидентирана као својеврстан израз техничке опремљености пиваре у периоду око 1920. године, препуштена је стихијском пропадању. Четрнаест година касније стручњаци *Покрајинског завода за заштиту споменика културе* су приликом обиласка комплекса евидентирали само остатке бакарних котлова у варионици (слика 15,16) и остатке парне машине у машинској кући.¹⁹¹

¹⁸⁹ *isto*, 141.

¹⁹⁰ ПЗЗЗСК, *Зписник са састанка Комисије за преглед инвентара старе пиваре у Панчеву*, 1978.

¹⁹¹ ПЗЗЗСК, *Општи конзерваторски услови за израду пројектне документације за ревитализацију комплекса старе пиваре у Панчеву*, Светлана Бакић и Сава Страžмеšтеров, 1992.

Конструктивни склоп / материјализација

С обзиром да су објекти пиваре грађени и дограђивани од краја 18. до треће деценије 20. века, у комплексу је обједињен низ различитих типова конструкције и врста материјала. Како оригинални планови нису доступни/пронађени, анализа конструкције је урађена на основу пројеката постојећег стања из 90-их година и увида у тренутно стање.

Највећи део објеката је зидан опеком. Осим масивних зидова у подрумској етажи кафане, носећу конструкцију чине и зидани ступци димензија 100x100cm. Исто решење је примењено у подруму содаре, чији су зидови дебљине 80 или 65cm, а ступци 80x80cm. На подрумске и приземне зидове млина, дебљине чак 100cm, у горњим етажама се ослањају тањи зидови, а зидане ступце, димензија 95x95cm, у горњим етажама заменили су дрвени стубови димензија 50x50cm. Истоветну вертикалну конструкцију имало је и складиште јечма, све до пожара у којем су сви дрвени елементи уништени. Зидови приземне машинске куће и ложионице нису малтерисани.

Међустратна конструкција у свим подрумским етажама је сводна, полуобличасти свод или калота (*слика 17*). Полуобличаста калота од опеке, осим у подруму складишта јечма, нашла је примену и при завршетку куле, над којом је надзидан димњак сушаре. Међустратна конструкција горњих етажа била је дрвена, а под подашчан. Најиновативније решење представља ребраста бетонска таваница изведена у објекту варионице (*слика 12*). За разлику од укопаних варионих подрума чији је под био бетонски, у млину су се у зависности од намене просторија смењивали опека, клинкер или дашчани под. У варионици су подови и зидови обложени керамиком.

Код свих објеката, осим машинске куће и варионице, чији кров је раван, изведена је дрвена кровна конструкција (*слика 18*), а за кровни покривач узет је бибер цреп. Супротно доминантном решењу пружања слемена у подужном правцу, за ложионицу је карактеристичан двоводни кров са слемомом по краћој страни габарита.

С обзиром на велик пад терена дуж Улице Николе Тесле, улаз у некадашњу амбуланту је на нивоу приземља, за разлику од кафане у чији се подрум улази са

улице, а на ниво приземља из дворишта преко спољног степеништа. Посебно је занимљиво камено степениште између међунивоа у варионици, као и између варионице и млина. Јединствен облик хоризонталне комуникације између складишта јечма и млина представљала је дрвена пасарела, која је страдала у пожару (слика 19).

Како ревитализација старе пиваре није реализована, цео комплекс, а посебно делови који су сасвим ван функције, веома су угрожени. У пожару је неповратно изгубљена комплетна дрвена скелетна, међуспратна и кровна конструкција, некадашњег магацина за јечам. Зидови су нападнути влагом, о чему сведоче огромне површине без малтерског слоја. Дрвена столарија је местимично трула, понегде сасвим демонтирана, метална је кородирала, а бројна стаклена окна су полупана. Кровни покривач је оштећен, а олуци дотрајали. Оригинални конструктивни елементи стихијски пропадају.

Архитектура / стилске одлике

Комплекс Вајфертове пиваре, чији је најстарији објект грађен највероватније половином 19. века, а најновији 1927. године, карактерише архитектонска слојевитост и разноликост стилских одлика. Највећу архитектонску вредност имају три објекта из различитих периода: некадашњи магацин јечма, сладара и сушара (1857), пивница са баштом (1858) и варионица (1927).

Седам и по година након пожара у којем је изгорео комплетан кров и све међуспратне дрвене конструкције, некадашњи магацин јечма данас је сасвим девастиран (слика 20). Међутим, на основу документације панчевачког *Архива* и завода за заштиту споменика културе могуће је извршити реконструкцију и вратити му аутентичан изглед, какав је успео да сачува до почетка 21. века (слика 18,19). Монументалну грађевину, изразито лонгитудиналног плана, чини централни кубус четвороспратне куле, чија је вертикалност наглашена високим димњаком сушаре, и два дугачка бочна крила спратности По+П+1+Пк. Малтерисан фасадни зид крила, оријентисан ка Тамишу, разуђен је малим прозорским отворима, распоређеним у правилном растеру у три хоризонталне

линије и шест вертикалних на левом, односно пет на десном крилу. У доњој и горњој зони централне куле налазе се по два симетрично постављена, лучно завршена прозорска отвора, а у централној четири мања правоугаона. Сви отвори су имали дрвене оквире и фиксне дрвене жалужине. Сведене фасаде крила, ослобођене сваке декорације, пресечене су са два дискретна, плитка подеона венца. Једини декоративни елемент представља геометријски орнамент у виду траке, испод кровног венца куле. Са посебном пажњом је обликован димњак сушаре, чији врх чине два плитка прстена и један дубоки, наглашен степенастим конзолицама (*слика 20,21*).

Угоститељски објекат са баштом и сењаком свој данашњи изглед добио је 1921. године, када су подруми, изграђени половином 19. века, адаптирани у гостионицу-пивницу (*слика 22*). Том приликом уз репрезентативну, малтерисану фасаду, оријентисану ка улици, дограђен је улазни портал, како би био обезбеђен директан улаз у пивницу. Прочеље приземног анекса чини полукружни тимпанон са две бочно постављене вазе и засвођени портал, колористички наглашен. Претпоставља се да је оригиналну подужну фасаду чинило десет прозорских отвора, иако је данас други отвор трансформисан у улазни портал и наглашен надстрешницом од кованог гвожђа и стакла. Преосталих девет прозора, једнаких димензија, али на неједнаком растојању, наглашено је плитким оквиром са вегетабилним рељефом, солбанком и архитравним фронтоном у тамнијој нијанси. Кровни венац наглашен је континуалним фризом у тамнијој нијанси, са белим правоугаоним пољима испуњеним плитким вегетабилним мотивима (*слика 23*). Приликом реконструкције објекта, оригинална статуа св. Јана Непомука, која се налазила у ниши на десном крају чеоне фасаде, премештена је у нишу формирану на углу приземног објекта у дну исте улице.

Најмлађи објекат из периода Вајфертових јесте варионица, типичан пример индустријске архитектуре из 30-их година 20. века, са елементима модерне. Некадашњу варионицу чине три сегмента различите висине: четвороспратна кула, двоспратна варионица и нешто ниже степенишно језгро (*слика 24*). С обзиром да је објекат уграђен између постојећих производних погона, природни извор светлости био је доступан само са североисточне стране, што је у великој мери одредило обликовање те фасаде, којом доминирају стаклене површине. Изнад

великог техничког улаза у кулу, уоквиреног плитким пиластрима, нижу се прозорски отвори - по један огроман троделни на прве две етажe и по три мања на последње две етажe. На фасади нижег сегмента варионице такође доминирају два троделна, централно постављена, прозорска окна (*слика 25,26*). Све стаклене површине су танким металним профилима подељене на мања, фиксна правоугаона поља. Основни елемент сведене геометријске декорације монохроматске фасаде јесте троугао, који је примењен као попречни профил бетонског оквира великих прозора и вертикала између узаних прозора, али и у обликовању конзолица испод солбанка и фронтоне.

Поред интересантних индустријских објеката из 20-их година прошлог века, у оквиру комплекса пиваре издваја се 40 метара висок димњак, подигнут 1922. године на месту старог, чија је висина била око 27 метара. Сачуван до данас димњак представља визуелни репер и симбол индустријске прошлости Панчева.

2.2. Пивара у Вршцу

Извори за проучавање прошлости пиваре у Вршцу веома су оскудни. Архивска грађа и малобројни записи хроничара Вршца пружају информације о друштвено-економском контексту у којем се пивара развијала. С обзиром да архива пиваре није сачувана недостају прецизни подаци о њеном технолошком развоју и врсти уграђене опреме. Без планова, пројеката и сликовне грађе прилично је тешко утврдити просторну генезу веома слојевитог комплекса данашње пиваре. Теренско истраживање постојећег стања и интервју су методе које су послужиле као додатни извори за проучавање конструкције и архитектуре вршачке пиваре.

Историјски развој / својинске трансформације

Најстарији писани документ о камералној пивари у Вршцу, који Феликс Милекер (Felix Milleker) помиње у својој *"Повесници слободне краљеве вароши Вршца"*,¹⁹² датира из 1742. године. Међутим, претпоставља се да је производња пива у Вршцу започела између 1720. и 1730. године, када су на територију града насељене прве немачке породице.

Познато је да је пивару у другој половини 18. века преузела породица Гребер, међутим, како је веома мало архивске грађе из тог периода сачувано, немогуће је утврдити тачну годину. Греберова пивара помиње се у документу из 1788. године, у којем се наводи износ штете начињене пивару Фрањи Греберу током турске опсаде града.¹⁹³ Након смрти Фрање и његове супруге Розалије, почетком четврте деценије 19. века, њихови наследници пивару су дали у закуп до 1844. године. Потом је целокупно земљиште, на основу експропријационог права, преузео Магистрат, али не у намери да настави производњу, већ за потребе изградње стамбених објеката и пијаце.¹⁹⁴ С обзиром да замисао градске власти није одмах реализована, производња пива одвијала се још неколико наредних година. Крај Мађарске револуције (1849) означио је и крај прве вршачке пиваре.

¹⁹² Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца* 1, (2005), 109.

¹⁹³ Душан Белча, *нав. дело*, (2009), 157.

¹⁹⁴ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца* 1, (2005), 254.

Читаву деценију у Вршац се пиво довозило из околних места, понајвише из Панчева и Партоша, све до 1859. године, када Јован Цофман добија дозволу за производњу овог напитка.¹⁹⁵ Упркос јакој винарској традицији у вршачком крају, породица Цофман је у наредних седамдесет и пет година успешно развијала пиварску делатност у граду. Нова пивара изграђена је веома брзо и већ 22. марта 1859. године почела је са радом. Услед јаке конкуренције Цофман је био приморан да пивару 1873. године на кратко изда извесној господи Ридлу (Riddle) и Фицнмајеру (Pfitzenmeier), који су, уз помоћ закупца пивнице уз фабрику, успели да поврате потрошаче.¹⁹⁶ Већ следеће године Цофман је узео пивару под своју управу. У попису вршачких фабрика из 1886. године као власник пиваре, поред Цофмана, води се и Јован Фукс (John Fuchs), који му је врло кратко био партнер у трговини пивом и вином.¹⁹⁷ У међуратном периоду пиваром је управљао Александар Цофман. Неповољне економске околности приморале су његовог наследника да 1934. године прекине производњу пива.

Други десетогодишњи дисконтинуитет у вршачкој индустрији пива окончан је по завршетку Другог светског рата, када је пивара национализована. Прилично запуштен и девастиран погон брзо је обновљен, да би производња поново кренула већ 1945. године. Након увођења радничког самоуправљања вршачка пивара је пословала самостално, а од 1970. године бива удружена у велике системе, као што су "Интерекспорт" Београд и СОУР "Агропанонија" Вршац.

Након трансформације друштвеног капитала у акцијски, 2005. године је уследила тендерска продаја пакета акција (91,13% капитала).¹⁹⁸ Неуспешни покушаји приватизације пиваре, од стране "Унионмаркета" и "Свислајон Таково", окончани су 2010. године отварањем стечајног поступка, који до данас траје.

Привредни / друштвени контекст

Коморска пивара била је мануфактурна радионица пива, капацитета довољног за задовољавање потреба града. Немачка породица Гребер неговала је

¹⁹⁵ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршица 2*, (2005), 92.

¹⁹⁶ Душан Белча, *нав. дело*, (2009), 161.

¹⁹⁷ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршица 2*, (2005), 282.

¹⁹⁸ Vršacka pivara, "Privatizacija," Agencija za privatizaciju
<http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/VRSAČKA+PIVARA.shtml/seo=/companyid=998>

традицију ручне производње пива све до половине 19. века, када у новонасталим друштвено-политичким околностима пивара бива затворена.

Изградњом железнице, која је до Вршца стигла 1858. године, створени су предуслови за индустријализацију винарског региона, чувеног широм Монархије. Забележивши рекордну производњу од око 300.000 акова различитих врста вина, Вршац је 1857. године заузео прво место у читавој Угарској.¹⁹⁹ У привредном и друштвеном миљеу у којем је доминирао култ вина, започети производњу пива био је веома смео пословни подухват. Добивши одобрење градских власти, Јован Цофман изградио је модерну, по ондашњим европским стандардима опремљену, пивару. У циљу бољег пласмана сопственог пива, Цофман је одлучио да 1861. године отвори велику пивницу "Гамбринус",²⁰⁰ која је убрзо постала веома популарно и изузетно посећено место. О успешном пословању вршачког пивара сведочи и податак да је маја месеца 1872. године купио амбар за 23.600 форинти и на његовом месту сазидао двоспратницу.²⁰¹ Породичну кућу на Великој променади (данас Светосавски трг) 1874. године преуредио је у хотел, који је за кратко време постао надалеко чувен. Бринући о удобности својих гостију, угоститељске објекте у којима је точио искључиво своје пиво и вино, Цофман је обновио већ 1887. године. Приликом тоталне реконструкције, извршене 1888. године, у оквиру комплекса изграђени су сасвим нови објекти. Најзначајнији сегмент у оквиру потоње модернизације производње представљала је ледара, изграђена 1897. године. Производећи вештачки лед, за сопствене, али и потребе других корисника у граду, Цофман је придобио наклоност угоститеља и трговаца. О добром пословању пиваре и богатству њених власника сведочи чињеница да су Цофманови крајем 19. века имали највише пореске обавезе од свих становника Вршца.²⁰² Непосредно након реконструкције пиваре, извршене 1913. године, започео је рат, који је успорио њен даљи развој. Отац вршачког пиварства Јован Цофман преминуо је 1917. године, што је означило крај златног доба пиваре.

У међуратном периоду пивара је доживела нови успон, али и крах. Наиме, 1934. године, на 75. годишњицу, пивара је одликована почасном дипломом *Трговинско-индустријске коморе* у Великом Бечкерекy, за дугогодишњи успешан

¹⁹⁹ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца* 2, (2005), 94-95.

²⁰⁰ по истоименом германском краљу и божанству пива

²⁰¹ Срећко Милекер, *Повесница слободне краљевске вароши Вршца* 2, (2005), 186.

²⁰² Душан Белча, *нав. дело*, (2009), 162.

рад.²⁰³ Диплому је уручио Влада Каначки, потпредседник *Коморе*, на свечаној седници којој су присуствовали сви угледни трговци и привредници града Вршца. Међутим, исте године Акош Цофман, тадашњи власник пиваре, услед јаке конкуренције и последица економске кризе, био је приморан да обустави производњу пива. У пивари се точило пиво панчевачке пиваре, као и сопствено вино и ракија, производио се лед и сушио кукуруз.

Производња пива је обновљена након Другог светског рата. У првим годинама пивара је радила са само 20% капацитета, да би из године у годину бележила нагли развој. Са проширењем тржишта вршачка пивара повећала је своје учешће у југословенској производњи пива од 0.69% у 1954. години на 2,53% у 1970. години.²⁰⁴ У овом периоду повећани су капацитети производње пива на 200.000 хл годишње, изграђен је нови погон флашаре и купљена линија за производњу газираних сокова. Удруживање у велике системе за пивару је током 70-их и 80-их године значило лакши приступ инвестиционим кредитима и обртним средствима, као и лакше организовање продајне мреже. Међутим, крајем осамдесетих година дошло је до запостављања развојних потреба великих система, те пивара од 1990. године послује као самостална организација.

Данас, осам година од почетка приватизације, пивара, у којој се упркос отвореном стечајном поступку одржава минимални ниво производње, представља модел опстанка у условима транзиционих друштвено-економских промена.

Урбани контекст

На основу плана Вршца из 1794. године (*мапа 7*) познато је да се камерална пивара налазила у старом, северном делу града, у ондашњем Пиварском сокаку (Bräuhaus Gasse), непосредно уз пијачни трг.

Иако нова епоха у историји Вршца започиње 1718. године, када уласком у састав Тамишког Баната град постаје седиште новооснованог Вршачког дистрикта, до значајнијих друштвених, привредних и урбаних трансформација дошло је тек крајем века. На основу одлуке Аустријског двора 1795. године уједињени су Српски и Немачки Вршац. Немачко становништво првенствено се

²⁰³ ИА3, F.98 Trgovinsko-industrijska komora Petrovgrad - Bečkerek

²⁰⁴ Љиљана Добросављевић, *Историјат Вршачке пиваре*, рукопис, 2010.

бавило виноградарством, а српско занатством и трговином. Како је камерална пивара подигнута у српском делу града, упркос чињеници да су пиварску традицију неговали Немци, претпоставља се да је локација била условљена близином воденог тока.

Привилегија слободног краљевског града из 1817. године Вршцу је донела нови развојни потенцијал. Занатство је било доминантна делатност све до 1857. године, када је парни погон генерисао индустријализацију. Град је железницом повезан са Темишваром, на северу, и дунавском луком Базијаш, на југу. Убрзо се отварају прве банке, граде млинови, а занатске радионице прерастају у фабрике. У овом периоду Цофман подиже нову пивару на углу ондашње Кудричке (Kudritzer) и Белоцркванске (Weiskirchner) улице, на месту где се пивара и данас налази. Према плану из 1886. године (*мана 8*) комплекс Цофманове пиваре заузимао је северозападни део блока, површине упола мање у односу на данашњу. Међутим, према другом војном премеру, који датира из 1860-их година, величина парцеле на којој се налази пивара одговара величини данашње (*мана 9*). Пивара, изграђена у непосредној близини градског језгра, у свом окружењу није имала привредне објекте, осим једног складишта, већ је била окружена претежно стамбеним кућама. Њен власник је у оквиру фабричког комплекса почетком 20. века подигао стамбену палату.

Након изградње нове железничке станице у јужном делу града 1900. године, градска територија постепено се шири ка југу, где се касније формира индустријска зона (*мана 10*). Почетком 20. века у Вршцу долази до обнове виноградарства, развоја мале индустрије, јачања трговине, успостављања добрих саобраћајних веза, оснивања културних и просветних установа. Међутим, изгубивши велико трговачко и сировинско залеђе у оквиру нове државе, у међуратном периоду Вршац је економски стагнирао.

Драстичне демографске и политичке трансформације, извршене након Другог светског рата, одразиле су се на даљи урбани и привредни развој града, који тек 80-их година 20. века добија атрибуте регионалног привредног центра. Осим постојеће индустријске зоне на југозападу, у северном делу града развија се нова индустријска зона (*мана 11*).

Задржавши се на својој оригиналној локацији до данас, пивара је век и по опстала у најужем центру града. Међутим, генералним планом града из 2007. године за локацију пиваре предвиђени су централни садржаји (управа, пословање, становање) (*мапа 12*). Управо атрактивна локација на којој се комплекс налази представља једну од кључних препрека њеног даљег развоја.

Просторна организација / функционална схема

На основу плана Вршца из 1794. године, у којем је уцртан габарит првобитне камералне пиваре, закључује се о веома једноставној просторној организацији комплекса. Наиме, радионицу пива чинио је један угаони објекат, правилне геометријске форме, постављен на укрштању регулационих линија двеју улица (*слика 30*).

Једини извор за проучавање просторног концепта Цофманове пиваре подигнуте 1859. године представља план града из 1886. године. Затворену, правилну петоугаону структуру комплекса чинио је низ објеката оријентисаних ка унутрашњем дворишту (*слика 31*).

Међутим, већ 1888. године комплекс бива потпуно трансформисан изградњом нових објеката, у дну парцеле дуж Остхајмер сокака (Ostheimer Gasse), о чему сведочи једини стари приказ пиваре, направљен приликом њене промоције након освајања златне медаље на сајму у Бриселу 1888 године (*слика 32*). Низ објеката, чији је распоред проистекао из логике технолошког процеса, чинила је сладара са складиштем и силосом, варионица, машинска кућа и лежни подруми. Колски улаз у фабрички комплекс налазио се између силоса и варионице. Крајем 19. века у оквиру комплекса изграђена је ледара, почетком 20. века дуж Белоцркванске улице стамбена палата са винским подрумима, а 20-их година дворишно крило са лежним подрумима.

Једини опис комплекса пиваре датира из међуратног периода, из времена када је њен власник био Александар Цофман.²⁰⁵ Улаз у комплекс, ограђен објектима и зидом, био је из Вилзонове улице 2. Кроз велику капију улазило се у двориште, а кроз малу директно у гостиону пиваре. Лево од капије, уз

²⁰⁵ AB, F195.513 Finansijska direkcija u Beogradu, Sreska uprava, finansijska kontrola u Vršcu, Zapisnik

гостионицу, налазио се стан вратара, канцеларија, подруми и штале, а потом објекат ледаре и парни котлови. Десно од капије налазио се стан власника пиваре, а насупрот њему главни производни објекти, где је била сладара, варионица, стан пословође, просторије за хлађење пива, магацин, радничка соба, канцеларија финансијског органа и лежни подруми, просторије за пуњење боца, спремиште за бурад, бачварница.

С обзиром на неповољне привредне околности и стагнацију у међуратном периоду, просторни капацитети пиваре нису проширивани све до 60-их година, када почиње изградња нових погона. У оквиру комплекса пиваре, управно на варионицу и стамбени објекат, подигнута је флашара са пастеризатором. На месту некадашње ледаре, уз некадашњу сладару изграђена је претакаоница и пунионица лименки. Након стагнације током 70-их година, уследила су нова инвестициона улагања. Откупљене су суседне парцеле за изградњу нове сокаре, са свим помоћним објектима. Гостионица на углу је срушена, стамбени објекат трансформисан у управни, а некадашњи вински подруми 1995. године реконструисани су у пивницу. Пројектована на простору од 1100 м² у духу старих вршачких пивских подрума, пивница *Шампион* добила је директан приступ из улице Жарка Зрењанина.

Најстарији објекти у оквиру данашњег комплекса, који датирају са краја 19. века, упркос делимичној пренамени до данас су очували интегритет (слика 33). Наиме, у некадашњој сладари данас су поред подног складишта и мочионика, своје место пронашле столарска и браварско-стругарска радионица, на које се надовезује претакаоница лименки из 60-их година 20. века. У продужетку оригиналне куле и варионице смештене су врионе каде и квашчара, а у дворишном крилу, управном на улични низ, налазе се лежни подруми, машинска кућа, магацини, филтрација пива и друк танкови. На дворишно крило надовезују се објекти из друге половине 20. века: флашара, пастеризатор и техничке просторије. На комплекс Цофманове пиваре наслања се нова фабрика безалкохолних пића, као засебна функционална целина, са два улаза, из улице Жарка Зрењанина и Ивана Милутиновића. Комплекс сокаре чине: компресорска станица, претакаоница сока, магацин и котларница, са једне, и сирупана, магацин

шећера и магацин сока, са друге стране у односу на улазе у комплекс. Веза са пиваром остварена је преко просторија службе за одржавање.

Упркос изградњи нових објеката у оквиру комплекса, оригинална функционална схема, као и затворена просторна структура, је у великој мери сачувана (*схема 2*). Два колска улаза у комплекс обезбеђена су из споредне улице Стевана Немање, чиме је сачувана структура историјског низа индустријских објеката, са једне, и управног објекта, са друге стране.

Технолошки процес / опрема

За разлику од занатске производње пива горњег врења у камералној пивари, Цофманова пивара од самог почетка конципирана је за производњу пива доњег врења. Њен почетни годишњи капацитет половином 19. века износио је 5.000 хл пива. Прва велика техничка реконструкција извршена је 1892. године, када је уведен парни погон и инсталирана комплетно нова опрема, укупне вредности 70.000 форинти.²⁰⁶ Том приликом омогућена је производња свежег квасца, а само пет година касније технолошка линија допуњена је производњом леда.

Следећа реконструкција пиваре извршена је 1913. године, када је постављена нова парна машина.²⁰⁷ Најзначајнију интервенцију у међуратном периоду представљала је уградња бетонских танкова капацитета 2.000 хл (1925), који би се могли поново ставити у функцију, с обзиром да су сачувани у оквиру лежног подрума (*слика 34*).

Након обнове производње 1946. године годишњи капацитет износио је свега 6.000 хл пива. Међутим, 60-их година пивара је доживела значајан технолошки развој захваљујући постављању веома савремене линије за прање, пуњење и пастеризацију пивских боца, капацитета 6.000 боца/сат.²⁰⁸ У следећој фази, између 1964. и 1970. године, уграђена је нова линија за претакање пива капацитета 16.000 боца/сат. Иако је тиме омогућен технички капацитет од 200.000 хл годишње, уско грло представљала је варионица (*слика 35*), чији капацитет није прелазио 150.000 хл пива. Током 1970. године у вршачкој пивари је инсталирана

²⁰⁶ Душан Белча, *нав. дело*, (2009), 161.

²⁰⁷ Aleksandar Stanojlović i Milan Damnjanović, *нав. дело*, (1924), 25.

²⁰⁸ Љиљана Добросављевић, *Историјат Вршачке пиваре*, рукопис, 2010.

прва линија за пуњење лименки у Југославији. У периоду између 1977. и 1982. године дотрајала опрема замењена је новом.

Нова опрема за флаширање пива капацитета 48.000 боца/сат, са годишњим техничким капацитетом 500.000 хл, монтирана је 1991. године, а четири године касније дуплиран је капацитет варионице, са дотадашњих 150.000 на 300.000 хл годишње. Последњу модернизацију производње представља нова линија за отакање пива и безалкохолних напитака у лименке, капацитета 12.000 лименки/сат, инсталирана 1996. године.²⁰⁹

Данас, вршачка пивара располаже технологијом за производњу пива максималног капацитета 320.000 хл. Уз савремену опрему, у традиционалном поступку обраде природних и одабраних сировина примењују се старе машине из доба Цофманових (слика 36,37). Специфичност вршачке пиваре представља нефилтрирано пиво из недовршене производње, са великом количином пивског квасца, које се точи искључиво у пивници у кругу фабрике.

Конструктивни склоп / материјализација

Објекте из доба Цофманових карактерише масивни систем са сводном конструкцијом у нижим етажама, односно дрвеном међуспратном конструкцијом у вишим етажама, док је код објеката из друге половине 20. века примењена комбинација армирано бетонске и челичне конструкције.

С обзиром да оригинални планови нису пронађени, дубина тракастих темеља који се пружају испод масивних ободних подрумских и сутеренских зидова није позната, а ширина вероватно одговара ширини самих зидова.

Сви оригинални зидови најстаријих објеката у комплексу пиваре зидани су опеком и малтерисани. Дебљина спољних зидова варира од 100 цм, колико је у најнижим етажама, до 40 цм у спратним етажама. Приликом изградње флашаре и претакаонице лименки сегменти спољних зидова старих објеката заклоњени су, а поједини отвори су зазидани.

Све подрумске и приземне етаже су засвођене, као и спрат варионице. У производним објектима примењена је опеком зидана пруска капа на челичним

²⁰⁹ исто

траверзама, преко које је постављен дашчани под са подпатошницама. Међуспратна конструкција између горњих етажа је дрвена. Преко подвлага су постављене тавањаче, а преко њих дашчани под. На спрату варионице испод пруске капе, управно на правац сводне конструкције, пружају се челичне греде (слика 38). Претпоставља се да су греде накнадно постављене као ојачање међуспратне таванице, која је пробијена на местима продора котлова. У подруму некадашњег стамбеног, а данашњег управног, објекта, осим пруске капе, кориштен је крстасти свод (слика 39). У новијим сегментима међуспратна конструкција је армирано бетонска.

Објекти у низу дуж улице Ивана Милутиновића, као и управни објекат, имају сачувану оригиналну дрвену двоводну кровну конструкцију (слика 40) и бибер цреп. Приликом изградње флашаре и сокаре дворишно крило добило је нову челичну кровну конструкцију и лимени покривач.

У двоспратним објектима у низу вертикална комуникација остварена је једнокраким дрвеним степеништима у некадашњој сладари, варионици и врионим подрумима. Пет нивоа у кули савладано је двокраким дрвеним степеништем, преко чијег се подеста / галерије приступа у други део куле (слика 41). Приступ радионицама обезбеђен је са дворишне стране, преко спољног бетонског подеста са два крака од по шест степеника, док је улаз у складиште обезбеђен са уличне стране. Из ајнфорта управног објекта бетонским краком се силази у сутерен где је пивница, а другим краком се из некадашњег трема приступа канцеларијама.

Тренутно стање најстаријих објеката у оквиру комплекса пиваре је релативно добро. Неопходно је обновити фасаде низа објеката дуж улице Ивана Милутиновића, где је констатовано љуспање фарбе и отпадање слоја малтера, полупана стаклена окна, местимична оштећења дрвене стрехе и појединих прозорских оквира. Насупрот томе фасаде, као и ентеријер, управног објекта и пивнице обновљене су и налазе се у веома добром стању.

Архитектура / стилске одлике

Објекти из доба Цофманових, настали на прелазу 19. у 20. век, иако са приметним слојевима епоха које су уследиле, успели су у великој мери сачувати аутентичност израза и стилско јединство.

Низ индустријских објеката, подигнутих приликом велике реконструкције пиваре 1888. године, чиниле су три целине: две двостратнице и троспратна кула између њих. Упоредном анализом изворног²¹⁰ и тренутног стања закључено је да су фасаде оријентисане ка улици, упркос мањим интервенцијама, релативно добро сачуване, док су дворишне, услед каснијих доградњи, знатно измењене (слика 42). Централно постављена кула добила је анекс, у виду још једне куле, која данас представља најдоминантнију вертикалу у комплексу. Прочеље куле оријентисане ка улици чини вертикални низ лучно завршених прозора, на неједнаком међусобном растојању. Вертикалност фасаде је наглашена плитким ивичним колосалним пиластрима, који се настављају преко кровног надзидка и завршавају троуглом са полукружном нишом у средини. Најинтересантнији декоративни елемент представљају дубоке геометријске нише у маси кровног надзидка, чији облик и ритам одговарају његовој зупчасто завршеној горњој линији (слика 43). Монументални зидани димњак, осмоугаоног пресека, некада се уздизао над кулом, али је вероватно приликом доградње дворишне куле замењен дискретним металним, који скрива кровни надзидак. Истовремено је, услед интервенција у ентеријеру насталих приликом повезивања старе и нове куле у јединствену функционалну целину, дошло и до промене диспозиције прозорских отвора. Изглед подужне уличне фасаде некадашње сладаре у целости је аутентичан, док је бочна измењена трансформацијом два прозорска отвора у врата. Обе фасаде, третиране на исти начин, карактерише јасна подела по вертикали на три зоне: висока, подеоним венцем и колористички, наглашена сокла, са равномерно распоређеним малим сутеренским отворима; главна зидна маса, са два хоризонтална низа идентичних прозора и наглашеним зупчастим поткровним венцем; стрми двоводни кров, са посебно интересантним резбареним детаљима дрвене стрехе. Главна зидна маса подужне фасаде плитким пиластрима подељена

²¹⁰ АВП, меморандум Вршачке пиваре

је на четири поља, која се понављају у ритму А-Б-Б-А, при чему поље А чине три, а поље Б две прозорске вертикале. Поље А поновљено је на бочној фасади. Прозорски отвори, затворени дрвеним двокрилним окнима, имају фино профилисан малтерски оквир, надвишен плитким полукружним исечцима, који имитирају сегментни лук са кључним каменом (слика 44). Модернизација технолошког процеса и уградња нове опреме у објекат варионице у великој мери се одразила на изглед њене чеоне фасаде. Према старом цртежу стреха оба крила бочно од централне куле била је на истој висини, што данас није случај. Наиме, део варионице уз кулу је надограђен, док је трећи, крајњи сегмент задржао некадашњу висину, али добио нове отворе непосредно испод стрехе. Троделна подела по вертикали била је идентична као код објекта сладаре, о чему данас, након надоградње, сведоче остаци зупчастог поткровног венца. Главна зидна маса је пиластрима подељена на три поља, у којима се, поред засвођеног колског улаза, налазе прозорски отвори истог облика, али различитих димензија и неправилне диспозиције. У првом пољу, изнад колског улаза су два прозора у равни друге етаже, у средњем се два прозора протежу дуж обе етаже, а у трећем је оригинална диспозиција нарушена новим отворима испод стрехе. Интегритет фасаде додатно је нарушен спољним вођењем инсталација, које пробијају зидну масу.

За велику земаљску изложбу одржану у Вршцу 1902. године, према пројекту дворског архитекте Хајнриха (Heinrich), Цофман је изградио импозантан павиљон за дегустацију вина, на месту данашње стаклене баште у Градском парку.²¹¹ Потом је исти архитект пројектовао и велелепну породичну кућу Цофманових у оквиру комплекса пиваре. Међутим, у недостатку историјских извора за проучавање оригиналне архитектуре стамбене куће, анализа је изведена искључиво на основу постојећег стања, уз претпоставку да није дошло до великих промена (слика 45). Приземна кућа правилне правоугаоне основе, дужом страном постављена на регулациону линију, једним забатом наслоњена на следећи објекат у низу, са дворишне стране заклоњена двоспратним крилом флашаре, има репрезентативно прочеље. Малтерисаном тробојном фасадом доминира монументални правоугаони отвор ајнфорта, наглашен профилисаним оквиром, изнад којег је суперпонирано неколико декоративних елемената: архитравни

²¹¹ Душан Белча, *нав. дело*, (2009), 162.

фронтон, имитација кључног камена, фигура у облику псеће главе, конвексно-конкавни фронтон и полукружни сегмент кровног венца наглашен конзолицама. Испуну отвора чини троделна бела дрвена капија, чија два бочна фиксна поља од централног крила раздвајају фино профилисани дрвени стубићи. Средишњи део фасадног платна чини девет једнаких поља, дефинисаних ритмичним распоредом прозорских отвора и лезена између њих. Дрвени двокрилни прозори, са фиксним надсветлом и фино профилисаним малтерским оквиром, наглашени су плавим ромбичним орнаментом у парапетном пољу. На беле лезене, које се пружају од доње линије прозора до горње линије атике, аплицирани су бројни геометријски и флорални орнаменти, гирланда и јајасти штап, конзолице и медаљони (*слика 46*). Дуж целе фасаде пружају се четири хоризонтале различитог облика: зупчasto изломљена линија сокле, равна линија солбанка, подеони венац са конкавним кривинама и кровни венац са конвексним кривинама. Фасада пивнице је приликом адаптације подрума претрпела извесне промене у обликовању, о чему сведочи њен данашњи изглед (*слика 47*).

Услед неадекватног одабира колористичке схеме, за коју се претпоставља да одступа од оригиналне, поједини декоративни елементи анализираног прочеља су хипертрофирани, чиме је додатно појачан контраст између китњаске сецесијске фасаде профаног и сведених фасада индустријских објеката у оквиру комплекса пиваре.

2.3. Пивара у Зрењанину

Полазиште за истраживање развоја пиварства у некадашњем Великом Бечкереку пружа монографија пиваре, која садржи кључне податке о њеним вишевековним трансформацијама и донетима. Међутим, најзначајнији извор за проучавање архитектуре најстаријих објеката у данашњем комплексу представљају планови из 1910. године, пронађени у несређеној архиви пиваре приликом истраживања које је претходило изради дисертације. Оригинална пројектна документација, до сада непозната стручној јавности, као и детаљно снимање постојећег стања обављено за потребе израде стручног конзерваторског испита,²¹² омогућили су адекватну валоризацију објеката са почетка 20. века, што је предуслов њихове обнове и будуће савремене употребе.

Историјски развој / својинске трансформације

Подаци о оснивању *Великобечкеречке пиваре* врло су оскудни. Пивара се први пут помиње у *"Историји града Великог Бечкереча"* историчара Феликса Милекера.²¹³ Према наведеном извору, пивару је основао немачки занатлија Себастијан Крајцајзен (Sebastian Kreizeisen) 1. новембра 1745. године, уз дозволу *Дворске коморе*.

У великом пожару, који је захватио град 1807. године, изгорела је градска архива, те података о закупцима пиваре до 1816. године нема. Сложени власничко-кориснички односи између државне администрације, Магистрата и арендатора, регулисани су уговорима о заједничком закупу. На основу сачуваних уговора познати су неки од арендатора пиваре: Матија Винкл (Matia Vinkl), Алекса Јовановић и Адам Гутман (Adam Gutman) у периоду 1816-18. године, Гаврило Вуков, Емануел Поповић, Јован Гроб.²¹⁴

Пивара је била у рукама градских власти све од 1871. године, када је постала приватно власништво Золди Хуга. Након осам година дошла је у посед Киш

²¹² Аница Туфегдић, *Ревитализација комплекса пиваре у Зрењанину*, конзерваторски испит, Завод за заштиту споменика културе Зрењанин, 2013.

²¹³ Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerrek: 1333-1918*, (Wrschatz: Artistische Anstalt J. E. Kirchner's Witwe, 1933)

²¹⁴ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 37-39.

Лајоша (Kish Lajos), који је исте године продао Рожа Ференцу (Rózsa Ferenc). Три године касније (1891) пивара је постала једна у низу фабрика које је поседовао имућни индустријалац Лазар Дунђерски. Три генерације породице Дунђерски су, више од пола века, успешно водиле пивару, константно је развијајући, све до фебруара 1945. године, када је даривана *Комунистичкој партији Југославије*.²¹⁵ Како писаног трага о овом необичном чину нема, претпоставља се да ју је Душан Дунђерски даривао својеволјно, с обзиром да га је нови власник поставио за директора. Међутим, након пожара који је избио приликом смолисања буради 1948. године, Дунђерски, оптужен за саботажу, напустио је пивару и Зрењанин заувек.

Упоредо са увођењем радничког самоуправљања, 1950. године је извршена интеграција пиваре са рафинеријом шпиритуса (1899) и фабриком сирћета (1930). Новоформирано предузеће носило је назив *Фабрика пива, алкохола и сирћета "Стевица Јовановић" Зрењанин*.²¹⁶ Следећу фазу у развоју пиваре представља њена интеграција у састав *ПИК "Серво Михаљ"* 1962. године.

Међутим, уследио је период економских санкција током 90-их, а потом приватизација, која је фабрику одвела у сам понор. Наиме, због великог дуга према тадашњој *Кулској банци* пивара се 2003. године нашла у тешкој финансијској ситуацији. Након приватизације, производња пива константно је опадала све до 2006. године, када је коначно сасвим обустављена. Због неплаћених дугова, *Министарство финансија* и *Пореска управа* одлучили у 2006. године да све објекте из комплекса пиваре трансформишу у републичко власништво. На предлог градске владе у пивари је отворен стечајни поступак.²¹⁷ Током 2011. године *Републичка дирекција за имовину* је усвојила захтев *Града Зрењанина* да му пренесе право на коришћење имовине која је била у власништву *Зрењанинске индустрије пива*.²¹⁸ То значи да објекти припадају републици, а

²¹⁵ Милан Ђуканов, "Породица Лазара Дунђерског," у *Двестопедесет година производње пива у Зрењанину*, уредник Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 151-152.

²¹⁶ Раденко Живковић, "Фабрика алкохола," у *Двестопедесет година производње пива у Зрењанину*, уредник Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 98-99.

²¹⁷ Stečaj, "ZIP Industrija piva a.d. Zrenjanin," Agencija za licenciranje stečajnih upravnika http://www.alsu.gov.rs/bap/code/navigate.jsp?Id=87&case_id=502

²¹⁸ Vesti, "Zrenjanin postao vlasnik nekretnine Zrenjaninske pivare," RTV http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/zrenjanin-postao-vlasnik-nekretnine-zrenjaninske-pivare_257567.html

земљиште на којем се они налазе припада локалној самоуправи. Досадашњи покушаји продаје пиваре на тендерима нису били успешни.

Привредни / друштвени контекст

Коморска радионица пива у Великом Бечкереку прве године рада није успела да задовољи потребе града, те је већ 1746. године на месту данашње, изграђена нова, знатно већег капацитета. На основу годишње добити арендатора и цена сировина може се претпоставити да је годишња производња пива почетком 19. века износила око 3.400 хл.²¹⁹

Бечкеречка пивара добила је први узлет након приватизације, када је дотадашња пракса паковања и дистрибуције пива у бурадима замењена флашом од 7дл.²²⁰ На тај начин омогућена је широка потрошња и знатно повећан промет пива. Међутим, 80-их година 19. века, услед дотрајалости опреме и јаке конкуренције, пивара постепено стагнира, све до момента када постаје власништво Лазара Дунђерског. Успешно угасивши конкуренцију, Дунђерски је одлучно започео модернизацију бечкеречке фабрике куповином парне машине од 60 коњских снага и електричног мотора од 50кв.²²¹ Пивара је у првој деценији 20. века имала много већи капацитет од тржишних потреба (1906. 8 пута већи, 1910. 4 пута већи). Тотална реконструкција извршена је 1911. године, те је производња до 1914. године повећана на 17.244 хл, да би током Првог светског рата драстично пала (2.525 хл). Након нове реконструкције извршене 1922. године производња је опет била у порасту, све до економске кризе 1929-1933. године. С обзиром да су постојећи потенцијали били задовољавајући, до почетка Другог светског рата није више улагано у производњу, већ је интервенисано на побољшању квалитета пива.

У првим послератним годинама пивара бележи интензиван пораст производње, у 1949. години 300% у односу на 1947. годину. Током 50-их отворена су бројна стоваришта пива на подручју Војводине и у Београду, како би се умањили трошкови транспорта.²²² Потом је уследила нова генерална

²¹⁹ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 37.

²²⁰ Веселинка Марковић, "Пивара у Великом Бечкереку," *Рад Музеја Војводине* 52 (2010): 202.

²²¹ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 44.

²²² Веселин Берберски, *нав. дело*, (1995), 90-94.

реконструкција и модернизација фабрике, у циљу повећања капацитета на 150.000 хл годишње.

Неколико догађаја обележило је 1969. годину као преломну у историји пиваре: повећање капацитета изградњом хале за отакање пива и магацина за његово складиштење, премијера зрењанинског пива на иностраном тржишту, наставак самосталног пословања (дезинтеграција из ПИК-а). Након последње реконструкције 1980. године пивара достиже максималан годишњи капацитет од 406.000 хл.²²³

Супротно дугогодишњем водећем положају који је заузимала у војвођанској индустрији пива, током 90-их зрењанинска пивара пада на последње место. У 1997. години њена производња износила је само 3% од укупне југословенске.²²⁴ Почетком 21. века пивара је знатно економски ослабљена. Према подацима из завршних рачуна вредност капитала фабрике на крају 2005. године била је 178,8 милиона динара, а на крају 2008. године свега 52 милиона динара.²²⁵ Број радника је од некадашњих 250 пао на 17. Фабрика је неликвидна, рачун пиваре блокиран, производња обустављена.

Апсурдна је чињеница да се у пивници, у оквиру напуштеног комплекса, не точи традиционално подрумско пиво, као и чињеница да се фестивал *Дани пива* већ неколико година одржава без домаћег пива, у чију част је настао.

Урбани контекст

На основу грунтове карте Великог Бечкерека из 1793. године (*мапа 13*) утврђено је да се посед оснивача пиваре, Себастијана Крајцајзена, простирао на пет катастарских јутара на левој обали Бегеја, на месту на којем се комплекс пиваре налази и данас.

Велики Бечкерек је давне 1769. године, привилегијом царице Марије Терезије, уздигнут на степен трговишта, а већ у следећој деценији, 1779. године

²²³ Милутин Комердељ, "Техничко – технолошки развој Зрењанинске пиваре," у *Двестопедесет година производње пива у Зрењанину*, уредник Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 78-80.

²²⁴ *Pivarstvo Jugoslavije 1998*. (Beograd: Jugoslovensko udruženje pivara, 1998), 17.

²²⁵ Novosti, "Zrenjaninska industrija piva," Regionalna privredna komora Zrenjanin http://www.rpkomora-zr.co.rs/jp/index.php?option=com_content&view=article&id=61:zrenjaninska-industrija-piva&catid=43:arhiva-aktuelnosti&Itemid=73

постаје средиште Торонталске жупаније, чиме стиче одређени административни значај.²²⁶ На најстаријем катастарском плану града уочава се неправилна, спонтано настала, улична матрица у свим квартовима, осим у новом *Насељу колониста*, грађеном према ортогоналној схеми. Пивара се налази на левој, слабије насељеној обали Бегеја, уз мост који представља продужетак главне градске улице. Положај и приступ комплексу пиваре у великој мери био је одређен речним током. Осим што је био извор воде, неизоставне компоненте у производњи пива, Бегеј је омогућавао транспорт осталих неопходних сировина (јечам, слад, хмељ) за производњу, као и готовог производа до потрошача.²²⁷

Након великог пожара 1807. године дошло је до планске обнове града, која је резултовала великим трансформацијама градског ткива током 19. века. *Граднулица* и *Буџак* су реконструисани према ортогоналној уличној схеми, према којој је испланирана и до тада ненасељена лева обала Бегеја источно од пиваре, квартал *Мала Америка* (мана 14).

Тек друга половина 19. века доноси граду нове развојне потенцијале. Након револуције 1849. године Велики Бечкерек постаје центар новоформиране Српске Војводине и Тамишког Баната. Нове политичке околности у двојној монархији омогућиле су му 1872. године статус вароши са уређеним магистратом. Град доживљава препород у друштвеном, привредном и културном смислу. Оснивају се бројне институције, отварају се модерна индустријска предузећа, подижу се прве грађанске куће и јавни објекти. Са свим својим меандрима, каналима и мостовима, Бегеј је био урбанистичка кичма града. Највећи број фабрика осниваних у периоду дуализма подизан је дуж обала Бегеја, у постојећем урбаном ткиву (мана 15). Поред пиваре, која је 1878. године трансформисана у индустријски погон, на левој обали Бегеја подигнута су следећа индустријска предузећа: велики магацин (око 1850), фабрика кожа (1865), фабрика сапуна (1884), фабрика тепиха (1894) и градска кланица (1878). У централном градском језгру, насупрот пиваре, 1861. године подигнута је *Фабрика намештаја "Антон Бенце и син"*, а потом и прва парна пилана (1879) и пекара (1882). Прва *Градска циглана*, изграђена на ненасељеној обали Бегеја 1860. године, била је понтонским

²²⁶ Feliks Mileker, *Istorija varoši Veliki Bečkerek 1333-1018* (Zrenjanin: Istorijски arhiv, 2011), 45-46.

²²⁷ Најефикаснији вид транспорта у мочварном Банату, све до појаве железнице, био је управо речни саобраћај. Први писани подаци о пловидби Бегејом датирају из 18. века, мада се у описима града из 16. века помиње пристаниште, што указује на постојање речног транспорта.

мостом повезана са градом.²²⁸ У последњој деценији 19. века у непосредној близини железничке станице подигнута је електрична централа (1895), циглана (1896) и фабрика шпиритуса (1899).

На прелазу векова снажан предузетнички дух грађанске класе учинио је Велики Бечкерек водећим привредним центром јужне Угарске. Даљи развој железничког саобраћаја и канализовање реке Бегеј допринели су бржем развоју индустрије и трговине.²²⁹ Вицинална пруга Велики Бечкерек – Хатзфелд (Жомбољ), изграђена 1897. године за потребе поседа грофа Чекоњића,²³⁰ имала је почетну станицу у данашњој теретној станици, а пролазила је кроз сам центар града. Излазећи из насеља, железничка пруга померала је дотадашње границе урбане територије ка југу (*мапа 16*). Изградња *Фабрике шећера* 1910. године на периферији, између Бегеја и железничке станице *Фабрика*, генерисала је развој модерне индустријске зоне, у коју су током 20. века дислоцирана много мања индустријска постројења из градског језгра.

Пивара се готово три stoleћа развијала на самој граници најужег урбаног језгра, одолевајући свим урбаним трансформацијама и генеришући динамичан развој индустријске зоне дуж реке. Планом детаљне регулације из 1985. године предвиђено је задржавање производње у оквиру комплекса (*мапа 17*). Данас, иако су ван функције и прилично девастирани, најстарији производни објекти заједно са палатом Дунђерских високо су вредновани (*мапа 18*). Захваљујући атрактивној локацији представљају упечатљив урбани репер.

Просторна организација / функционална схема

Најстарије податке о просторној организацији пиваре пружа грунтовна карта са краја 18. века,²³¹ према којој је комплекс чинило осам објеката, од који је пет имало правоугаону лонгитудиналну основу, два основу у облику слова Г и један кружну основу. Претпоставља се да су централни објекти били производни

²²⁸ Александар М. Станојловић, уредник. *Петровград (Велики Бечкерек)* (Петровград: Штампарија "Толици" Мартинов, 1938), 209.

²²⁹ *исто*, 202-205.

²³⁰ Zoran Bundalo, "Pruga Zrenjanin – Radojevo," *Železnice* 1-2 (1997): 81-82.

²³¹ ИАЗ, F. 1 Zbirka karata i planova 1752 – 1992, *Gruntovna karta*, 1793

(пивара и пецара), мањи објекти у унутрашњости парцеле помоћни, а објекат кружне основе вероватно је имао функцију суваче (*слика 48*).

Положај грађевина у оквиру комплекса, чије појединачне намене нису познате услед непостојања оригиналне пројектне документације, остао је непромењен и након реконструкције, извршене 1878. године. Технолошки развој и потребе за повећањем производних капацитета условили су проширење постојећих објеката. На мапи Великог Бечкерека из 1894. године,²³² урађеној према катастарском премеру, могуће је уочити екстензије седам лонгитудиналних габарита са старије карте, али и два сасвим нова габарита. Комплекс, који је остао увучен у односу на линију обале, чинила су: четири објекта оријентисана ка Габна тргу (Gabna tér), данас Житни трг, један ка Вуршмарти улици (Vörösmarty utca) и четири у унутрашњости парцеле. У западном делу поседа налазио се парк, са отвореном верандом на којој су се организовале недељне свирке, уз точено пиво (*слика 49*).

Увођењем парне машине у производњу измењена је дотадашња функционална схема пиваре. Тотална реконструкција комплекса извршена је 1911. године, када је Лазар Дунђерски изградио савремен индустријски погон дуж обале Бегеја (*слика 50*). Први објекат у низу чиниле су четири функционалне целине: сушара са клијалиштем, складиште сировина, радни/манипулациони простор са млином и варионицом, систем отворених када за врење охлађене сладовине. Уз њега се наслањала прскалица / кондензатор, а потом ледара и лежни подрум, односно простори за хлађење, ферментацију и филтрацију. Оригиналан план последњег објекта у низу није сачуван, те није могуће сигурно утврдити његову првобитну намену, али се претпоставља да је био лежни подрум и бачварница у којој се пиво ручно точило у бурад. Ледара је проширена 1928. године.

Даљи технолошки развој условио је набавку нове опреме, реконструкцију постојећих просторних капацитета и изградњу нових. Одређене радње / фазе у производном процесу захтевале су не само нову опрему, већ и више простора. Извршена је имплементација савремене опреме у историјске објекте, чиме је измењена њихова оригинална намена и просторна стурктура, али је нарушена и

²³² ИА3, F. 1 Zbirka karata i planova 1752 – 1992, Nagy-Becskerek rendezett tanácsu város, térképe, 1894.

комплетна функционална схема, односно производна логика. Тако је 1968. године објекат старе сладаре адаптиран у врионо - лежни подрум са две етаже, 1972-80. године систем отворених када / ферментора претворен у лежне танкове, 1985. године део ледаре реконструисан у ресторан, а лежни подрум претворен у танкове. Најдрастичнију интервенцију у оквиру хомогене структуре низа из 1911. године представљала је имплементација нове вариације на месту некадашњих стамбено-пословних просторија (1958) (слика 51). У унутрашњости комплекса изграђени су нови објекти: флашара (1961), 6. лежни подрум / анекс ка палати, одељење за врење, одељење за одлежавање пива (1962), спратна флашара / велика хала за отакање пива и магацини за одлагање, на месту старе бачварнице (1968-69), нови ферментори / 6 цилиндрично-конусних танкова и управни објекат (1972-80), нови објекат за парне котлове (1972). У унутрашњости комплекса сукцесивно су дограђивани помоћни објекти, радионице и складишта.

Просторна организација пиваре формирана у другој половини 20. века остала је непромењена до данас (схема 3). Након обуставе производње фабрички погони су напуштени и препуштени стихијском пропадању, док су помоћни објекти издати у закуп и користе се као складишни простори.

Технолошки процес / опрема

Иако писаних података о врсти и количини опреме бечкеречке занатске радионице пива, основане почетком 18. века, нема, на основу аналогije може се закључити да су је чиниле бакарне и дрвене посуде, дрвени зупчаници и просто ручно оруђе.

Први поуздани подаци о техничко-технолошкој основи пиваре датирају из последње деценије 19. века, када долази у посед Лазара Дунђерског. Нови власник је производни процес унапредио увођењем парне машине од 60 кс и електричног мотора од 50 кс, који је радио у континуитету све до 1965. године.²³³

Значајна реконструкција извршена је 1911. године, на основу пројекта фабрике машина *Новак и Јан* (Novák & Jahn) из Прага.²³⁴ До 30-их година константо је улагао у савремену технологију: 1919. године је осавремењена

²³³ Милан Ђуканов, *нав. дело*, (1995), 44.

²³⁴ АЗИП, *Entwurf einer neuen brauerei für herrn Lazar Dunjerski in Nagy-Becskerek*, Prag, Novak & Jahn, 1910.

сладара (*Böhmisch - Mährische Maschinen Fabrik*) (слика 52), 1925. године су уграђени нови ферментори (*Oesterreichische Industrie Werke, Warchalowski*) (слика 53), 1928. године су постављене четири алуминијумске каде за врење пива, које су кориштене све до 1989. године, постављено је 9 резервоара од алуминијума у лежном подруму, набављен је нови казан за филтрирање у варионици и нови млин за млевење слада.

На основу тестаментa др Гедeона Дунђерског, опрему пиваре су 1938. године чиниле две парне машине од 260 и 150 кс, дизел мотор од 15 кс, два електрична генератора, три уређаја за хлађење са укупно 265.000 калорија, четири парна котла, двострука куваоница итд. Најмодернија аутоматска машина за пуњење флаша, капацитета 3000 флаша на сат, купљена је 1939. године. Паралелно са флаширањем у производни процес уведено је и филтрирање, те су исте године купљени и први филтери. Један такав, маса филтер, од 1980. године представља експонат изложен у кругу фабрике, испред улаза у управни објект (слика 54).

Послератна генерална реконструкција спроведена је на основу инвестиционог елабората израђеног 1957. године.²³⁵ Набављена је најсавременија опрема реномираних немачких и чехословачких произвођача: апарат за пастеризацију који је одржавао свежину пива 4 месеца, варионица фирме Цајман (*Zeimann*) коју чине класични цилиндрични судови са бонбираним данцем, направљени од блистер бакра (слика 55, 56), апарат за отакање пива у флаше капацитета 10.000 на сат, десет алуминијумских танкова запремине 200 хл, филтери за сладовину и пиво, лабораторијска опрема.

На основу одлуке о изградњи нове сладаре, донете 1963. године, купљена је најсавременија опрема немачке фирме *Ерфуртер* (*Erfurter*). Нажалост опрема никада није уграђена у оквиру пиваре, већ је пресељена у оближње село.

Прелазак са отвореног система ферментације у кадама на систем у танковима под притиском реализован је у периоду 1972-80. године, када су пуштени у рад ферментори, висине 23 м, пречника 4,2м. Технолошки процес главног и накнадног врења у ферменторима регулисан је сензорским

²³⁵ Милутин Комердељ, "Техничко – технолошки развој Зрењанинске пиваре," у *Двестопедесет година производње пива у Зрењанину*, уредник Зоран Славић (Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995), 78-79.

трансмисерима, при чему је људски фактор као елемент технолошког ризика сведен на минимум, а квалитет пива знатно повећан.²³⁶

О технолошком развоју пиваре, од мануфактуре до савременог, дигитализованог погона, данас, када је производња прекинута немо сведоче бројне сачуване машине, од којих је најстарија млин за слад из 1910. године (*слика 57*). Заснован на принципу сувог млевења, које се показало као најквалитетнија метода, суви млин је надмашио своје савременије следбенике, радећи у континуитету више од једног века.

Конструктивни склоп / материјализација

Најстарије сачуване објекте у комплексу, који датирају из 1911. године, карактерише масивни систем са сводном конструкцијом у нижим етажама, односно челичним стубовима и дрвеним таваницама у вишим етажама.

Испод масивних ободних подрумских зидова постоје тракасти темељи чија ширина одговара ширини зида, а дубина се креће у интервалу од 70 цм испод зидова силоса, до 140 цм испод зидова некадашње сушаре. Приликом реконструкције сушаре у врионо-лежни подрум, услед знатно већег оптерећења, било је нужно ојачати комплетну конструкцију, те је формиран нови унутрашњи армирано бетонски скелетни систем, са АБ роштиљем у темељној зони (*слика 58, 59*).

Сви оригинални зидови пиваре зидани су опеком и малтерисани. Дебљина спољних зидова варира од 114 цм, колико је у доњој етажи некадашње ледаре, до 45 цм у горњим етажама (*слика 60*). Приликом изградње флашаре југоисточни подужни зид ледаре постао је део ентеријера. Касније, приликом реконструкције објекта за потребе пивнице, исти зид значајно је измењен отварањем великог отвора у циљу формирања јединственог простора за обедовање.

Према оригиналном пројекту у подруму и приземљу некадашње сушаре били су челични стубови, кружног попречног пресека 20цм, у растеру 4.10 м /4.40 м, а на спратовима дрвени стубови пресека 20x20 цм, односно 18x18 цм, у истом растеру (*слика 60*). Оригинална скелетна конструкција није сачувана, јер су

²³⁶ *исто*, 80.

приликом реконструкције сушаре челични стубови замењени армирано бетонским, пресека 25x30 цм и висине 8.13 м. Висина нових бетонских стубова, који се протежу кроз некадашње две етаже, проистекла је из димензија два танка ($R=3200\text{мм}$)

Оригинална међуспратна конструкција подрумске и приземне етаже била је сводна. Преко опеком зиданог плитког свода, такозване *пруске капе на челичним траверзама*, насут је слој песка, преко којег је постављен дашчани под са подплатосницама (слика 59). У подужним пољима лежних и врионих подрума примењен је бачvasti свод на распону од 6м (слика 61). Међуспратна конструкција између горњих етажа је дрвена. Преко подвлака 20/24 цм постављене су тавањаче истих димензија на осном растојању од једног метра, а преко тавањача дашчани под. У новим сегментима, као што је варионица и адаптиран лежно-вриони подрум међуспратна конструкција је армирано бетонска.

Кровна конструкција некадашње сладаре и ледаре била је дрвена и двоводна (слика 62), са изузетком дела сушаре чији кров је пројектован као раван и непроходан. Кров објекта у којем је био кондензатор такође је био раван, о чему сведоче старе разгледнице. Приликом адаптације сушаре дрвене гредице кровне конструкције замењене су монтажним АБ елементима I пресека, димензија 36/60 цм, преко којих је урађена АБ плоча, слој хераклита, тер хартија, цементна кошуљица, хидроизолација и прескис. Нова варионица, интерполирана у постојећи низ, одступила је у решењу кровне конструкције, како у погледу нагиба, тако и у погледу избора кровног покривача. Наиме, нагиб кровних равни новог објекта знатно је блажи од оригиналног (око 30 степени), а за покривач је узет лим, супротно црепу који је раније кориштен и сачуван на већем делу објекта у низу. Када је надограђен део силоса уз степениште, измењено је и решење кровне равни над тим највишим сегментом у низу. Тада су под заједнички двоводни кров, мањег нагиба и измењеног правца (слеме је било управно на фронталну фасаду, а сада је паралелно са њом) стављена оба дела силоса. Истовремено је урађен и надзидак / атика којом је сакривен нови двоводни кров. Уместо црепом, кров је покривен ребрастим лимом. Интервенције на крову другог објекта у низу настале су највероватније приликом изградње анекса флашаре, када је раван кров претворен у двоводни. Том приликом за кровни покривач дела крова

ка реци узет је цреп, што је у складу са оригиналним покривачем суседних објеката. Међутим, друга кровна раван, ка дворишту, покривена је ребрастим лимом. На крову објекта некадашње ледаре уочавају се измене у односу на оригинално стање приказано на фотографијама из друге деценије 20. века. Нагиб и покривач су аутентични, али је вентилациони отвор над слемом затворен, вероватно приликом пренамене објекта.

У комплексу из 1910. године постојала су четири дрвена степеништа: трокрако у силосу, двокрако у стамбено-пословном делу, једнокрако у сегменту система отворених када и двокрако у ледари. Данас су сачувана три - у силосу, међу отвореним кадама и уз ресторан са дворишне стране, а у новој варијанти пројектовано је ново дрвено степениште, између подрума и приземља, односно приземља и галерије. Денивелације између другог и трећег сегмента некадашње сладаре, као и у оквиру ледаре, савладане су са три до шест степеника. У каснијим фазама реконструкције настала су још два спољна степеништа. Мало метално једнокрако степениште са међуподестом и подестом постављено је са дворишне стране, испред врата (насталих на месту прозорског отвора) на нивоу првог спрата последњег сегмента сладаре. Пивница је добила јавни улаз са кеја, преко монументалног спољног, опеком зиданог степеништа.

Услед неодржавања комплекс је знатно девастиран у последњих неколико година. Влажне зоне зидова указују на постојање капиларног пењања подземних вода, које неминовно угрожавају и темеље. На северној фасади уочена су три степена оштећења завршног слоја фасаде: љуспање слоја фарбе, љушћење слоја фарбе и отпадања малтерског слоја. Осим тога, евидентиране су бројне прслине и пукотине, које могу бити последица различитих унутрашњих и спољних фактора. У горњој зони фасадног зида некадашње сушаре уочена су оштећења настала услед неадекватног одвођења воде са равног крова. Примећен је велик број птица које се задржавају у прозорским отворима и нишама на фасади, те представљају потенцијални узрок деградације материјала. Сводне и дрвене међуспратне конструкције релативно су добро сачуване. На оригиналним двоводним крововима приметна су мања улегнућа линија слемена, као и дотрајалост олука и окапница. Вишедеценијска употреба, велика фреквентност, хабање и замор материјала узроци су оштећења оригиналних дрвених степеништа у свим

објектима, чије је стање прилично лоше. Промена намене појединих објеката одразила се на обликовање фасада, те су у некадашњој сушари, силосу и простору са отвореним кадама бројни прозорски отвори зазидани и претворени у нише. Дрвени прозорски оквири прилично су дотрајали, фарба је испуцала и избледела, а стакла су оштећена и местимично изломљена.

Архитектура / стилске одлике

На оригиналним плановима, најстаријих до данас сачуваних објеката у оквиру комплекса пиваре, стоји печат прашке фирме *Новак и Јан*,²³⁷ која је била аутор не само чешких, већ и бројних других средњоевропских пивара на прелазу 19. у 20. век. На основу детаљне анализе планова основа утврђено је да су лонгитудинални комплекс на обали реке чинила три објекта, а не четири како је раније навођено у литератури.²³⁸

Од времена изградње пиваре Лазара Дунђерског до данас у оквиру комплекса извршене су бројне реконструкције, доградње и интерполације, као и адаптације унутар најстаријих објеката из 1911. године. Упркос чињеници да је у једном сегменту низа који чине најстарији објекти интерполирана нова варијација, његов интегритет сачуван је захваљујући бризи о композиционом јединству и декоративној обради фасада оријентисаних ка реци (слика 63, 64). Оригинална фасадна платна карактерише полихромија, динамична вертикална и хоризонтална подела, прозорски отвори мањих димензија у правилном растеру. Хоризонтални венци, пиластри и прозорска пластика, наглашени опеком тамно црвене боје, убедљив су контраст малтерисаним површинама, бојеним у светле тонове.

Супротно томе, дворишним фасадама није придаван велик значај, те су, услед промене функције у оквиру објеката и губитка логике производног процеса, претрпеле низ насумичних трансформација: затварање дела фасаде изградњом анекса, пробијање нових отвора, спољно вођење цеви / инсталација итд. (слика 65).

²³⁷ АЗИП, *Entwurf einer neuen brauerei für herrn Lazar Dungyerski in Nagy-Becskerek*, Prag, Novak & Jahn, 1910.

²³⁸ Милева Шијаковић, *нав. дело*, (1995), 195-196.

Некадашња сушара, иако је претрпела драстичне промене у ентеријеру (слика 66, 67), сачувала је оригиналну фасаду, различиту од осталих у низу по врло интересантном решењу надзидка, којим је сасвим скривена кровна конструкција (слика 68). Колосални пиластри, завршени профилисаним четвороугаоним капителима и повезани плитким луцима, рашчлањују фасаду на девет вертикалних сегмената. Фасада западног дела силоса сачувана је у потпуности. Међутим, средином 20. века, када је интерполирана нова варионица, фасада другог сегмента силоса сасвим је модификована затварањем свих отвора и стављањем под заједнички кров са западним делом. Обрада фасаде варионице знатно одступа од оригиналне, међутим врло је једноставна и сведена, те не ремети композицију целог низа. Новопројектовани објект има већу висину, блажи нагиб крова, монохроматску фасаду са већим отворима, који чине приземље транспарентним. Измене на фасади последњег сегмента некадашње сладаре уочавају се на нивоу приземља, где су велика прозорска окна зазидана.

Фасада следећег објекта у низу рашчлањена је колосалним пиластрима на четири једнака поља, свако са малим отвором у приземљу и великим на спрату. У другој половини 20. века изглед ка реци измењен је обликовањем крова. Раван кров реконструисан је у двоводни, при чему је испраћен нагиб и висина слемена суседног објекта.

Интервенција на фасади некадашње ледаре проистекла је из пренамене објекта у ресторан (слика 69). Тако се на нивоу приземља појављују мањи, ритмично постављени прозорски отвори, који су омогућили природно осветљење ресторана. С обзиром да је било нужно обезбедити улаз са обале и савладати висинску разлику од четири метра, словеначки архитектонски пар пројектовао је спољно степениште, чије обликовање је усклађено са оригиналном фасадом (слика 70). Улаз у пивницу са подеста акцентован је са два стуба и полукружним отвором обрађеним фасадном опеком. Паралелно са фасадом, са обе стране подеста пружа се по један степенишни крак са међуподестом. Наглашавањем изломљене линије рукохвата, опеком зидане ограде, остварена је монументалност степеништа и унета извесна динамика у његовом обликовању (слика 71).

Ритмичност, ликовност, хармоничност, сведена декоративност квалитети су који пивару сврставају међу репрезентативне примере војвођанске индустријске

архитектуре са краја 19. и почетка 20. века. У просторном смислу анализирани низ индустријских објеката надовезује се на палату Дунђерских, грађену у стилу чисте мађарске сецесије (слика 72,73). Кохерентан фронт пиварског комплекса ка Бегеју, захваљујући историјском, уметничким и амбијенталним вредностима, више од једног века има карактер својеврсне границе централног градског језгра (слика 74).

Прегледом документације надлежног завода пронађени су само услови дати за објекте у зони заштићене околине ПКИЦ, па тако и за пивару: *"Сви стари погони чуваће се у аутентичном изгледу. Цео фронт према Бегеју је веома високих амбијенталних вредности и својим скоро сценографским карактеристикама доприноси изузетној сликовитости овог дела града ... Поред тога што се све фасада морају обновити, јер су у веома лошем стању, потребно је преобликовати два наведена објекта (анекс ка палати и анекс на крају низа, иза сушаре) који су без вредности, тако да се уклопе у фасадни низ, поштујући постојеће висине, примењене материјале, пропорцијске односе, колористичку обраду. Такође, потребно је приземну етажу отворити према граду и корисницима и тиме увести живот у овај део града."*²³⁹

Прошло је више од деценије, а конзерваторско - рестаураторски радови нису изведени. Стање објеката у низу је знатно лошије.

²³⁹ П333СК, *Uslovi i mere tehničke zaštite za radove u okviru zaštićene prostorne kulturno – istorijske celine centra Zrenjanina*, Svetlana Bakić, 2002.

2.4. Пивара у Бечеју

Подаци о оснивању и развоју пиваре у 18. веку врло су оскудни, чак код различитих истраживача контрадикторни. Осим малобројних и половичних публикованих историјских података, мало је материјала за проучавање развоја пиваре. Приликом гашења предузећа комплетна архивска грађа преузета је од стране надлежног архива, међутим, како се налази у несређеном стању, није доступна истраживачима. Основни извор за проучавање архитектуре пиваре представља сликовна грађа са почетка 20. века, као и планови из његове друге половине.

Историјски развој / својинске трансформације

Иако постоје писани докази о томе да се пиво у Бечеју производило 1754. године, нема прецизног податка о години оснивања бечејске пиваре. Сматра се да је изградња пиваре на месту где се и данас налази започела 1780. године.²⁴⁰ Пивара је до 1848. године била у власништву Потиског крунског дистрикта, који је давао у закуп. Последњи купац, Бењамин Рајхл (Reichl Benjamin) је половином 70-их година 19. века банкротирао, како је навео због великих трошкова одржавања оронулих објеката и постројења. Рајхл је остао дужан 11.000 форинти, те је градска управа 11. јануара 1877. године одлучила да пивару прода на јавној лицитацији. За 18.500 форинти купили су је Игњат Гиндер (Grinder Ignác) и Фердинанд Гербер (Gerber Ferdinánd),²⁴¹ који је убрзо постао једини власник.

Породица Гербер је успешно управљала пиваром све до 1933. године, када је фабрика дошла у посед *Загребачке банке* након банкрота Нандора млађег. Откупивши дуг, предузеће *Лабор а.д.* из Загреба је 1940. године постало нови власник пиваре. У ратним годинама које су уследиле, када су комплетном бечејском индустријом управљале мађарске окупационе снаге, пивару је преузело акционарско друштво *Меркур*.

²⁴⁰ ГМБ, Досије привреде бр.3, Јанош Фром, *Istoriijat bečejske pivare 1780-1971*.

²⁴¹ АВ, F421 Вацко-bodroшка žупанија, кутија 664 5561 / 1877.

По завршетку рата пивара је национализована, а 1947. године преименована у *Партизанка*. Нову фазу у развоју пиваре донела је интеграција са још шест предузећа у оквиру *ПИК-а "Бечеј"* 1959. године.

Након ратних 90-их пивара се економски опоравила и наставила успешно пословање све до 2003. године, када је приватизована. Нови већински власник за само шест година предузеће је одвео у стечај. С обзиром да је сва имовина некадашње пиваре распродата, тешко је очекивати да ће производња пива у Бечеју икада бити обновљена.

Привредни / друштвени контекст

Упркос чињеници да се пиво у Бечеју производило од половине 18. века, тек након једног столећа производња је добила одлике индустријске. Породица Гербер, константно радећи на развоју и модернизацији производње, учинила је пивару генератором индустријског развоја града.²⁴² Већ 1880-их година, након усавршавања процеса производње годишњи капацитет износио је 7.000 хл.

Почетком 20. века старобечејска пивара била је једна од три најзначајније у Бач-Бодрог жупанији. Имала је годишњи капацитет од 30.000 хл, а запошљавала је 59 радника.²⁴³ Током Првог светског рата производња је стагнирала. Према подацима из 1924. године пивара је имала парни погон од 175 коњских снага и годишњи капацитет од 20.000 хл, а запошљавала је око 30 радника.²⁴⁴ До 1926. године извршена је реконструкција, која је омогућила ефикаснију производњу. Међутим, у неповољним привредним условима током опште економске кризе, Гербер Нандор млађи није био у могућности да врати велика задужења која је имао код *Загребачке банке*. Стога му је банка 1933. године конфисковала пивару и обуставила производњу. Седам година касније дуг пиваре измирило је предузеће *Лабор а.д.* из Загреба, ондашњи власник шећеране у Врбасу. Било је неопходно спровести генералну реконструкцију производних погона, при чему су извршене значајне измене у техничком погледу. Производња је поново успостављена

²⁴² Тибор Пал, "Привредне прилике у Старом Бечеју 1849-1890.", *Гласник Матице српске за историју* 56 (1997), 183.

²⁴³ Haraszthy Lajos, "Ipar, kereskedelem, hitelügy, közlekedesügy," a *Bács-Bodrog vármegye, szerkesztő Samu Borovszky* (Budapest: Országos monográfia társaság, 1909), 456.

²⁴⁴ Aleksandar Stanojlović i Milan Damjanović, *nav. delo*, (1924), 24.

10.01.1941. године, а само три месеца касније, захваљујући окупационим снагама, пивара је доспела у руке мађарског акционарског друштва *Меркур*. Током рата је радила са годишњим капацитетом 20.000 - 25.000 хл.

Увођењем радничког самоуправљања бечејско пиварство доживело је нову експанзију:²⁴⁵ 1950. године капацитет је подигнут на 50.000 хл, а 1959. године на 60.000 хл. Уз мање или веће реконструкције у постојећим одељењима до 1968. године достигнут је годишњи план од 120.000 хл. Исте године, на предлог Радничког савета, отпочела је изградња новог дела фабрике, која је окончана током 70-их. Годишњи капацитет 1984. године износио је 136.000 хл, а у производни програм укључена су и безалкохолна пића.

У 21. век бечејска пивара ушла је као национални лидер у производњи тамног пива.²⁴⁶ Из године у годину, Бечејци су свој реноме правдали освајањем признања на престижним сајамским манифестацијама, како за пиво, тако и за сокове и екстракт јечменог слада, једини производ који се данас, по гашењу пиваре, и даље производи у оквиру комплекса.

Урбани контекст

Бечејска пивара је изграђена на обали Тисе, на месту некадашњег насеља Ковин, које је, бежећи од Турака, у 16. веку формирало становништво из подграђа утврђења Бечеј. Иако се и данас налази на истом месту, њен урбани контекст је знатно измењен.

Одредбама Карловачког мира 1701. године средњовековна тврђава Бечеј је срушена, а у оквиру новоформиране Војне границе, у близини ондашњег насеља Ковин, је почела изградња данашњег Бечеја.²⁴⁷ Потписивањем Пожаревачког мира 1718. године град губи улогу граничарског насеља, иако је Војна граница трајала све до 1749. године. Огромно незадовољство некадашњих повлашћених граничара Бечки двор је ублажио оснивањем Потиског крунског дистрикта 1751. године. Бечеј је, са свега 1000 становника, постао центар дистрикта и седиште

²⁴⁵ ГМБ, Досије привреде бр.3, dipl. ing. R. Glavardanov, *Istorijat pivare "Partizanka"*

²⁴⁶ Ljuba Vukmanović, "Krigla na pogači: prestiž Bečeјaca u Jugoslaviji: crno pivo i pivo u buradima," *Svet pića: jugoslovenska revija za kulturu pića* 3/4 (1999): 50-51.

²⁴⁷ Чедомир Потпарић, *Из прошлости Бечеја* (Бечеј: Градски одбор скупштине општине, 1955), 18-19.

магистрата.²⁴⁸ Новостечена административна власт допринела је бржем економском развоју града, а планско насељавање мађарског и немачког становништва урбанизацији и појави нових занатских делатности, међу којима се нашло и пиварство.

Међутим, развој града прекинула је 1848. године револуција, која је оставила погубне последице на његову урбану структуру. Исте године укинут је дистрикт, а новим Царским патентом Бечеј је добио статус среског места у оквиру Војводства Србије и Тамишког Баната.²⁴⁹

Другу половину 19. века обележио је нови друштвени поредак, индустријализација и урбани развој. С обзиром да је копнени саобраћај у Бечеју до последњих деценија 19. века био слабо развијен, максимално је кориштен потенцијал водених токова. Регулисањем тока Тисе у периоду између 1846. и 1880. године, северни део града, где се налази пивара, остао је на обали мртвог тока. Премештање ушћа канала у Тису код Бечеја, крајем 19. века, условило је изградњу великог градског пристаништа за путничке и теретне бродове, чиме је интензивирао привредни просперитет града. Долази до постепеног проширења градске територије и формирања индустријске зоне дуж канала. Исти правац додатно је наглашен изградњом железнице ка Новом Саду 1899. године.

Почетком 20. века пивара је изгубила некадашњи стратешки положај у урбаној матрици.²⁵⁰ Оставши без директног приступа реци, нашла се изолована у северном делу града, који је стагнирао на рачун јужне периферије. Иако се комплекс данас налази у кварту намењеном искључиво индивидуалном, породичном становању, физичка и симболична веза са градским језгром остала је очувана. Наиме, улица која носи име некадашњих власника пиваре, Герберова, не само да води директно од главног градског трга до пиваре, већ повезује и две доминантне вертикале у визури града – црквени звоник и фабрички димњак.

²⁴⁸ исто, 24.

²⁴⁹ Лазар Ракић, *Стари Бечеј револуционарне 1848-1849. године* (Нови Сад: Матица српска, 1977)

²⁵⁰ Чедомир Потпарић, *нав. дело*, (1955), 38-39.

Просторна организација / функционална схема

С обзиром да подаци о првобитној радионици пива нису пронађени, најстарији извор за анализу просторне организације пиваре представљају разгледнице са почетка 20. века.²⁵¹

Познато је да бечејска мануфактура прераста у индустријско предузеће 1875. године, увођењем парне машине у производњу. Прва значајна реконструкција комплекса извршена је двадесет година касније, када су изграђени објекти који су до данас, уз извесне измене, сачувани. Комплекс је заузимао исту површину као и данашњи, иако је грађевинска линија била повучена око 25 метара у односу на регулациону. Западно од улаза у комплекс, паралелно са улицом, пружао се приземни објекат, за који се на основу аналогije претпоставља да је имао функцију магацина за јечам. Управно на њега надовезивао се силос и двоспратни објекат, лонгитудиналног плана, намењен сладари са сушаром, манипулационим просторима и лежним подрумима. У средишту комплекса налазила се машинска кућа, варионица, ледара и димњак, а у задњем делу, ка мртвој Тиси, биле су радионице, гараже и магацини. Југоисточну страну комплекса, дуж улице која је излазила на обалу, чинили су стамбени објекти у низу, а јужно од главног улаза налазио се управни објекат, канцеларије и непроизводни простори, чија функција није позната, али се претпоставља да је део кориштен као парно купатило.²⁵² На основу анализе старих разгледница може се закључити да је испред машинске куће у периоду између 1904. и 1909. године изграђен приземни анекс (слика 75,76).

У следећој реконструкцији пиваре, извршеној између 1922. и 1926. године, дошло је трансформације централног блока изградњом водоторња и нове варионице, рушења старог и изградње новог магацина јечма, померања главног улаза у комплекс ка западу и изградње управног објекта десно од улаза, на месту где се и данас налази (слика 77).²⁵³ Водоторањ је изграђен до 1924. године, с

²⁵¹ Pal Šandor, *Stare bečejske razglednice* (Бечеј: Градски музеј и галерија, 1985) најстарија разгледница Лајоша Леваја (Lévai Lajos) датира из 1904. године

²⁵² Haraszthy Lajos, *nav. delo*, (1909), 456.

²⁵³ ГМБ, Досије привреде бр.3, dipl. ing. R. Glavardanov, *nav. delo*

обзиром да је уочљив на панорами града снимљеној те године (*слика 78*).²⁵⁴ Том приликом грађевинска линија извучена је све до регулационе, а уличне леје трансформисане су у врт, који је повезивао стари и нови управни објекат.

Други светски рат осујетио је намеру предузећа *Лабор*, новог власника пиваре, да западно од главног улаза изгради сладару. Започети објекат остао је до данас незавршен, иако је изградња сладаре била поново планирана, за трећу етапу тоталне реконструкције, коју је иницирао Раднички савет пиваре 1967. године.

Диспозиција и габарити објеката на плановима комплекса из 1941. и 1960. године су идентични, што указује да у том периоду није било грађевинских радова (*слика 79, 80*).²⁵⁵ Просторна организација комплекса измењена је 60-их година, изградњом нових објеката у дну парцеле, дуж некадашње обале реке, повезивањем складишта јечма са сушаром у подрумској етажи и изградњи анекса уз стару сушару. Пораст потражње пива у боцама условио је изградњу отакаоне (1961), а усклађивање капацитета реконструисане котларнице и варионице са капацитетима старих објеката резултовало је изградњом нових лежних и врионих подрума, одељења за филтрацију, магацина, али и сокаре са лабораторијом (1970).

Просторна организација формирана 70-их година остала је сачувана до данас, иако је комплекс изгубио оригиналну намену (*схема 4*). Најстарији објекти су празни, нови део фабрике користи предузеће за производњу малтекса, а неки од помоћних објеката издати су као магацински простори.

Технолошки процес / опрема

Почетком 20. века погон пиваре чиниле су две парне машине од 8 и 45, као и динамо машина од 12 коњских снага, али и веома савремена опрема на електрични погон, као што су дизалице и опрема за чишћење јечма и слада.²⁵⁶ Варионицу изграђену 20-их година и опремљену по ондашњим најновијим чехословачким стандардима, чинила су два суда, сваки капацитета 120 хл по

²⁵⁴ Душан Опићал, *Бечеј* (Бечеј: Радио Бечеј, 1997), 27.

²⁵⁵ АВ, F 195.532 Upitnik za industrijska preduzeća u Bačkoj, 1944.

F 289 74/60 Rekonstrukcija pivare "Partizanka" PK "Bratstvo jedinstvo" Bečeј, 1960.

²⁵⁶ Haraszthy Lajos, *nav. delo*, (1909), 456.

уварку.²⁵⁷ Током Другог светског рата (1943) монтирана је машина за отакање пива у боце од 0.5 литра, капацитета 700 боца на сат.

Најдетаљнији увид у техничку опрему пиваре представља *Технички опис стројева и уређаја* из 1944. године, који је био саставни део обавезног упитника привредног одсека нове власти.²⁵⁸ По завршетку рата у ложионици су се налазила два парна казана *Корнвол* (*Cornwall*), *Тисбау* (*Tisbau*) и две пумпе *Вотинген* (*Voethingen*). Покретне машине чинили су кондензатор *Ланг* (*Lang*), електрични генератор, трансформатори од 160 kw и 50kw, два компресора немачке производње, пет пумпи и четири електрична мотора. У ледари су била два генератора, а у варионици два котла од 210 и 160 хл, контролни апарат, два мотора *А.Е.Г.* (*A.E.G.*) и један *Сименс* (*Siemens*), као и четири бетонска базена. Одељење за хлађење пива било је опремљено мотором марке *Сименс*, котлом, пресом, ваздушним казаном, филтером, апаратом за хлађење пива и хладњацима од 70 хл. Точионица флаша је, уз казан за квашење флаша, имала апарате за прање, точење и затварање флаша, ваздушни казан и компресор, четири базена за пастеризацију, моторе *Ханса* (*Hansa*), *Сименс*, *А.Е.Г.* и *Конз* (*Koncz*). Након филтрирања помоћу маса филтера, пива се из танкова од 24 хл точило у бурад помоћу апарата за точење са 3 славине *Хелман* (*Helmann*). Бурад су прана и смолисана уз помоћ апарата који су покретала два мотора *Сименс*. У врионом подруму су се поред 17 када за врење од 28-60 хл и 14 када од 26-90 хл, налазили базен за слатку воду са пумпом и два мотора, *Сименс* и *А.Е.Г.* У лежном подруму, чији је капацитет био 12 танкова од 58 хл и 100 дрвене буради од 17-57 хл, налазиле су се две пумпе за пиво, апарат за подешавање притиска и апарат за сортирање пива. Сладару су чинила три базена за квашење јечма, тријер за сортирање јечма, апарат за чишћење слада, два мотора *А.Е.Г.*, вага од 750 кг, два елеватора са кашикама и селектор *Калмар* (*Kalmar*), а сушару казан за ложење, котураче и апарат за љуштење проје, усисавање и туцање слада.

Лежни подрум модернизован је већ 1955. године, када су дрвена бурад замењена са 14 гвоздених танкова, што је утицало на повећање годишњег капацитета пиваре на 50.000 хл. Пет година касније, дневни капацитет варионице повећан је уградњом још два суда, са 240 на 350 хл дневно. Савремена линија

²⁵⁷ ГМБ, Досије привреде бр.3, dipl. ing. R. Glavardanov, *nav. delo*

²⁵⁸ АВ, F195.532 Упитник за индустријска предузећа у Вацкој, 1944.

Ензингер (Enzinger), капацитета 6.000 боца на сат, монтирана 1961. године у новој отакаони, комплетирана је три године касније тунелским пастеризатором тип *Далит (Dalit)*. У циљу отклањања уских грла у производњи 1965. године су повећани капацитети расхладног система и варионице, додавањем петог суда. Технолошки напредак огледао се у увођењу сепарације вреле хмељне сладовине, замени маса филтера савременим киселгур филтером, замени котла на угаљ мазутним, набавци савременије линије за отакање фирме *Саж (Seitz)*.²⁵⁹

Међутим, како су капацитети појединих производних одељења били неусклађени, а укупан капацитет недовољан за све веће потребе тржишта, 1967. године је донета одлука о спровођењу генералне реконструкције кроз три фазе. До 1970. године реализована је само прва фаза, чији је циљ било повећање годишњег капацитета на 300.000 хл пива. Новоизграђени погони опремљени су најсавременијом, потпуно аутоматизованом опремом: линијом за точење пива у флаше капацитета 35.000 флаша на час, најмодернијом варионицом капацитета 3.000 хл дневно, парним котлом на мазут капацитета 12 тона паре на час, амонијачним компресором капацитета 300.000 калорија на час, као и расхладним системом.²⁶⁰

Генерална реконструкција учинила је бечејску пивару почетком 80-их година првом у земљи, према степену модернизације и аутоматизације. Опрема је кориштена све до престанка производње почетком 21. века, а након продаје пиваре највећи део машина исечен је и продат као старо гвожђе. До данас је сачувано веома мало опреме, од које су конзервирана једино два пуњача, ручни са почетка 20. века (*слика 81*) и полуаутоматски из 50-их година. Део старе опреме је након модернизације 70-их година поклоњен љубљанској пивари *Унион*, где је данас изложен у оквиру сталне музејске поставке (*слика 82*).

Конструктивни склоп / материјализација

Објекте грађене крајем 19. века карактерише масивни систем са сводном конструкцијом у нижим етажама, односно дрвеним таваницама у вишим етажама,

²⁵⁹ ГМБ, Досије привреде бр.3, dipl. ing. R. Glavardanov, *nav. delo*

²⁶⁰ ГМБ, Досије привреде бр.3, Janoš From, *nav. delo*

док је код објеката из 20-их година прошлог века примењена бетонска конструкција.

Испод масивних ободних подрумских и сутеренских зидова постоје тракасти темељи чија ширина одговара ширини зида, а дубина није позната. Темељи нових армирано бетонских стубова, имплементираних између подужних масивних зидова приликом адаптације лежних подрума, су АБ темељне стопе.

Сви оригинални зидови најстаријих објеката у комплексу пиваре зидани су опеком (*слика 83*). Дебљина спољних зидова варира од 120 цм, колико је у најнижим етажама, до 38 цм у спратним етажама. Приликом изградње сокаре део северозападног зида некадашње сушаре постао је део ентеријера. Објекти грађени 20-их година прошлог века зидани су опеком, међутим нису малтерисани.

Оригинална међуспратна конструкција подрумских етажа, али и приземне у објекту компресорске станице, је сводна. Примењена је опеком зидана пруска капа на челичним траверзама, преко које је постављен дашчани под са подпатосницама (*слика 83*). Структуру дрвене међуспратне конструкције између горњих етажа чине подвлаке, тавањаче и дашчани под (*слика 84*). У подруму сушаре и новијим сегментима међуспратна конструкција је армирано бетонска (*слика 85*).

Дрвена двоводна кровна конструкција најстаријих објеката у комплексу, магацина за јечам и сушаре је сачувана. Приликом изградње варионице и ледаре у средишту комплекса 20-их година прошлог века, измењена је кровна конструкција машинске куће, где је у једном сегменту изведен раван кров. Кров водоторња решен је као четвороводни, а кров крила која се на њега надовезују као троводни.

С обзиром да оригинални планови пиваре нису пронађени, о вертикалној комуникацији у оквиру комплекса закључује се на основу анализе старих разгледница (1904). Главни улаз у објекат сушаре, са централним степенишним језгром, био је смештен у дубоком ризалит, који је делио подужну фасаду у односу 1:2. У претпоследњи сегмент објекта улазило се споља, преко малог подеста са зиданом оградом и дрвеног степеништа (*слика 86*). У некој од послератних реконструкција ризалит је уклоњен, а данас се у објекат улази преко четири спољна бетонска степеништа, два управна на фасаду и два паралелна са

њом (слика 87). Данашње најсеверније спољно степениште води на галерију, која се протеже дуж седам поља и обезбеђује два улаза у некадашње одељење отакаоне. На приземни ниво магацина за јечам улази се такође преко шест спољних бетонских степеника, док у подрум води двокрако бетонско степениште. Изградња нових објеката одразила се на промену функционалне схеме, па и унутрашњу вертикалну и хоризонталну комуникацију, те дрвена степеништа унутар лонгитудиналног објекта нису сачувана, осим у сегменту некадашње сушаре.

Иако у последњих неколико година, од када нису у функцији, најстарији објекти у оквиру комплекса пиваре стихијски пропадају, њихова конструкција је још увек добро очувана. На југоисточној фасади сушаре за слад уочена је линија пењања капиларне влаге, испод које су присутна оштећења у виду недостајућег слоја малтера. На јужној и западној фасади компресорске станице евидентирано је љуспање слоја фарбе, док су унутрашњи зидови услед велике влаге нападнути лишајевима. Поједина прозорска стакла на објекту некадашње варионице су полупана.

Архитектура / стилске одлике

Грађени истовремено, у последњој деценији 19. века, најстарији сачувани објекти у оквиру комплекса пиваре и данас, након бројних интервенција, представљају целину у стилском погледу.

Иако, услед непропорционалног односа ширине, дужине и висине, двоспратни силос делује здепасто, захваљујући високом грандиозном димњаку, којим је надвишен, он визуелно доминира комплексом пиваре (слика 88). Над двоводним кровом уздиже се моћни, малтерисани ваљкасти кубус, украшен канелованим прстеном, а завршен елегантном, издуженом металном капом. Равномерно малтерисане фасаде силоса карактерише правилна подела по вертикали, остварена плитким подеоним венцима правоугаоног пресека у тамнијој нијанси, односно по хоризонтали на два поља код чеоне и три код бочне фасаде, постигнута плитким пиластрима, бојеним у нијанси главне равни фасаде. Прочеље силоса наглашено је тамним плитким угаоним пиластрима, који се,

протежући се целом висином зидне масе, настављају у зупчасти оквир забата. Из правилне поделе фасаде проистекла је и правилна фенестрација. Међутим, некадашње велике монофоре, уоквирене тамним рамом од малтерске опеке, временом су зазидане. Данас динамику пуној маси фасадних зидова дају сачувани оквири некадашњих прозора, чији је ритам нарушен једино у горњој етажи прочеља, додавањем још једног централно постављеног оквира. Бочна фасада одступа од оригиналног решења утолико што је временом уклоњен еркер у крајњем пољу (слика 76).

Некада главни производни објекат, изразито лонгитудиналне форме, карактерише материјализација и колористичка схема као код претходног, али нешто богатија декорација. Промена функција у оквиру појединих сегмената овог објекта одразила се на његово спољно обликовање. Правилна подела на 18 вертикалних поља, дефинисаних колосалним пиластрима, сачувана је до данас. Међутим, најдрастичнију промену представља уклањање прочеља у виду наглашеног дубоког ризалита, који се налазио иза шестог поља и делио подужну фасаду у односу 1:2 (слика 76). Тренутно тај сегмент фасаде представља пуна зидна маса, са два отвора у приземљу. Правилан распоред отвора сачуван је у највећој мери, али уз знатне трансформације димензија, облика и врсте отвора. Поједини сутеренски и сви поткровни отвори су комплетно зазидани, код највећег дела спратних отвора зазидана је доња половина, док су поједини приземни прозори трансформисани у врата (слика 89). Супротно веома девастираној приземној зони, сасвим лишеној оригиналног украса, декорација горње зоне, у виду плитких лучних фронтонa са имитацијом кључног камена, равних солбанка, колосалних рустично обрађених пиластра, венаца наглашених низом плитких стилизованих конзолица, веома је добро очувана.

Трећа грађевина истих стилских одлика јесте машинска кућа, оригинално конципирана као троделни објекат, са једносратним централним корпусом и приземним бочним крилима (слика 75). Њено репрезентативно прочеље у више наврата је трансформисано: сукцесивним додавањем приземног "егзонартекса" почетком 20. века (слика 76) и доградњом бочних крила приликом изградње компресорске станице (1923-24). Симетрично прочеље централног брода било је подељено на три вертикална поља колосалним рустично обрађеним пиластрима,

од којих су се угаони настављали у зупчасти оквир забата, а средишњи у полукруг над прозорским отвором поткровне етажe. Сва три корпуса била су обједињена рустичном, високом соклом, богато декорисаним венцем и континуалним низом геометријских форми, утиснутих у масивној зиданој атици крила, односно аплицираних у парапетним пољима централног корпуса. Међутим, изградњом приземног анекса, поступно је заклањано прочеље, првобитно централног корпуса, а потом и бочних крила, при чему није нарушена симетрија, али јесте распоред прозора. Двобојна геометријска декорација у виду плитких прозорских оквира са лучним фронтоном, наглашеним угаоним пољима и солбанком, пренета је са оригиналног фасадног платна на фасаду анекса. Временом су, пак, поједини прозорски отвори зазидани, а њихови оквири сасвим сведени. Декоративни мотиви са атике првобитних крила поновљени су на новој атици, формираној изнад централног дела анекса, уз додатак ваза на крајњим стубићима. Данас су вазе уклоњене, а атика је надвишена плитким троугаоним тимпаномом. Нову трансформацију монументално прочеље доживело је приликом изградње водоторња и компресорске станице, при чему су крила надограђена, двоводни кров замењен равним, а дотадашњи забат претворен у троугаону атику. Иако је изгубио почетну тробродну просторну структуру, објект машинске куће је, упркос слојевитости, успео очувати троделну поделу и стилску целовитост свог прочеља. Једино је, приликом уклањања двоводне кровне конструкције, неповратно изгубљена фина дрвена резбарена чипка испод стрехе забата и елегантни високи пинакл у слеменој тачки (слика 75).

Упркос константној модернизацији, проширењу капацитета и изградњи нових индустријских погона током 20. века, комплексом бечејске пиваре и даље доминирају монументалне грађевине из доба Герберових, које са данашње временске дистанце представљају вредно сведочанство индустријске прошлости Бечеја.

2.5. Пивара у Апатину

Три најстарија објекта у оквиру комплекса пиваре у Апатину су 1994. године *Одлуком о проглашавању непокретних културних добара*²⁶¹ утврђена као културно добро. Насупрот врло скромној документацији надлежног завода за заштиту споменика културе, значајан извор за истраживање архитектуре представљају пројекти комплекса пиваре из различитих периода, које се чувају у збиркама планова *Националног архива Мађарске* у Будимпешти и *Историјског архива* у Сомбору. Ипак, најобимнија и најдрагоценија техничка документација, за потребе овог доктората први пут анализирана, налази се у архиву у саставу *Апатинске пиваре Апатин*.

Историјски развој / својинске трансформације

Државну пивару, основану 1756. године, Царска комора је почетком 19. века издала у закуп. Познато је да су последњи закупци пиваре, око 1870. године, били Лука Лазар и Игњат Киш.²⁶²

Крајем 19. века пивара је трансформисана у акционарско друштво и регистрована на име Јосифа Амана, који је био најкрупнији акционар и руководиоца производње. Током Првог светског рата извршене су промене у структури власничких односа. Главни акционари постали су локални велепоседници Делин (Delin), Турски (Turski), Шпајзер (Speiser), двојица капиталиста из Печуја (Pécs) и неколико из Оцака. Почетни капитал предузећа је са 500.000 круна убрзо повећан на три милиона круна. Након отварања погона у Кули, 1916. године пивара мења назив у *Апатинска и кулска пивара Јосифа Амана д.д.* Дужност директора и руководиоца производње преузео је Делин.

По завршетку рата, 1919. године, пивара је национализована са 88% учешћа. Деонички капитал је 1924. године износио три милиона, а вредност фабрике петнаест милиона динара.²⁶³ Десетогодишњу паузу у производњи пива накратко

²⁶¹ *Одлука о проглашавању непокретних културних добара*, Службени лист општине Апатин 23.03.1994.

²⁶² Milan Bukvić, *nav. delo*, (2003), 95.

²⁶³ Aleksandar Stanojlović i Milan Damjanović, *nav. delo*, (1924), 23.

су прекинуле потребе окупационе војске, због којих је пивара стављена у погон од марта 1943. до октобра 1944. године.²⁶⁴

Уследио је период социјалистичке обнове национализованог предузећа, за чијег је директора именован Егмонд Хагер (Egmond Hager). Децембра 1953. године власт је на чело пиваре поставила Данета Ћосића, човека који је, успешно руководећи током наредне три деценије, пивару учинио водећом у региону.

Процес приватизације *Апатинске пиваре* започет је 1991. године. Од 2003. године била је део мреже мултинационалног лидера у пиварској индустрији, компаније *АБ ИнБев* (AB InBev), а од 2009. године власништво водеће глобалне приватне компаније *ЦВЦ Капитал партнери* (CVC Capital Partners) и део групације *СтарБев.* (StarBev.). Од јуна 2012. године интегрисана је у једну од највећих глобалних пиварских компанија *Молсон Корс*, у чијем је саставу и данас.²⁶⁵

Привредни / друштвени контекст

Подаци о конзумирању пива у редовима царске војске на подручју града Апатина сведоче о томе да се пиво кувало у кућним условима још 1739. године. Коморска пивара, иако на периферији царства, била је подигнута по европским стандардима. Савремена технологија омогућила је од самог почетка производњу пива од слада, што је допринело развоју пиваре и брзој трансформацији у индустријско предузеће.

Иако се годишњи капацитет производње кретао између 12.000 и 15.000 хл, 1892-93. године извршена су нова инвестициона улагања. Фабрика је имала 30 просторија, парну машину јачине 40 коњских снага, између 20 и 35 запослених. Годишњи капацитет од 20.000 хл превазилазио је ондашње потребе, с обзиром да је највећа остварена производња до почетка Првог светског рата износила око 16.000 хл пива.²⁶⁶

²⁶⁴ AB, F195/503 Egmond Hager, *Izveštaj o stanju pivare*, 1945.

²⁶⁵ Apatinska pivara, "O apatinskoj pivari," Jelen pivo http://www.jelenpivo.com/vest/17/O_Apatinskoj_pivari.html

²⁶⁶ Milan Bukvić, *nav. delo*, (2003), 93-95.

У послератним годинама уследила је следећа фаза реконструкције, којом су извршени обимни грађевински радови, обновљена котларница и потпуно реконструисана сладара. Производни капацитет повећан на 25.000 хл пива.²⁶⁷

По завршетку Другог светског рата извршен је ремонт затечене опреме и производња је обновљена. У периоду између 1945. и 1958. године реализација је, уз одређене осцилације, повећана са 13.500 хл на 61.716 хл пива. Број запослених радника попео се са 38 на 120. Међутим, у циљу економичније производње и опстанка на тржишту, било је неопходно модернизовати расположиве производне погоне уз улагање у нову опрему и технологију. Прва етапа започела је 1958. године реконструкцијом вреоног одељења, монтажом нове флашнице и повећањем капацитета лежног подрума.²⁶⁸ До 1963. године премашен је план од 100.000 хл пива годишње. У следећој етапи 1964-68. године изграђен је нови погон високо аутоматизоване сладаре и флашнице.²⁶⁹ Током седамдесетих уведен је процес аутоматизованих високотиражних линија, што је резултовало производњом 634.681 хл пива 1977. године, али и проширењем асортимана освежавајућим безалкохолним пићима.

Данас је *Апатинска пивара*, са оперативним годишњим производним капацитетом од 4.000.000 хл, апсолутни лидер у производњи пива на домаћем тржишту. Лауреат је престижних признања: "Најбоље из Србије", "Бренд Деценије", "Најпопуларнији производ код мушкараца" у оквиру акције "Бирамо домаће." Захваљујући активностима у домену услова рада, задовољства запослених, програма едукације, могућности напредовања, као и јединственог програма запошљавања младих, образованих људи без радног искуства, *Апатинска пивара* је двоструки носилац титуле *Најбољег послодавца у Србији* (2010, 2012).²⁷⁰

²⁶⁷ Други извор међутим наводи податак о капацитету од 100.000 хл, а реализацији од 32.000 - 45.000 хл пива. види Aleksandar Stanojlović i Milan Damnjanović, *nav. delo*, (1924), 23-24.

²⁶⁸ АПА, zbirka planova, br. 12 Projekat rekonstrukcije pivare, 1958.

²⁶⁹ АПА, zbirka planova, br. 30 Projekat sladare, 1963., br. 36 Projekat flašare 1964.

²⁷⁰ Društvena odgovornost, "Apatinska pivara među liderima u društvenoj odgovornosti," Jelen pivo <http://www.jelenpivo.com/index.php>

Урбани контекст

Апатинска пивара изграђена је 1756. године на периферији насеља, које је формирано почетком 18. века на месту пустаре Опатин. Данашња пивара налази се на истом месту, али у сасвим измењеном урбаном контексту, у најужем центру града.

Развој насеља Апатин везује се за почетак систематске колонизације 1746. године, када су, након претходне војне колонизације, насељене прве слободне немачке породице.²⁷¹ С обзиром на свој географски положај, Апатин је, захваљујући великом пристаништу, убрзо добио статус главне колониистичке базе. Иако је поред апатинског пристаништа од раније постојала само мала насеобина за потребе војне базе, Апатин је већ 1748. године проглашен седиштем општине. Главни коморски администратор форсирао је изградњу првог немачког насеља Бачке, у жељи да што пре економски ојача и добије изглед варошице. Стога је Дворска комора у Апатин плански насељавала занатлије, истовремено улажући у привредни развој. Поред постојећег војног магазина, рибарске станице и реконструисаног пристаништа, за неколико година изграђене су пивара, пецара и једна од највећих текстилних радионица за војне потребе. Изградњом цркве и општине, недалеко од пристаништа, генерисано је формирање великог централног трга, око којег ничу јавни објекти. Апатин је већ 1760. године проглашен градом и сталним трговиштем са једним пијачним даном у недељи и четири годишња вашара.²⁷² Десет година касније добија статус еснафског места, што је бројним ондашњим занатлијама донело велике привилегије.

На основу грунтовне мапе из 1764. године (*мапа 22*) сазнајемо да се град развио на гребену окруженом мочваром, главним током Дунава и његовим рукавцем. Паралелно са воденим токовим пружале су се три улице, од који је средња, тада Главна, а данас Пиварска, представљала урбанистичку кичму насеља. Главну улицу, која се развијала у централни трг са црквом, школом, крчмом и месаром, чинило је 140 кућа, али и комплекс пиваре на крајњем северу.

До половине 18. века Апатин се развио у леп и прометан град. Међутим, након неколико поплава, упркос покушајима одбране, 1791. године центар града

²⁷¹ Milan Bukvić, *nav. delo*, (2003), 48-53.

²⁷² *isto*, 54.

био је веома угрожен. Према урбанистичком плану Јожефа Киша (Kish József),²⁷³ на североисточној периферији, одмах уз пивару, изграђен је нови градски центар (мана 23, 24). Материјал од разграђених објеката са поплављеног трга употребљен је за изградњу нове Главне улице (данас Српских владара) коју су дефинисале црква, градска кућа, парохијски дом, апотека и амбуланта.

Изградњом пилане, чарапаре, кудељаре, кланице, ливнице и корпаре у приобалном појасу се, на прелазу из 19. у 20. век, развила индустријска зона (мана 25). Стална опасност од набујале реке резултовала је изградњом одбрамбених насипа и одвајањем града од обала реке, која је била његов творац, али и уништитељ. Изградња насипа за трасу железнице (1912) потпуно је одвојила нови градски центар од његове некадашње жиле куцавице.

У другој половини 20. века град је, услед динамичног привредног развоја, интензивно урбанизован. Урбанистичким планом предвиђено је измештање индустрије на периферију, укидање железничког правца и враћање јавних садржаја у приобални појас. Упркос чињеници да се развила у гигантско индустријско предузеће, апатинска пивара је успела да одоли пресељењу у модерну индустријску зону, формирану 70-их година ван града (мана 26).

Данас, након више од 250 година развоја на својој оригиналној локацији, пивара је формирала идентитет тог места, захваљујући историјском, привредном, друштвеном, визуелном али и симболичком значају.

Просторна организација / функционална схема

На основу извештаја о апатинским коморским објектима из 1791. године,²⁷⁴ у којем се наводи да пивара заузима парцелу између Главне улице (Hauptgasse) и пута који води на њу, односно данашње Пиварске и Улице Српских владара, закључено је да првобитна локација пиваре одговара данашњој.

Према наведеном извештају у оквиру комплекса налазила се пивара, пецара и простор за прављење слада. На оригиналном плану комплекса приказане су три

²⁷³ Milan Bukvić, *nav. delo*, (2003), 68.

²⁷⁴ MOL, *Beschreibung des Cameral Markt Gleckens Apathin*, 1791.

просторно-функционалне целине (слика 92).²⁷⁵ Прву целину, у којој је вршена припрема сировина, производња пива и ракије, чинила су два паралелно постављена објекта, повезана зиданом оградом са колском капијом и вратима. У оквиру спратног објекта дуж Главне улице налазила се сладара, сушара, куваона и стан пиварског момка на спрату. Другу целину чинили су помоћни објекти (шупа, штала, магацин) од трошног материјала, а трећу велики млин на ваљке за прераду слада, са станом млинара.

Након велике реконструкције, извршене крајем 19. века, пивара је добила атрибуте индустријског предузећа европских размера, о чему сведочи ситуациони план из 1893. године (слика 93).²⁷⁶ Дуж Пиварске улице налазила се сладара (слика 94), на самом углу трпезарија, а дуж Главне улице, лево од главног улаза у комплекс, био је стамбено-пословни објекат са верандом, точионица и гостионица. У унутрашњости комплекса били су објекти за ферментацију, одлежавање пива и производњу леда, као и енергетски објекат, бунар и гумно за слад. Комплекс је чини чинило 30 просторија.²⁷⁷

Промена власничке структуре 1916. године убрзо се одразила и на промену просторне организације пиваре. Наиме, нови власници започели су реконструкцију пиваре током Првог светског рата, а обимне грађевинске радове извршили су по његовом завршетку.²⁷⁸ Већ 1916. године изграђен је стан и канцеларије за новог директора пиваре, а 1918. године дограђен је главни фабрички објекат са одељењима за врење и фабрикацију леда, изграђена ложионица са фабричким димњаком, објекат за чишћење буради и смолара, магацин за сировине са отвореном шупом, а 1922. године ковачница и стан кочијаша (слика 95).

Откриће оригиналних планова крчме на углу из 1927. године²⁷⁹ учинило је нетачним досадашњи став стручњака *Покрајинског завода за заштиту споменика културе* о томе да је стамбени објекат на углу подигнут почетком 20. века. Наиме, упоредном анализом оригиналних и постојећи планова, као и фотодокументације,

²⁷⁵ MOL, Az apatini /Bács megye/ kamarai sörfőző és fogadó valamint a krusevili /Bács megye/ fogadó épületeinek alap- és homlokzatraja, No 161

²⁷⁶ АПА, Dampfbrauerei der Herren J. Aman & Co. Apatin, Situationsplan 13066 7/12 93.

²⁷⁷ Haraszthy Lajos, nav. delo, (1909), 455.

²⁷⁸ ИАС, Fond ZPP, Apatinska banka štedionica d.d. protiv Apatinske kulske pivovare Josifa Amana d.d., 1939.

²⁷⁹ АПА, Plan krčme i priključenih zgrada Apatinske i kulske pivovare Josipa Amana d.d. u Apatinu, Popovski i Piry, 1927.

закључено је да је крчма из 1927. године каснијом реконструкцијом претворена у стамбени објект.

Након Другог светског рата, инвестиционим програмом предвиђена је генерална реконструкција пиваре.

У првој фази планирана је реконструкција варионице, рушење старе и изградња нове котларнице, као и адаптација врионог подрума.²⁸⁰ Идејним пројектом реконструкције пиваре из 1960. године предвиђена је доградња варионице и новоградња сладаре, флашаре, складишта, силоса, ложioniце, лабораторије и портирнице.²⁸¹ У периоду између 1963. и 1970. године извршене су следеће инвестиције: изградња нове сладаре, нове ледаре на месту старе, лежних и врионих подрума испред постојећих лежних, нове флашаре на месту старе сладаре и блока радионица, реконструкција објекта за парне котлове, адаптација старе флашаре у сокару и повезивање старих и нових објеката подземним енергетским каналом.²⁸² Седамдесетих година подигнута је нова флашара већег капацитета, 12 ферментора, танкови од нерђајућег челика и нова монтажна сокара (слика 96).

Просторна организација данашњег фабричког комплекса врло је сложена, с обзиром на континуирану модернизацију, проширење производних капацитета и доградњу постојећих и изградњу нових објеката (схема 5). Три историјска објекта реактивирана су и успешно интегрисана у савремен фабрички комплекс: некадашње канцеларије и стан директора данас имају чисто административну функцију, угаони стамбени објект има мешовиту пословно угоститељску функцију, док је део некадашње варионице и данас у функцији погона пиваре.

Технолошки процес / опрема

Према врсти производног процеса и обиму производње, камерална пивара у Апатину у другој половини 18. века није заостајала за ондашњим пиварама у центру Угарске. Међутим, детаљних података о опреми која је кориштена током 18. и прве половине 19. века нема.

²⁸⁰ АПА, Aleksandar Cofman, *Revizija investicionog programa pivare Apatin*, 2. мај 1959.

²⁸¹ АВ, F289 64/60, *Idejni projekat rekonstrukcije Apatinske pivare*, Invest projekat, Sombor, 1960.

²⁸² Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 152-153.

Прва велика инвестициона улагања ради набавке савремене опреме извршена су у периоду 1892-93. године, када је набављена парна машине од 40 коњских снага.²⁸³ По завршетку Првог светског рата извршена је модернизација производње и замена прилично застареле опреме. Прво је новим машинама опремљена котларница, потом погон за производњу слада (*слика 97*), па лежни подруми.

Најдетаљнији подаци о комплетној пиварско-машинској и електро-машинској опреми дати су приликом процене вредности пиваре 1938. и 1939. године.²⁸⁴ Варионица је 1922. године опремљена гвозденим нитованим котлом и кадом за комовљење, кадом за бистрење и котлом за пиво прашке *Уједињене фабрике машина (Vereinigte Maschinen Fabrik)*, као и са: контролним мерачем, две центрифугалне пумпе, затвореним предхладњаком, два апарата за жуборно хлађење, три већа и једним мањим дрвеним силосом, млином на ваљке, пужним транспортером, пехарном дизалицом, два строја за регулисање притиска и пумпање пива, два апарата за мешање пива. Опрему машинске и котловске куће чиниле су бројне машине од којих су најзначајније: дизел мотор са шест цилиндара, лежећа парна машина од 120 коњских снага почетка 20. века, двоструки компресор (1919), две динамо машине, ваздушна пумпа, генератор за лед (1929), пет центрифугалних пумпи, два узидана парна котла (1895. и 1906). Млин је радио уз помоћ пара млинских каменова, дробилица за слад, електромотора, пехарне дизалице и децималне ваге. Одељење за претакање било је опремљено гвозденим апаратом за припрему филер масе, ручном пресом за просејавање филтриране масе, електромотором, апаратом за филтрирање и апаратом за пуњење буради прашке фабрике *Б. Х. Хелман (B.H.Hellmann)*, револвер апаратом за пуњење боца, стројевима за затварање боца, пећком за пастеризовање пива, машинама за прање, отварање и стављање обручева на бурад, апаратом за одсмољавање и електромоторима на једносмерну струју. У сушари и сладари налазиле су се четири каде за мочење, елеватор за транспорт слада у силос варионице, теретна дизалица, бункер кола, апарати за чишћење јечма, сортирање и чишћење од клица, електромотор за једносмерну струју, четири

²⁸³ Haraszthy Lajos, *nav. delo*, (1909), 455.

²⁸⁴ ИАС, Фонд ZPP, *Apatinska banka štedionica d.d. protiv Apatinske kulske pivovare Josifa Amana d.d.*, 1939. укупна вредност машинске опреме 1939. године процењена је на 1.199.976 динара

елеватора и сушара систем *Рингхофер* (Ringhoffer) (слика 98). Лежни подрум чинило је пет одељења са лежном буради, укупног капацитета око 7500хл. Пиво се транспортовало у буради запремине између 12.5 и 200 литара. Поред троје теретних и троје пољопривредних кола, возни парк пиваре чинио је и теретни ауто марке *Бурфорд* (Burford).

Програмом реконструкције из 1959. године предвиђена је следећа фаза технолошке модернизације пиваре.²⁸⁵ За пребацивање слада из сушаре предвиђена је набавка пнеуматске транспортне линије капацитета 1500кг/час, са одвајачем и ваздушним филтером, за чишћење и дробљење слада набавка нове машинске линије капацитет 2000кг/час, а за прихват дробљеног слада израда железног коша. Уз постојећу варионицу са четири суда, капацитета 240хл/дан, планирана је изградња нове са два суда, капацитета 320хл/дан, што је оцењено као практично решење. Програмом је предвиђена изградња 12 бетонских врионих каца, укупне запремине 2.060хл. Ревизор је дао предлог увођења савременог поступка прихвата угљене киселине, која настаје приликом врења, а у развијеној индустрији пива се користи за производњу лимунaде и минералне воде. Осим тога, предложио је увођење поступка сушења отпадног пивског квасца, који се може користити у исхрани људи и животиња. Програмом је даље предвиђена набавка 20 алуминијумских и изградња 24 бетонска суда за одлежавање пива, потом набавка пумпе за напајање филтера и апарата за прање, као и допуна апарата за претакање пива у бурад. Линију за прање и пуњење боца, инсталирану 1958. године, требало је допунити са два притисна танка од по 50хл и апаратом за пастеризацију, а према мишљењу ревизора и машином за етикетирање.

Програм реконструкције реализован је у наредних неколико година. Изградња нове варионице била је најзначајнија инвестиција, за разлику од изградње бетонских лежних подрума, који су убрзо порушени јер нису могли да издрже притисак од неколико атмосфера. Крајем 1963. године израђена су 54 лежна танка од алуминијума.²⁸⁶ У кратком периоду, услед раста тржишта, купљене су две машине за пуњење флаша, капацитета 4000 и 8000 флаша/сат (слика 99).

²⁸⁵ АПА, Aleksandar Cofman, *nav. delo*, 1959.

²⁸⁶ Dane Ćosić, *nav. delo*, (2005), 52-54.

Нова варионица опремљена је 1967. године најсавременијом немачком опремом фирме *Штајнекер (Steinecker)*, а нова флашара немачким линијама капацитета 20.000 и 30.000 флаша/сат, али и линијом за пуњење алуминијумске буради. Набављени су италијански компресори и славонски парни котлови на мазут.

Више од пола века уназад у континуитету је улагано у технолошки развој апатинске пиваре. Њена модернизација траје и данас, с обзиром да, као део мултинационалне компаније, у сваком сегменту производње мора задовољавати најсавременије стандарде. О некадашњој технологији сведоче малобројне сачуване машине, од којих је најстарији један сасвим девастиран млин за слад (*слика 100*).

Конструктивни склоп / материјализација

Првобитне објекте камералне пиваре из 18. века карактерисала је масивна, опеком зидана конструкција, бачвасти свод и дрвени двоводни кров (*слика 101*). Спратни објекат имао је основу у облику ћириличног слова П, сачињену од подужног корпуса, подељеног на седам засвођених поља, и два дворишна крила. Под подрумске етаже био је поплочан, а приземне подашчан. Сушара, димензија 5.5 x 2.5 хвата, била је обложена барком. Њени дрвени делови, угрожени врстом производног процеса, 1870. године замењени су гвозденим.²⁸⁷

Најстарији сачувани објекти у комплексу данашње пиваре датирају из друге деценије 20. века. Анализа оригиналних планова указује на доминацију масивног система, али и примену нових конструктивних решења и употребу савремених материјала.

Масивне зидове некадашње варионице носе тракасти темељи, чија дубина није прецизно дефинисана оригиналним пројектом, али је извесно да, с обзиром на велику висину објекта, износи преко 2 метра. Кота приземља стамбено-пословног објекта директора пиваре је 1.20 м изнад коте терена, што је условило велику висину темељних зидова, односно дубину темељних трака. Носивост

²⁸⁷ MOL, *Beschreibung des Cameral Markt Gleckens Apathin*, 1791.

тракастих темеља објекта крчме на углу могла је да задовољи додатно оптерећење, настало услед надоградње једне етаже над приземним делом објекта.

Сви оригинални зидови најстаријих објеката у комплексу пиваре зидани су првокласном опеком и малтерисани. Спољни зидови некадашње варионице у сутерену и приземљу имају дебљину 90 или 120цм, унутрашњи носећи зидови 70цм, а преградни 45цм. На спратним етажама дебљина спољних зидова се смањује на 60цм. Дебљина спољних зидова приземног стамбено-пословног објекта варира између 45 и 75цм, а унутрашњих преградни су 15 или 30цм. Носећи зидови некадашње крчме имају дебљину 90цм, за разлику од упола тањих зидова некада приземног анекса. Према оригиналном плану крчме, четири челична стуба носила су галерију, које данас, као ни стубова нема.

Таваницу приземља некадашње варионице представља пруска капа на челичним траверзама, док је на свим осталим етажама примењена армирано бетонска међуспратна конструкција (*слика 102*). Супротно једноставној дрвеној конструкцији приземног стана директора, код крчме је архитект направио интересантно решење, комбинујући у приземљу пруску капу и дрвену таваницу на челичним подвлакама, а на спрату бачвасти свод (*слика 103*). Данас је у делу приземља сачувана пруска капа, док је дрвена конструкција замењена.

Сва три најстарија објекта имају сачувану дрвену двоводну кровну конструкцију (*слика 104*). Приликом надоградње дела крчме двоводни кров решен је аналогно оригиналном, уз низ декоративних детаља над терасом. Оригинални кровни покривач је цреп.

О сложености вертикалне комуникације унутар комплекса сведоче сачувани планови. Пет спратова вишег сегмента варионице повезује двокрако степениште од камена са гвозденом оградом, док су три нивоа у нижем сегменту повезана једнокраким. Оригинално једнокрако степениште из центра велике сале на углу, за које се, на основу сачуваног цртежа, претпоставља да је било челично као и стубови који су га носили, није сачувано. Данас на спрат некадашње крчме води ново бетонско степениште, настало вероватно приликом надоградње.

Све интервенције на најстаријим објектима у оквиру комплекса пиваре, с обзиром да представљају културно добро, изводе се на основу мера техничке заштите и уз надзор надлежног завода за заштиту споменика културе. Сва три

заштићена објекта су у изузетно добром стању. У циљу очувања аутентичности, фасаде су им обновљене у складу са оригиналном документацијом, а минималне интервенције извршене у ентеријеру, приликом пренамене некадашњег стана директора и угаоног стамбеног објекта, нису утицале на интегритет наслеђених грађевина.

Архитектура / стилске одлике

На оригиналним пројектима фабричких објеката из 1917. године стоји име инжењера Иштвана Ердељиа из Печуја (Erdelyi Istvan, okl. mérnök, Pécs)²⁸⁸, док оригинални план стана и канцеларије за директора пиваре није сачуван. Међутим, идентично обликовање и материјализација фасада, као и примена истоветних детаља у опеци, указују на то да би и стамбено-управни објекат могао бити дело истог аутора.²⁸⁹

Иако профане намене, најстарији сачувани објекат у оквиру апатинске пиваре обликован је, без великих претензија, у складу са индустријским објектима из истог периода. Форма приземног стана и канцеларије директора, односно облик основе и изглед фасада, проистекли су из функционалне схеме (слика 105). Посебну пажњу аутор је посветио само обликовању pročelja, где је са два плитка крила нагласио симетрију и унео одређени склад, што код бочних и дворишне фасаде није случај. Правилан однос пуне зидне масе и отвора постигнут је централним постављањем по једног прозора на крилима и ритмичним распоредом четири прозора на главној равни фасаде. Крила су додатно наглашена угаоним пиластрима, зупчастим венцем и розетом на забату. Динамика у обради фасада постигнута је применом хоризонталних и вертикалних трака у црвеној опеци, које чине прозорске оквири и деле белу зидну масу на правилна правоугаона поља. Међутим, данашње стање одступа од оригиналног.²⁹⁰ Наиме, северозападни део централног корпуса, где је оригинално био улаз у канцеларије, добио је екстензију

²⁸⁸ АПА, *Apatini sörgyar*, Erdelyi Istvan, okl. mérnök, Pécs, 1917.

²⁸⁹ Дилему уноси податак из процене вредности пиваре урађене 1939. године, где је за годину изградње стана директора наведена 1916. година, а потом преправљена на 1918. ИАС, *Fond ZPP, Apatinska banka štedionica d.d. protiv Apatinske kulske pivovare Josifa Amana d.d.*, 1939.

²⁹⁰ Година доградње није позната, јер пројекат није пронађен, ни у архивима ни у надлежном заводу. На копији плана из катастра из 1989. године нови део објекта није уцртан, те се претпоставља да је доградња извршена 90-их година.

ка објекту на углу парцеле, чиме је симетрија прочеља нарушена. Ипак, уз употребу истих материјала и поштовање пропорцијских односа, доградња није утицала на складну композицију и ритам. (слика 106)

Од производних објеката са почетка 20. века сачуван је само сегмент главног комплекса, који чине два дела: високи петоспратни кубус, узаног прочеља са троугаоним забатом наглашеним зупчастим венцем и нешто ниже двоспратно крило, са високим двоводним кровом. Изведено стање одступа у односу на оригинални пројекат у погледу фенестрације куле (слика 107, 108). Декорацију индустријских објеката такође чине траке од црвене опеке, које формирају хоризонталну и вертикалну поделу фасаде и угаоне пиластре. На свакој од етажа, по два поља између црвених трака представљају фиксне стаклене површине. Дискретан метални профил, који чини прозорски оквир, употребљен је и за правилну поделу великог стакленог поља на мање квадратне или правоугаоне (слика 109).

Према пројекту из 1927. године, који је потписао *Биро за пројектовање и градњу Поповски и Пиру* (Popovski i Piry),²⁹¹ објекат на углу имао је изломљену основу, коју су чинила два крака неједнаке дужине, ширине и висине, повезана приземним корпусом, улазним тремом и терасом на спрату. Прочеље спратног крака, у којем је била смештена крчма, завршавало се специфичним полигоналним еркером са шест прозора, ослоњеним на стубове (слика 110). Поља између колонаде од девет стубова до висине од 1.5 м затварала је ограда од кованог гвожђа. У четвртом пољу налазила се капија, кроз коју се, преко наткривеног трема, улазило у крчму. Изнад трема налазила се пространа тераса, чију је ограду чинила црвеном опеком зидана балустрада. Ужи приземни крак, у којем су биле канцеларије и помоћне просторије, имао је прочеље аналогно прочељу крила суседног стамбено-пословног објекта. Оригинална декорација, коју су чинили прозорски оквири, угаони пиластри, наглашени кровни венци и зупчаста линија забата, није одступала од декорације објеката пројектованих 1917. године. Међутим, тренутно стање објекта знатно одступа од оригиналног. Затварањем улазног трема фина колонада у приземљу трансформисана је у зидну масу са стакленим порталима, а еркер се стојио у повећаном волумену спратног

²⁹¹ АПА, *Plan krčme i priključenih zgrada Apatinske i kulske pivare Josipa Amana d.d. u Apatinu*, Popovski i Piry, 1927.

крила. Приземно крило добило је надоградњу у виду терасе наткривене двоводном дрвеном конструкцијом, са резбареним стубовима и стрехом. Зидану балустраду терасе је заменила нова малтерисана ограда, са декорацијом у виду двобојних геометријских поља, која се понављају на новонасталој атици изнад некадашњег еркера. Новоформирана чеона фасада објекта на углу декорисана је плитким, малтерисаним, колосалним, удвојеним пиластрима и геометријским орнаментима у парпетним пољима (*слика 111*). Судећи по старим фотографијама, након реконструкције комплетне фасаде угаоног објекта биле су малтерисане и бојене у бело, док су данас пиластри, венци и орнаменти бојени у црвено (*слика 112*). Реминисценцију на полигонални еркер представљају дискретно закошени углови фасаде на спрату и угаона тераса, која, међутим, уместо зидане балустраде има ограду од кованог гвожђа.

Иако је изгубила свој аутентичан изглед, некадашња крчма на углу ипак је заштићена, као један од три најстарија објекта у комплексу пиваре. Стара варионица и некадашњи стан директора представљају репрезентативне примере индустријске архитектуре са почетка 20. века.

3.0. МЕСТО ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА У СРЕДЊОЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ

3.1. Порекло и развој просторних образаца и архитектонских облика

Порекло првих пивара на средњоевропском простору везује се за појаву хришћанства, које је направило прекретницу у развоју пиварства, преносећи га из оквира породичног домаћинства у монашку заједницу, о чему сведоче бројне баварске и чешке пиваре.

Пивара Вајнштефан (Weihenstephan Brauerei) сматра се најстаријом у континуитету активном пиваром на свету.²⁹² Развила се на наслеђу манастирске радионице пива из 768. године, подигнуте уз капелу на брду изнад Минхена. Раносредњовековне *куће пива* биле су приземне грађевине, врло једноставног просторног плана. Део производног процеса који се односи на припрему сировина одвијао се на отвореном, а кување пива и складиштење унутар пиваре. С обзиром да су грађене од трошног материјала и да су услед технолошког развоја бивале превазиђене у просторном смислу, првобитне пиваре нису очуване до данас. Најстарији археолошки налази откривених и презентованих остатака манастирских пивара датирају из 11. века, када се за изградњу привредних објеката почео користити камен. Материјални остаци и документација о монашким кућама пива из овог периода указују на то да су објекти били спратни и обједињавали више производних фаза. Један локалитет сведочи о повезивању производње слада и пива у јединственом просторном оквиру.²⁹³ На западном крају каменом зиданог спратног објекта налазе се остаци две пећи, за које се претпоставља да су кориштене за сушење слада. Спрат је представљао складиште осушене слади, а приземље простор за пасирање, кување и пресицање пива у бурад. Дрвена таваница и кров нису сачувани. Осим пивара, у близини манастирских комплекса, отворане су и пивнице, места за конзумирање величанственог пића, којима је с обзиром на јавну функцију у погледу архитектонског обликовања придаван већи значај.

²⁹² Weihenstephan, "History", Weihenstephan Brauerei <http://www.brauerei-weihenstephan.de/index2.html?lang=eng>

²⁹³ William Brown, "Description of the Buildings of Twelve small Yorkshire Priors," *Yorkshire Archaeological Journal* 9 (1886), 209

Почев од 12. века, нарочито у Баварској, феудална аристократија постепено преузима примат у производњи пива. На сопственим поседима, уз привредне објекте, подизали су пиваре. Биле су то обично двоспратнице, чије је обликовање било одраз потребе за добром вентилацијом. Осим великих прозора, често је у функцији проветравања била лантерна у гребену крова.²⁹⁴ Висина пивара задовољавала је и потребу смештања сировина на спрату, из гравитационих разлога. У архитектонском смислу, ови рани примери пивара поставили су образац за будуће индустријске пиваре: често искључење класичног стила, фенестрација, вентилација и висина. Пиваре из каснијих периода дефинисане су захтевима снаге машина и системом хлађења. Убрзо су пиваре постале саставни део великих поседа. Због непријатног мириса и паре која настаје током производње, биле су лоциране далеко од стамбених јединица, у економском делу, често уз пекару и вешерницу.

Истовремено је појава нове друштвене класе заслужних грађана, повезаних у професионална удружења/еснафе, омогућила почетак производње пива у градовима. У почетку се производња пива у граду одвијала у оквиру стамбених објеката. Међутим, у то време сви профани објекти, осим, дворца и утврђења, грађени су од дрвета, те је опасност од пожара била велика. Стога су подизане комуналне камене пекарско-пиварске куће, за потребе појединачних домаћинстава.²⁹⁵ Убрзо су комуналне пиваре еволуирале у производно-угоститељска предузећа. Типична градска пивара била је једноспратна грађевина. Једноставна просторна организација проистекла је из функционалне схеме: у приземљу је кувано и пресипано пиво, а на спрату је било складиште сировина. Из сигурносних разлога се тежило употреби камена, међутим међуспратна и двоводна кровна конструкција биле су дрвене.

Почетком 17. века, након ослобођења од ограничења верских догми и феудалне заосталости, долази до промена у интелектуалном свету. Критичка, слободна мисао и научно истраживање имали су велики утицај на даљи развој пивара. Током 18. века почиње постепена трансформација малих еснафских пивара у фабричке погоне. Развој воденог саобраћаја у 18. веку омогућио је међународну трговину и глобално тржиште пива. Из тог разлога, локације за нове

²⁹⁴ Karl J. Eden, *op.cit.*, (1993), 5-14

²⁹⁵ Richard W. Unger, *op.cit.*, (2004), 212-218.

пиваре одређивали су фреквентни водени токови. У приобалном појасу, са директним приступом реци/каналу, углавном су се налазила складишта. Поред транспорта, снага воде кориштена је у преради сировина, односно за покретање млинова, који постају саставни делови погона за производњу пива. Нова технологија одразила се на квалитет пива, али и на сложеност просторне организације нових пивара.²⁹⁶ Различита одељења за складиштење (сировина, воде, леда) и различити процеси (кључање, хлађење, ферментација) били су распоређени по етажама. Увођењем парне снаге у процес производње пива јавила се потреба за посебним машинама и адекватним просторима за њих (машинским радионицама и котларницама), што је утицало на архитектуру пиварског комплекса, којим је доминирао високи димњак.²⁹⁷ Када је откривено да је чистоћа фактор који веома утиче на квалитет финалног производа, простори за прање, а касније посебни објекти за ту сврху, постају неизоставни у оквиру комплекса пиваре.

Упркос чињеници да је у Баварској нова врста *лагер* пива утемељена још почетком 16. века, тек у 19. веку, са развојем железничког саобраћаја, производња пива доњег врења, постала је доминантна широм Европе. Масовна емиграција омогућила је да се *лагер* пиво и пиваре у баварском стилу убрзо појаве и у Северној Америци, па чак и у Британији, где је била изузетно јака традиција пива горњег врења, *але*.²⁹⁸ Новине у процесу производње *лагер* пива одразиле су се на архитектуру и просторну организацију пиварских комплекса. Супротно изразито доминантној вертикали у виду димњака и спратне пиварске куле, карактеристичним за Енглеску,²⁹⁹ пиварски комплекси грађени у *баварском* стилу имају наглашену хоризонталну компоненту, проистеклу из потребе за великим лежним подрумима.³⁰⁰ Као простори за хлађење и лагеровање током ферментације у почетку су служиле природне пећине, потом укопани подруми, зидани у масивном систему и покривени сводном конструкцијом.

²⁹⁶ Ian S. Hornsey, *A History of Beer and Brewing*, (Cambridge: Royal Society of Chemistry, 2004), 365-482.

²⁹⁷ Tara Harrison, *William Ulmer Brewery*, (New York: New York City Landmarks Preservation Commission, 2010), 7-8.

²⁹⁸ Lynn Pearson, "Ale and Farewell: the German style of brewery architecture," *Brewery History* 123 (2006), 35-43.

²⁹⁹ Lynn Pearson, *British Breweries: An Architectural History* (London: The Hambledon press, 1999), 41-60.

³⁰⁰ Mikuláš Teich, "The mass production of draught and bottled beer in Germany: 1880-1914," in *The Dynamics of the International Brewing Industry Since 1800*, edited by Richard George Wilson and Terence Richard Gourvish (London: Routledge, 1998), 75-79.

Немачки ауторитет у области пиварства одразио се и на архитектуру самих пивара. Током 20-их година 19. века у Немачкој је еволуирао *немачки ренесансни препород* или *Рундбогенстил* (*German Renaissance Revival / Rundbogenstil*). Базиран на синтези класичне и средњовековне архитектуре, посебно полукружних, заобљених елемената из тих периода, *Рундбогенстил* су немачки досељеници убрзо пренели широм Европе.³⁰¹ Визуелно, немачки стил карактеришу полукружни прозори, китњасте торњеви и димњаци, опеком зидане полихроматске фасаде четвороспратних / петоспратних објеката, живописна линија стрехе, односно кровног венца. Фигура Гамбринуса (*Gambrinus*), често је налазила своје место на капији фабричког комплекса.³⁰²

На прелазу векова значајну улогу у постављању параметара савременог индустријског пиварства имале су Чешка и Моравска, чије су се моћне пиваре развиле на средњовековној традицији. Међутим, оснивање великих индустријских погона од половине 19. века сигнализирало је први талас опадања утицаја традиционалних пивара, малих капацитета, какве су егзистирале скоро у сваком насељеном месту широм земље.³⁰³ Успостављен је нови модел просторног плана фабричког комплекса, који је обједињавао два релативно независна дела производног процеса – производњу слада и кување пива – у једну структурну јединицу. Сладара са засвођеним подрумима, односно гумнима за клијање јечма (*слика 113, 114*), "пећ без дима" - кула завршена високим димњаком покривеним металном капом (*слика 115, 116*) и варионица, са високим узаним прозорским отворима и посебно обликованим котловима (*слика 117, 118, 119*), постали су препознатљиво обележје хармонично дизајнираних пивара широм средње Европе.³⁰⁴

Проналазак механичког хлађења имао је велики утицај на процес производње, али и архитектуру пивара. Елиминацијом влаге из подрума промењени су услови за унутрашњи дизајн пивара. Пастеризација и флаширање су следеће технолошке иновације, које су промениле дизајн пивара и структуру фабричких комплекса. Ови технолошки процеси захтевали су велике слободне

³⁰¹ Betsy Hunter Bradley, *The Works: The Industrial Architecture of the United States* (New York: Oxford University Press, 1999),

³⁰² M.F. Harris, "Gambrinus, the Spirit of Brewing", *Brewery History* 105 (2001), 4-20.

³⁰³ Kolektiv autorů, *České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví* (Brno: EXPO DATA spol. s r.o., 2007), 58-59.

³⁰⁴ Kolektiv autorů, *op.cit.*, (2007), 59-60.

просторе, што постаје изазов за градитеље. Дрво, не могавши да одговори конструктивним захтевима савремених индустријских објеката, постепено излази из употребе. Крајем 19 . века дрвене конструктивне елементе постепено замењују челични, стубови и греде, отпорни на веће оптерећење (од опреме) и на влагу (од чишћења подова или топљења леда).³⁰⁵

Из различитих функционалних захтева проистицала је форма, материјализација, оријентација и локација индустријских комплекса. Пројектовањем пивара, као и осталих индустријских објеката, бавили су се првенствено грађевински и машински инжењери. Највећи домет у пројектовању пивара у средњоевропским оквирима, захваљујући посебном приступу заснованом на симбиози техничке и естетске димензије фабрика, остварила је већ поменута прашка фирме *Новак и Јан*. Оснивач фирме Ричард Јан (Richard Jahn, 1840-1918), инжењер фокусиран на пројектовање и изградњу пивара и дестилерија,³⁰⁶ своје теоријске ставове успешно је транспоновао у пракси.³⁰⁷

Обликовање пивара, пре употребе вештачке расвете, било је последица захтева за већом количином природне светлости у унутрашњости. Ширина производних простора била је одређена упадним углом сунчевих зрака. Начин осветљавања радних простора утицао је и на величину, распоред и ритам прозорских отвора, односно на обликовање фасада, које постају ритмичне, симетричне, хармоничне. У приземљу се често појављују пуна зидна платна, која заједно са зиданом оградом затварају читав комплекс, одвајајући приватно од јавног. Опека је била омиљени материјал, јер је била доступна, пружала велике могућности и од свих расположивих материјала имала највећу ватро отпорност. Осим тога, опека је нашла примену и у обради декоративних елемената, као што су пиластри, слепе аркаде, венци, оквири итд.

На прелазу векова архитектура пиварских комплекса све више заокупља пажњу еминентних архитеката, који су пројектовали палате за имућне

³⁰⁵ Tara Harrison, *op.cit.*, (2010), 7-8.

³⁰⁶ В. К.. Dr. techn. Richard Jahn. Zlatá Praha. 1910-07-08, роč. 27, čis. 42, 507.

Његов први велики пројекат индустријског комплекса, који се састојао од парног млина, пиваре и дестилерије, освојио је сребрну медаљу на Светској изложби у Паризу 1867. године

³⁰⁷ Slavnostní zahájení výstavy architektury a inženýrství. Národní listy. 1898-06-15, роč. 38, čis. 163, 2.

Као председник *Удружења архитеката и инжењера Краљевине Чешке*, Ричард се 1898. године на отварању прве велике изложбе чешке архитектуре и инжењерства, коју је организовао, критички осврнуо на недостатак друштвеног уважавања техничких експерата у односу на дипломце универзитета и нагласио значај сарадње инжењера и архитеката у неговању заната, али и уметности.

индустријалце. Сходно томе, у зависности од афинитета архитекте и стила профаних грађевина у оквиру пиварског комплекса, поједине индустријске хале добијале су различита стилска обележја, почев од романтичарских, преко сецесијских, све до модернистичких.

3.2. Приказ најзначајнијих примера пивара из окружења

У периоду од половине 19. века до почетка Првог светског рата традиционално чешко пиварство добија размере индустријске делатности и убрзо стиче водећу улогу у укупној индустрији пива Аустро-Угарске монархије. Интензивна реконструкција и изградња модерних индустријских постројења донела је чешким инжењерима престижан статус у средњоевропским оквирима. Успоставивши обрасце за изградњу савремених парних пивара средином 19. века, чешки инжењери, директно или посредно, креирали су пиваре широм Монархије, о чему сведоче резултати истраживања спроведених током израде дисертације.³⁰⁸

Чешка

Пиварство у Чешкој има традицију дугу више од једног миленијума, с обзиром да први писани трагови о производњи пива на тим просторима датирају из 993. године.³⁰⁹ Истраживачи су направили хронолошку поделу развоја пиварских објеката, према специфичностима које се тичу развоја конструкције, технологије и просторне организације пивара, на три периода: од најранијих манастирских радионица (993-1571), преко занатских феудалних радионица (1517-1842), до савремених индустријских комплекса (1842-1930). Из великог броја анализираних чешких пивара грађених у трећем периоду издвојене су најзначајније.

За прекретницу између занатске и индустријске производње пива узета је 1842. година, када је у Плзену (Plzeň) почела са радом *Градска пивара*. Изградња

³⁰⁸ Фирме *Новак и Јан* из Прага израдила је пројекат пиваре Лазара Дунђерског 1910. године, према *Entwurf einer neuen brauerei für herrn Lazar Dungyerski in Nagy-Becskerek, Prag, Novak & Jahn, 1910.*

и ревизију плана уједињења пивара у Љубљани, према "Delniška družba združenih pivovaren v Žalcu in Laškem trgu v Ljubljani," *Gorenjec - Političen in gospodarski list* 2.11.1901.

³⁰⁹ Kolektiv autorů. *op.cit.*, (2007), 49-50.

пиваре започела је 1839. године под надзором Мартина Стелзера (Martin Stelzer), а дозволу за справљање напитка у новоизграђеној пивари у пролеће 1842. године добио је Јозеф Грол (Josef Groll), баварски пивар добре репутације. Комбинујући светлији слад припремљен према енглеској технологији, веома меку локалну воду, племениту врсту хмеља и баварски стил изузетно споре доње ферментације, Грол је произвео нови тип пива златножуте боје, назван *пилс* (*pils*). Обједињавањем две традиције, баварске и енглеске, у оквиру савремено опремљене пиваре постављени су параметри новог просторног плана и архитектонског израза. Пространо класицистичко здање, једноставне форме и сведене декорације, чинили су у подруми, простор за кување пива и огромне камене каде за потапање, у које је у величанственим слаповима падао јечам.³¹⁰ Савремене пумпе омогућавале су водоснабдевање свих просторија водом из сопствених бунара, што је представљало велики технолошки искорак. Са посебном пажњом, према енглеским стандардима, пројектована је сушара за слад, са системом грејања заснованим на искоришћењу топлоте ослобођене из куваоне, дробилицом од гвожђа и системом за дизање са покретном траком. Глобални успех *пилс* пива резултовао је проширењем капацитета и изградњом нових објеката, на чији се дизајн одразила константна технолошка модернизација. Већ 1881. године у комплекс пиваре је уведено електрично осветљење, а четири године касније и систем вештачког хлађења. На педесетогодишњицу оснивања пиваре положен је камен темељац нове главне капије фабричког комплекса, за чију су архитектуру и скулпторски рад били ангажовани еминентни прашки уметници. Почетком 20. века проблем водоснабдевања и извора енергије довољног капацитета поверен је инжењеру Франтишек Спалеку (František Spalek),³¹¹ који је већ 1907. године успео да одговори на изазов. Направивши јединствено, изузетно иновативно и комплексно техничко решење, у оквиру комплекса је изградио водовод речне воде, пумпне јединице, водоторањ, водоводну станицу, расхладно складиште хмеља и електрану (слика 120, 121). До почетка Првог светског рата *Градска пивара* је достигла годишњи капацитет од милион хектолитара, што јој је донело статус највеће пиваре у Аустро-Угарској.

³¹⁰ *ibid*, 57-58.

³¹¹ Pivovar a Historie, "Dějiny pivovaru," Pilsner-Urquell <http://www.pilsner-urquell.cz/historie-piva.html>

Производња *пилс* пива означила је прекретницу у технологији пиварства, а пивара у којој се производило прототип за пиваре грађене у другој половини 19. века. Само у Пльзену до почетка Првог светског рата основане су још три пиваре: *Прва акционарска пивара* (*První akciový pivovar / Gambrinus*, 1869), *Пльзенска друштвена пивара Приор* (*Plzeňský společenský pivovar Prior*, 1892) (слика 122) и *Чешка пльзенска акционарска пивара* (*Cesky plzensky pivovar akciové společnosti / Plzni Svetovar*, 1913). (слика 123)

Пивара *Нова Пака* (*Nová Paka*) развијала се на наслеђу средњовековне радионице пива из 14. века, а карактеристике индустријске фабрике стакла је 1872. године, након изградње савременог погона према пројекту фирме *Новак и Јан*.³¹² У првој фази изграђене су основне технолошке јединице – сладара, варионица и лежни подруми, повезане у јединствену просторну целину лонгитудиналног плана (слика 124). Малтерисана монохроматска фасада, дискретна примена опеке у виду плитке декорације, правилна фенестрација, хармоничан однос зидне масе и прозорских отвора, високе кровне равни с атиком и моћни полигонални или кружни димњак покривен металном капом, основне су одлике сведеног архитектонског израза, карактеристичног за чешке пиваре са краја 19. века.³¹³ Повећана потражња пива узроковала је континуално проширење капацитета, те су током 80-их и 90-их година проширени лежни подруми, изграђени простори за ферментацију, тавански простори за складиштење јечма и слада, ледара и машинска кућа. На месту старог објекта пивнице 1907. године је саграђен хотел са балском двораном. Рефлектујући утицај и статус власника пиваре, импозантна грађевина у стилу сецесије била је својеврстан друштвени центар. Изградња репрезентативних профаних грађевина у оквиру комплекса пиваре била је уобичајена пракса чешких пивара. Производња се и данас одвија у обновљеним историјским објектима (слика 125).

Индустријска пивара *Високе Мито* (*Vysoké Mýto*) изграђена је у периоду 1898-1900. године на наслеђу средњовековне радионице пива из 13. века. Производња је организована у оквиру две просторно функционалне целине. У једном низу објеката је концентрисана производња слада, а у другом одлежавање пива. Први низ чинила је кула / вертикална пећ, гумно за клијање и сушара, и

³¹² Kolektiv autorů. *op.cit.*, (2007), 90-91.

³¹³ *ibid*, 75-164.

коначно варионица са котловима (слика 126). У другом објекту била је ледара и лагер подруми. У оквиру комплекса подигнута је и управна зграда са станом управника ондашње градске пиваре (слика 127). Производња се наредних педесет година одвијала у *лагер* пивари, која је потом напуштена (слика 128).

Мађарска

Прве пиваре у Краљевини Мађарској датирају из 12. века, о чему сведочи писани извор на мађарском језику из 1152. године, сачуван у архиви једне опатије.³¹⁴ Иако су природни услови у Панонској низији били врло повољни за узгој пивских сировина, пиварство је на овим просторима, све до проналаска парне машине, имало карактеристике сезонског заната.³¹⁵ После турске најезде на прелазу из 17. у 18. век на подручју Угарске није било много великих пивара. Тек почетком 19. века предузетници стичу право изградње сопствених, приватних пивара. *Индустријски закон* из 1840. године обезбедио је слободну производњу, продају и увоз пива, отворивши тако пут за развој индустријске производње.³¹⁶ Како мале градске пиваре у Пешти нису могле да задовоље захтеве све већег тржишта, средином 19. века су се домаћи произвођачи пива удружили и основали *Кубањо пивару* (*Köbányai Serház*) у истоименом кварту. Била је то прва индустријска пивара у Угарској,³¹⁷ коју је на локацији некадашње дестилерије ракије пројектовао Карој Хилд (Hild Károly). Изградња је завршена 1860. године, уз извесне измене у односу на оригинални пројекат, у погледу диспозиције сушаре за слад. Комплекс, врло једноставног просторног концепта, чинио је низ од четири објекта, у једној структурној јединици - четвороспратна кула и сушара, приземна варионица и сладара (слика 129). Камени подруми добили су вентилационе отворе, налик на димњаке зидане опеком. Квалитет зрелог пива које се производило у специфичним каменим подрумима са идеалном температуром за врење, привукао је Антона Дриара (Anton Dreher), "*краља пива*" из околине Беча, који је 1862. године купио парну пивару. Убрзо су откупљене суседне парцеле

³¹⁴ Dreher Beer Culture, "Beer-history," Dreher Breweries Ltd.

³¹⁵ http://www.dreher.hu/portal/main.php?heading_id=27

³¹⁶ Aleksandar Stanojlović i Milan Damjanović, *nav. delo*, (1924), 23.

³¹⁷ Júlia Kozmáné Oláh, *Sörről híres Kőbánya, 1854-2004: jubileumi évkönyv* (Budapest: Typostudio cop, 2004), 15-17.

³¹⁷ *ibid*, 18.

ради изградње нове стамбене куће и још три објекта. Сходно све већим захтевима тржишта, фабрика је непрестано проширивана и модернизована. Савремена пнеуматска сладара, изграђена у последњој деценији 19. века, била је опремљена са 10 танкова и 13 сушача за слад (слика 130).³¹⁸ Дневни капацитет подигнут је на 3.000 хл, међутим било је потребно повећати и капацитете ледаре, ферментора и складишта, као и број парних котлова, парних машина и машина за хлађење. У следећој фази (1905-1910) изграђена је нова, најсавременије опремљена варионица и машинска кућа, док су вриони и лежни подруми проширени. Као мера противпожарне заштите, у оквиру комплекса изграђена је ватрогасна станица. Истовремено је модернизована и суседна *Резвењи пивара* (*Részvény Sörfőzde*), за чију су реконструкцију ангажовани еминентни стручњаци: инжењер Тиодор Ганзенмулер (Theodor Ganzenmüller)³¹⁹ и архитект Дежу Хутл (Hüttl Dezső). Пространим комплексом доминирала је импозантна хала за врење, са свих страна природно осветљена кроз бројне високе прозоре. Најсавременију опрему варионице, која и данас функционише, чинило је чак 16 бакарних котлова. Подруми за ферменацију покривали су површину од 5.000 м², а каменом и опеком зидани лежни подруми испод производних хала имали су површину од 32.000 м². Из истог периода датира троспратни погон за прање и пуњење буради, који је сачуван до данас. Проширену сладару чинили су засвођени подруми површине 14.000 м². На плану Будимпеште из 1910. године *Дриар пивара* заузима читав блок, неправилног облика (мана 27).³²⁰ Фабрички комплекс, изграђен по павиљонском моделу, поред низа производних и помоћних објеката, чинили су и стамбени објекти за запослене. У најрепрезентативнијем, резиденцијалном делу комплекса, у сред врта, налазиле су се вила власника пиваре и управни објект (слика 131).

Стагнација пиварства у мађарској престоници, као последица светских ратова, довела је до новог уједињења пивара у кварту Кубањо. Новонастала *Дриар пивара* (*Dreher Sörgyárak*), формирана на наслеђу више пивара, репрезент је вишеструке слојевитости у просторном и архитектонском погледу. Неки од

³¹⁸ *ibid*, 33.

³¹⁹ Теодор Ганзенмулер (1864-1937) био је немачки инжењер машинства и професор *Баварске краљевске пиварске академије*. Специјализовао се за пиварство и револуционарно увођење парне машине у ту грану индустрије.

³²⁰ Manó Kogutowicz, Budapest székes – főváros egész területének térképe, 1910.

објеката из 19. века девастирани су и напуштени, док су други обновљени и интегрисани у савремен индустријски комплекс (*слика 132, 133*).

Словенија

Словеначко пиварство има традицију дугу преко 400 година, о чему сведочи документ из градског архива, који показује да је један љубљански гостионичар још 1592. године плаћао порез на пиво.³²¹ Када су 1864. године у Љубљани браћа Кослер (Kosler) основала прву индустријску пивару, у граду и његовој околини пословало је чак седам малих пивара. Комплекс изграђен на основу планова чувеног бечког архитекте Карл Титца (Karl Tietz),³²² чинили су следећи објекти: варионица, сладара, машинска кућа, котларница, подруми за ферментацију, лежни подруми са ледаром и радионице (*слика 134*). Обликоване аналогно прототипу чешких пивара, фасаде пиварских објеката карактерише монохроматска обрада малтерисаних фасада, ритмичан распоред плитким сегментним луком завршених прозора, надвишених и наглашених лучним фронтоном од фасадне опеке, високе кровне равни и високи димњак кружног попречног пресека над сушаром за слад. У следећој фази изграђен је административни објект (1896), нова машинска кућа, котларница и ледара (1898).³²³ Последња значајна модернизација била је 1925. године, када је технолошки развој условио изградњу нових објеката за производњу квасца, смолисање и аутоматско прање буради, ферментацију и пнеуматску производњу слада (*слика 135, 136*). Осим тога, обновљен је и надограђен водоторањ и инсталирана машина за аутоматско пуњење боца. Модернизацијом и проширењем капацитета нарушена је оригинална функционална схема основног производног процеса у делу транспорта слада, јер је пнеуматска сладара удаљена од постојећих објеката.

³²¹ Vladislav Fabjančič, "Procvit pivovarništva v Ljubljani - 18. in 19. stoletje," *Kronika slovenskih mest* letnik 5števka 1 (1938), 37-42.

³²² исти архитект пројектовао је пивару Brauhaus Faber, Wien-Liesing, 1855.

<http://www.architektenlexikon.at/de/1308.htm>

³²³ Razstava *Kronologija pivovarna v Ljubljani*, Pivovarski muzej, Pivovarna Union, Ljubljana

Хрватска

У Хрватској до пред крај 19. века није било индустријских пивара, иако се пиво у Загребу производило још од 1727. године. У тренутку када мале градске пиваре више нису могле задовољити потребе града, који се све више ширио и развијао, основана је *Загребачка деоничарска пивара и фабрика слада (Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada)*. Комплекс пиваре грађен је у више фаза. У првој су фази, према пројекту Куна Вајдмана (Kuno Weidmann),³²⁴ изграђене пивара и сладара, подрум за врење и одлежавање пива, котларница, фабрика леда, бачвара, објекат за становање радника и чиновника, као и ресторан (*слика 137*). Интересантан је опис изградње пиваре из новина *Обзор*, од 14. новембра 1892. године: "... Радње напредују брзо, па се чини да ћемо већ у првој половини долазеће године пити загребачко пиво ... Котлови су наиме већ смештени, а сад се намештају парне машине ... Не можемо пропустити а да не споменемо да се код ових радњи не чује немачка реч. То је чудо за нас, ваљда је прва велика радња у нашој домовини коју изводи славенски ум, славенска рука. Градитељи су све сами Чеси ... " ³²⁵ Идеја о уређењу врта у стилу великих забавних центара, као што је бечки *Пратер (Prater)*, са рибњаком који би зими служио као клизалиште, није реализована. На свечаном отварању пиваре 1893. године, присуствовале су хиљаде Загрепчана, у жељи да виде врт, осветљен електричном расветом петнаест година пре градских јавних простора.³²⁶ Пивара је убрзо постала саставни део највећих загребачких знаменитости, а њен опис нашао се у *Спомен-пису пригодном превишњег боравка његовог величанства краља Фрање Јосипа* 1895. године, када је цар боравио у Загребу.³²⁷ Иако је у наредној деценији комплекс више пута прошириван и дограђиван, најзначајнији захвати изведени су током 1913. и 1928. године. Објекти у комплексу просторно су организовани са обе стране централног пролаза, чинећи сложену структуру (*слика 138*). Делом двоспратни, делом троспратни главни фабрички објекат, који је обједињавао варионицу и сладару, налазио се у центру комплекса, иза парка са фонтаном. Лево

³²⁴ Đurđica Cvitanović, *Arhitekt Kuno Weidmann*, (Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1969), 48-49.

³²⁵ *Obzor*, 14. studeni 1892.

³²⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, "Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d. d. do 1945," *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 2 (1992): 149-168.

³²⁷ *isto*, 149-168.

од улаза је објекат за чиновнике, данас управни, а иза њега водоторањ. Десно од улаза налазило се складиште јечма и слада. Архитектонски израз пиварских објеката, грађених фасадном опеком, врло је једноставан, без историјских узора.³²⁸ Естетика индустријске архитектуре огледа се у начину материјализације фасада, композиционом слагању изграђеног и неизграђеног, дизајну унутрашњег простора.

Снажан утицај чешких градитеља чита се посебно кроз анализу просторног плана и функционалне схеме пивара грађених у другој половини 19. века на подручју данашње Мађарске, Словеније и Хрватске, док њихов архитектонски израз варира у зависности од афинитета архитеката, који су све већи значај придавали начину обраде фасада, одабиру материјала и декоративних елемената.

3.3. Компаративна анализа војвођанских са пиварама из ширег окружења – типови / модалитети / аналогije

Истраживање примера из ширег окружења имало је за циљ да, кроз научну аргументацију и објашњење, сагледа опште и заједничке одлике парних пивара грађених у периоду од половине 19. века до Првог светског рата на простору ондашње Аустро-Угарске монархије, како би се одредило место војвођанских пивара у истом временском и просторном контексту.

Анализа развоја пиварства на подручју некадашње Аустро-Угарске резултовала је сазнањем о изузетно јаком чешком утицају. Војвођанске пиваре, као и остали истражени примери на подручју данашње Мађарске, Хрватске и Словеније, припадале су типу *лагер* пивара, у којима се производило зрело пиво према чешкој технологији. Из технолошког поступка проистекао је просторни концепт фабричког комплекса. Аналогно основним фазама у производом процесу (прерада слада, кување и врење, отакање пива) основне функционалне јединице у оквиру производног комплекса су сладара, варионица и подруми.

На основу положаја и односа основних функционалних јединица производног процеса могуће је успоставити три типа пивара (*схема б*).

³²⁸ Đurđica Cvitanović, *nav. delo*, (1969), 48-49.

1) линеарни једнотрактни тип

Основне функционалне јединице су смештене у објекте у низу, који чине кохерентну линеарну целину. Обједињавањем и повезивањем основних функција у један тракт омогућена је унутрашња комуникација и континуитет у процесу производње, од обраде сировина до финалног производа. Овој тип примењивали су инжењери чешке фирме *Новак и Јан*, о чему сведоче пиваре грађене по њиховим пројектима: *Нова Пака* (Nová Paка, 1872), *Наход* (Náchod, 1872), *Пивара Лазара Дунђерског* у Великом Бечкереку (1910). Највећи број пивара грађених у другој половини 19. века припада управо основном, линеарном типу: *Тахов* (Tachov, 1863), *Павловице* (Pavlově, 1969), *Добриши* (Dobřiši, 1879), *Кубањо* (Kobáno, 1860), *Загребачка деоничарска пивара и фабрика слада* (1892, прва фаза), *Цофманова пивара* у Вршцу (1888).

2) упоредни двотрактни тип

Основне функционалне јединице су смештене у упоредно/паралелно постављене подужне трактине (два или три), чија је веза остварена попречним комуникационим структурама двојаког карактера: технолошког (за транспорт сировина) или просторно-функционалног (транспорт сировина и комуникација запослених). Дакле, континуитет у процесу производње, од обраде сировина до финалног производа, остварен је и овом типу пивара. Репрезентативне примере представљају *Дриарова пивара Жатци* (Žatci, 1898), *Требоњи* (Třeboni, 1905 друга фаза), *Пивара браће Кослер* (Љубљана, 1864). *Вајфертову пивару* у Панчеву и *Герберову пивару* у Бечеју чине два паралелно постављена низа главних производних објеката, повезана технолошким мостом/пасарелом.

3) павиљонски тип

Основне функционалне јединице су смештене у независне објекте, између којих не постоји веза, чиме је нарушена производна логика и отежан маневар и транспорт сировина у оквиру комплекса. Павиљонски тип је карактеристичан за парне пиваре настале на традицији мануфактура, при чему су у периоду индустријализације основне функционалне јединице сукцесивно замењиване новим. *Пивара Јосифа Амана* у Апатину (1892/93) такав је пример павиљонског типа пиваре. Са друге стране, услед континуалног проширења производних капацитета, већ до почетка Првог светског рата, многе пиваре су се из прва два

типа развиле у павиљонски тип, о чему најбоље сведоче анализирани примери пивара у кварту Кубањо, као и загребачка пивара.

Просторне обрасце пиварских комплекса одређивала је врста интерполираних профаних функција и њихов положај у односу на основне производне функције. Уз индустријске објекте у оквиру комплекса подизани су објекти различите типологије.

1) *стамбени* (схема 7)

Најстарији облик становања у оквиру комплекса пивара представљали су скромни раднички станови у оквиру фабричких објеката. Конципиран по коридорском моделу, стамбени блок чиниле су собе груписане дуж заједничке комуникације, купатила и кухиње (Панчево, Велики Бечкерек). Са развојем радничке класе и порастом броја запослених долази до издвајања стамбених функција у посебне објекте. Приземне куће, са становима у низу, иако скромних димензија и једноставне просторне организације, пружале су већи комфор од дотадашњих заједничких станова. Стамбене јединице имале су засебан улаз, просторију или две за спавање и кухињу, док су купатила била заједничка (Бечеј). Вишеспратни објекти за колективно становање у већини аустро-угарских пивара подизани су у на ободу фабричког комплекса. За пиваре развијане на наслеђу занатских радионица у изграђеном урбаном ткиву, услед ограничених просторних капацитета комплекса, раднички станови су подизани на другој локацији (Панчево). Велике средњоевропске индустријске пиваре почетком 20. века добијају читава стамбена насеља, такозване радничке колоније, што код војвођанских пивара, с обзиром на мањи број запослених, није био случај.

Од друге половине 19. века, када долази до друштвеног раслојавања, у оквиру фабричких комплекса широм Аустро-Угарске појављује се палата, као нови тип индивидуалног становања. У оквиру пивара павиљонског типа интерполирана је палата конципирана као слободностојећи објекат, често окружен зеленилом, док се код линеарног и упоредног типа палата углавном надовезивала на низ основних функционалних јединица (Велики Бечкерек). Раскошна палата власника/директора пиваре обједињавала је управно-административну и стамбену функцију.

2) угоститељски (схема 8)

Пивница, чија је примарна функција била угоститељска, традиционално је подизана у оквиру средњоевропских пивара. Просторни концепт пивнице развијао је заједно са усложњавањем њене програмске основе. Наиме, првобитне традиционалне пивнице, у којима се искључиво конзумирало пиво, биле су у подрумима, односно у саставу треће у низе основних функционалних јединица. Међутим, како су временом пивнице стицале значајнију улогу у креирању градског друштвеног и културног живота, у оквиру пиварских комплекса појављују се објекти, чију су функционалну схему поред ресторана чинили салони и свечане сале (Вршац, Апатин) и баште (Панчево). Угоститељска функција понекад је била реализована у склопу административног, управног или стамбеног објекта (Велики Бечкерек).

Упоредна анализа архитектуре средњоевропских пивара указује на чињеницу да је естетску основу дизајна индустријских објеката грађених у другој половини 19. века представљао идеал лепоте засноване на функционалности и корисности. Форма пивара проистицала је првенствено из њихове примарне, производне функције.

Визуелно најупечатљивији елемент анализираних примера је кула сушаре за слад, која доминира низом основних функционалних јединица. Монументална "*пећ без дима*," завршена високим димњаком покривеним металном капом, била је препознатљиво обележје *лагер* пивара грађених у другој половини 19. века, широм Аустро-Угарске. Једноставна форма куле проистекла је из специфичног система двоструке ваздушне пећи.³²⁹ Супротно сведеним фасадама, дефинисаним правилним вертикалама у виду угаоних и подеоних пиластра, велика пажња у обликовном смислу придавана је обради димњака. Према облику попречног пресека могуће је дефинисати неколико типова димњака: кружни, правоугаони, полигонални или комбиновани. Динамика у обради једноставне вертикалне форме постигнута је применом низа прстенова, различите структуре, волумена и материјализације. Посебан декоративни елемент димњака представљала је метална капа. Према облику и дизајну капе идентификовани су бројни

³²⁹ Kolektiv autorů. *op.cit.*, (2007), 67-68.

модалитети, од којих је најзаступљенија двострука купаста капа (Велики Бечкерек, Бечеј). (слика 139, 140)

Пиваре су грађене првенствено опеком, која је истовремено била и елемент обликовања ентеријера, посебно засвођених подрума карактеристичних за *лагер* пиваре. Међутим, фасадна опека није нашла велику примену код средњоевропских пивара, супротно немачким и британским примерима.³³⁰ У обликовању екстеријера фасадна опека је примењивана само у детаљима (Велики Бечкерек, Апатин). Наиме, декоративни елементи, као што су пиластри, слепе аркаде, кровни венци и полукружни елементи, у већем броју анализираних примера су обрађени малтером (Вршац, Бечеј, Панчево). Анализом обухваћене примере чешких пивара, без изузетка, одликује двобојна фасада. У највећем броју случајева је малтерисана главна раван фасадног платна бојена у светлији тон, а плитка декоративна пластика у тамнији, што је случај и код већине војвођанских пивара. Изузетак представља монохроматски обрађена фасада пиваре у Панчеву. Типичну композицију подужних фасада пивара карактеришу ритмична вертикална поља, дефинисана плитким колосалним пиластрима и правилном фенестрацијом. Фасаде варионица карактеришу велика прозорска окна (слика 141). Хармоничном односу зидне масе и равномерно распоређених прозорских отвора доприноси дискретна декоративна пластика у виду прозорских оквира. Насупрот наглашеним вертикалним пољима, хоризонтала подела фасаде варира, од сасвим неупадљиве, дефинисане само линијом сокле и кровним венцем, до веома динамичне, постигнуте хоризонталним подпрозорним и надпрозорним тракама. Грађевине подужног плана карактерише стрм двоводни кров, покривен бибер црепом, док кров куле варира од равног до четвороводног. Интересантан елемент обликовања фасада представља богата линија кровног венца / фриза, којим се фасадни зидови завршавају испод равни крова, у једном, или круна атике, којом зидови скривају раван крова, у другом случају. Иако у оба случаја линија има карактер изломљене / зупчасте, њена структура је различита. Код фриза и оквира забата зупчаста линија је постигнута плитком пластиком, а код круне атике је реализована у волумену зида. Управо у изради богате степенасте линије кровног венца и стрехе, али и у примени полукружних, заобљених елемената

³³⁰ више у Lynn Pearson, *British Breweries: An Architectural History* (London: The Hambledon press, 1999)

(прозори и прозорски оквири), начину декорације димњака, као и величању култа Гамбринуса, може се тражити утицај немачког *Рундбогенстила* стила (Вршац).

Упркос доминантној и препознатљивој естетици индустријске архитектуре, поједини индустријски објекти грађени у другој половини 19. века добијали су одређена стилска обележја карактеристична за романтизам (Вршац), а објекти грађени почетком 20. века обележја сецесије и модерне (Панчево).

IV ВАЛОРИЗАЦИЈА И САВРЕМЕНА ПРЕЗЕНТАЦИЈА ПИВАРА

1.0. ГЕНЕЗА КОНЦЕПТА ЗАШТИТЕ ИНДУСТРИЈСКОГ НАСЛЕЂА

1.1. Индустриска археологија vs адаптивна пренамена

Индустриски објекти и сви остали физички остаци индустриске производње постали су предмет проучавања индустриских археолога од раних 30-их у Америци, 50-их у Енглеској, а током раних 70-их година 20. века широм Европе. Са друге стране, процес пренамене индустриских објеката генерисала је спонтана трансформација њујоршких докова у уметничке атељеа почетком 60-их година прошлог века, што је убрзо постало модел модерног становања (*loft living*) широм Северне Америке и Западне Европе. Са данашње временске дистанце, готово три и по деценије од када је први индустриски локалитет уписан на *Листу светске културне баштине*,³³¹ могуће је дефинисати два различита концепта који су се паралелно развијали у оквиру доктрине заштите индустриског наслеђа.

Индустриска археологија, дисциплина заснована на систематском проучавању материјалних доказа повезаних са индустриском прошлошћу, који укључују локалитете, инфраструктуру, објекте, машине, документа и друге предмете у вези са производњом, екстракцијом и транспортом, постала је прихваћена научна област током 1960-их, у време када археологија добија јаче теоријско упориште.³³²

Научно тумачење материјалних остатака индустријализације често је неопходно, с обзиром да је писана документација многих индустриских грана често непотпуна или непостојећа. Осим покретних налаза, индустријска

³³¹ Први индустриски локалитети уписани на Листу светске културне баштине 1980. године били су: историјски град Оуро Прето, Бразил (Ouro Preto), рудник соли Виличка, Пољска (Wieliczka) и рударски град Ророс, Норвешка (Roros). Данас је на *Листу* 28 локалитета индустриског наслеђа, што је 4% од укупног броја Светске културне баштине.

Michael Falser, *Industrial Heritage Analysis, World Heritage List and Tentative List*, UNESCO, 2001.

³³² Marilyn Palmer, Peter Neaverson, *Industrial Archaeology: Principles and Practice* (Taylor & Francis Routledge, 1998), 1-3.

археологија укључује и испитивање стајаћих структура и локалитета који се морају истраживати ископавањем.

Примарна мисија индустријских археолога била је снимање преосталих остатака индустријске историје, посебно оних који су били највише угрожени услед убрзане урбанизације. У зависности од стања локалитета, документовање се базирало на изради кратког прегледа историјског развоја на основу доступних докумената, укључујући старе мапе и фотографије, потом снимања постојећег стања, израде цртежа и фотодокументације. Овакав приступ евалуацији имао је за циљ формирање општег прегледа постојећег стања, а не израду исцрпне студије индустријског локалитета.

Поље интересовања, фокус и методологија истраживања у оквиру индустријске археологије убрзо су проширени са првобитног интереса за историју технологије у најужем смислу, на истраживање индустријског окружења и коначно историју индустријализације у ширем смислу.³³³ Проучавањем физичких остатака и писаних извора, индустријски археолози су обухватили друштвени, економски, технолошки и културни аспект индустријализације. Физички остаци одређеног периода индустријализације индиректно говоре о успостављању нових односа између главних фактора који су утицали на производњу и омогућили формирање нових друштвених класа. Класификација физичких остатака у оквиру индустријске археологије извршена је на основу различитих врста технологије производње, у четири категорије: екстракција (рудници, каменоломи, нафтне бушотине, итд.), производња (млинови, фабрике, укључујући њихове електроенергетске системе и машине), јавне комуналне услуге (вода, канализација, електране, гас, итд.) и саобраћај (канали, железнице, путеви, авијација, мостови, тунели, итд.). Тема енергије (вода, ветар, пара, електрична, итд.), иако је применљива на сваку од четири главне категорије, понекад се сматра засебном.

За индустријске археологе је разумевање сваког дела локалитета једнако важно као и разумевање односа између појединих делова, без обзира на њихове физичке карактеристике.³³⁴ Индустријски објекат сматрају сведочанством

³³³ Marie Nisser, "Aspects of International Co-operation," in *Proceedings The Industrial Heritage: What Policies?* Architectural Heritage Reports and Studies, no.6 (Strasbourg: The Council of Europe, 1987), 21- 27.

³³⁴ Marilyn Palmer, Peter Neaverson, *op. cit.*, (1998), 43-77

технолошког процеса смештеног у архитектонску структуру. Дакле, методологија индустријске археологије заснива се на очувању логике функционалног јединства.

Адаптивна пренамена је метод прилагођавања напуштених и недовољно искоришћених локалитета и објеката за даљу употребу, при чему се разликује три опције:³³⁵ обнова објекта под садашњим условима коришћења, уз унапређење у складу са савременим стандардима који одговарају његовој локацији, сектору и тржишту; измена употребе реновирањем и адаптирањем објекта за имплементацију нових намена, које су у истој класи са оригиналном; промена класе коришћења, прилагођавањем објекта за нову појединачну или мешовиту намену.

Проналажење алтернативне употребе за функционисање напуштених индустријских објеката показало се као једна од најбољих могућности за обезбеђивање њихове дугорочне будућности, с обзиром на висок ниво прилагодљивости, односно могућности имплементације различитих функција. Међутим, потребно је успоставити систем подршке у доношењу одлука при процени стратешке и техничке изводљивости предложене опције адаптације објекта за нову намену.

Предуслови за успешну реализацију пројекта реактивације напуштеног индустријског објекта су: детаљна анализа постојећег стања, студија конзервације, испитивање потреба локалне заједнице и провера предлога нове намене на локалном тржишту, идејни пројекат на основу детаљно припремљене тендерске документације, студија исплативости. Степен развоја локалне заједнице је мера успеха пројекта реактивације индустријског наслеђа. Социјалну одрживост пројекта одређује ниво успеха решења питања незапослености, образовања и активног учешћа локалног становништва у друштвеном животу заједнице.³³⁶ Предуслов економске одрживости пројекта је доследност у спровођењу препорука и смерница проистеклих из претходне студије исплативости. Дугорочна гаранција квалитета и успеха реактивације читљива је

³³⁵ David Kincaid, *Adapting buildings for changing uses: guidelines for change of use refurbishment* (Taylor & Francis e-Library, 2003), 10-11.

³³⁶ Vladimir Mihajlov, "Socijalni motivi i efekti regeneracije industrijskog nasleđa," *Sociologija i prostor* Vol. 47 No.2 (2009): 139-164.

кроз континуитет у развоју локалне заједнице, односно могућност даљег прилагођавања објекта новонасталим друштвеним и економским околностима.

С обзиром да је граница између адаптације, обнове фасаде и реактивације врло танка, адаптивна пренамена је деликатан, понекад контроверзан метод, који неки теоретичари сматрају компромисним решењем између историјског очувања и рушења. Стога се поставља питање у којој мери је могуће очувати функционално јединство напуштених индустријских објеката, који су неповратно изгубили оригиналну намену? Односно, у којој се мери адаптивна пренамена може разматрати у оквиру доктрине заштите индустријског наслеђа?

1.2. Савремена доктрина заштите индустријског наслеђа

Први међународни документ, који представља основу савремене доктрине заштите индустријског наслеђа, донет је 1990. године.³³⁷ Међутим, пре његовог усвајања су у оквиру међувладиног програма посвећеног заштити и унапређењу индустријског наслеђа спроведене студије, које су указале на различита искуства земаља северне (Аустрија, Белгија, Данска, Немачка, Велика Британија, Ирска, Исланд, Лихтенштајн, Луксембург, Холандија, Норвешка, Шведска и Швајцарска)³³⁸ и јужне Европе (Кипар, Француска, Грчка, Италија, Малта, Португалија, Шпанија и Турска).³³⁹

Према овим студијама до 1985. године ниједна земља у Европи, осим Норвешке, није имала правни документ посвећен искључиво очувању индустријског наслеђа. Ипак, већина је имала низ заштићених индустријских објеката, које су именовали као *индустријско наслеђе*. Није било могуће прецизирати тачан број и различите врсте заштићених индустријских споменика, осим у случају Холандије, где је било заштићено: 1071 ветрењача, 40 воденица, 12 црпних станица, 15 железничких станица, 5 водоторњева, 15 светионика, 10

³³⁷ Recommendation No. R (90) 20 on the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe (Council of Europe, 1990) <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=603209>

³³⁸ Manfred Wehdorn, "The Industrial and Technical Built Heritage in Northern States of Europe", in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3 (Strasbourg: The Council of Europe, 1985), 3-57.

³³⁹ Jose Antonio Fernandez Ordonez, "The Industrial and Technical Built Heritage in Southern States of Europe", in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3 (Strasbourg: The Council of Europe, 1985), 59-97.

складишта и 10 фабрика.³⁴⁰ Иако је систематско снимање и евидентирање индустријског наслеђа спровођено само у Великој Британији, и у осталим земљама су вршени конзерваторско-рестаураторски радови на појединачним заштићеним индустријским споменицима.

У поменутиим студијама су разматрана четири кључна питања: дефиниција термина *индустријско наслеђе*, евалуација, снимање и истраживање, као и поновна употреба индустријског наслеђа.

Северне земље преузеле су дефиницију индустријске археологије, док су јужне изразиле потребу за функционалним и хронолошким проширењем дефиниције, како би обухватила јавне и цивилне инжењерске структуре. Само енглески систем заштите је имао класификацију остатака индустријализације на: индустријске структуре и машине заштићене под категоријом "планирани/предвиђени споменици", резервисаном за објекте *подземне археологије*, и индустријске објекте заштићене под категоријом "пописани споменици", резервисаном искључиво за *зграде*. Како се у многим земљама заштита објекта односи и на све његове унутрашње елементе, поставља се фундаментално питање да ли је индустријска зграда заштићена због своје историјске вредности или како би се обезбедила заштита машинама које су главни предмет интересовања индустријске археологије. Све ово указује на дилему у којој мери су ондашњи регистри националних споменика могли обезбедити одговарајућу заштиту индустријском наслеђу, с обзиром на његову хетерогену природу. У северним земљама већина радова је спроведена од стране волонтерских група ентузијаста и стручњака у области индустријске археологије, док су у јужним земљама истраживања водили само стручњаци, али није јасно наведена природа њихове специјализације. Извештај северних земаља је показао да Немачка и Холандија имају највећи број индустријских објеката/места реактивираних у друге сврхе, док друге земље имају више музеја посвећених привредним делатностима или неком аспект индустријализације земље. У извештају јужних земаља не говори се о питању поновне употребе, већ је у коначним препорукама наглашена потреба сталне употребе индустријских објеката, чак и ако се разликује од првобитне функције, као једини начин да им се

³⁴⁰ Manfred Wehdorn, *op. cit.*, (1985), 24.

оправда и обезбеди будући живот. У препорукама северних земаља *адаптивна пренамена* индустријских објеката је оцењена као нови тренд, с обзиром на чињеницу да су у Америци 1981. године три пројекта реактивације индустријских објеката освојила награде *Националног фонда за историјско очување (National Trust for Historic Preservation)*.³⁴¹ Међутим, истакнуто је да "флексибилна поновна употреба" повлачи могућност уништења оригиналних елемената, чиме се отвара питање аутентичности.³⁴² У извештајима је закључено да се о проблематици снимања и поновног коришћења мора разговарати на међународном нивоу.

Пет година касније, након четири конференције, 1990. године Савет Европе је донео *Препоруке за заштиту и очување индустријске, техничке и цивилне инжењерске баштине*.³⁴³ У самом наслову решен је проблем дефинисања индустријског наслеђа поделом у три категорије, при чему инжењерска баштина обухвата путеве, мостове, канале, бране и зграде. На основу препорука могу се издвојити четири врсте активности у конзерваторском приступу:

1. Систематско идентификовање, истраживање и научна анализа индустријског наслеђа кроз успостављање или наставак детаљних истраживања мултидисциплинарног карактера, идентификовање значајних локалитета и места који су услед тешког приступа угрожени, промовисање програма студија и истраживања ове врсте наслеђа и боље коришћење људских ресурса, а све у складу са заједничким критеријумима дефинисаним на европском нивоу.

2. Заштита и очувања индустријског наслеђа кроз промотивну политику на европском нивоу, усвајање одговарајућих законских мера прилагођених природи овог наслеђа, дефинисање оквира земљишне политике за напуштене индустријске области и реализацију пилот пројеката на регионалном нивоу.

3. Упознавање јавности са индустријским наслеђем кроз едукацију стручњака на занатском, техничком и универзитетском нивоу, али и едукацију најмлађих у школама, организацију специфичних кампања и промоција, културних рута, "отворених дана" у фабрикама које су још увек у функцији, итд.

³⁴¹ Preservation Awards, "National Preservation Awards," National Trust for Historic Preservation <http://www.preservationnation.org/resources/training/awards/>

³⁴² Manfred Wehdorn, *op. cit.*, 52.

³⁴³ Recommendation No. R (90) 20 on the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe (Council of Europe, 1990)

4. Сарадња и интервенција на европском нивоу кроз консултације и координацију компетентних тела у циљу дефинисања стратегија и сарадњу на посебно значајним локалним пројектима који имају европску димензију.

Преглед европских искустава у области истраживања и документовања индустријског наслеђе,³⁴⁴ након двогодишње примене *Препорука*, јасно показује да су у процесу евалуације кориштени методолошки принципи индустријске археологије. Финска пракса показала је да типолошки приступ, који се фокусира на један тип објеката, било у једној области или читавој држави, више одговара индустријском наслеђу.³⁴⁵ Главни разлог је недостатак постојеће документације о њему. Захваљујући прикупљању документације, постало је јасно да су историјски, економски и социјални аспекти одређене индустрије играли кључну улогу у разумевању историјског интереса одређеног индустријског сектора. Француска и енглеска пракса показале су да је "тематско знање" или опште знање о одређеном индустријском сектору "од виталног значаја за избор најистакнутијих карактеристика или примера."³⁴⁶ Евалуација индустријског наслеђа "сектор по сектор" захтева опште знање о сектору, које настаје применом индуктивног метода и треба да садржи историјске, економске, друштвене, технолошке и архитектонске аспекте који се односе на сектор. Према европским искуствима, одабир критеријума за различите типове се разликује, а могуће их је идентификовати само на основу креиране базе података. У Француској, Данској, Финској и Немачкој примењивана је методологија аналогна енглеској, базираној на шест корака: идентификација и опис укупне индустрије, прикупљање детаљних података, сврставање и извештавање, селекција, консултације и заштита.³⁴⁷ Наглашена је важност разумевања друштвено-економског, производно-технолошког и политичког контекста испитиване индустријске гране, како би се разумео историјски значај индустријских објеката. Валоризација индустријског

³⁴⁴ *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe*, Cultural heritage no. 28, Strasbourg: The Council of Europe, 1992.

³⁴⁵ Erkki Haro, "Inventory methods of industrial heritage in Finland and examples of their practical applications," in proceedings *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe*, Cultural heritage no. 28 (Strasbourg: The Council of Europe, 1992), 108.

³⁴⁶ Claudine Cartier, "Identification of industrial heritage: objectives and methods," In proceedings *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe*, Cultural heritage no. 28 (Strasbourg: The Council of Europe, 1992), 100.

³⁴⁷ Martin Cherry, "The criteria for the statutory protection of industrial structures in England," in proceedings *Architectural heritage: inventory and documentation methods in Europe*, Cultural heritage no. 28 (Strasbourg: The Council of Europe, 1992), 97.

наслеђа искључиво унутар архитектонског контекста није довољна, с обзиром да његова историјска вредност углавном лежи у другим историјским контекстима.

Иако је основан 1973. године, *Међународни комитет за конзервацију индустријског наслеђа* (*The International Committee For The Conservation Of The Industrial Heritage, TICCIH*) повељу о индустријском наслеђу донео је тек 2003. године. *Нижњи Тагил повеља* (*Nizhny Tagil Charter*)³⁴⁸ пружа смернице за идентификовање, евидентирање и истраживање, правну заштиту, одржавање и очување, едукацију и обуку, презентацију и интерпретацију индустријског наслеђа. У оквиру правне заштите наведено је да програми конзервације индустријског наслеђа треба да буду елементи стратегије економског развоја и планирања, на националном и регионалном нивоу. У низу актера укључених у процес обнове подвучена је улога локалне заједнице. Посебно је наглашен значај очувања функционалног интегритета и аутентичности знаменитог индустријског локалитета, као и пажљивог одабира нове намене, у циљу одржавања првобитне функционалне схеме. Закључено је да континуитет коришћења индустријског места доприноси одрживом развоју кроз обнову енергије, привреде и друштвених вредности.

У оквиру *Начела за конзервацију индустријске баштине, објеката, подручја и пејзажа* (*"The Dublin Principles" - Joint ICOMOS-TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*),³⁴⁹ усвојених 2011. године, истакнуто је да поред материјалних остатака у вези са индустријском технологијом и процесима, инжењерством, архитектуром и урбанизмом, индустријско наслеђе укључује многе неопипљиве димензије оличене у вештинама, сећањима и друштвеном животу радника и њихових заједница. Управо људске вештине и знања укључена у старе индустријске процесе, односно нематеријално индустријско наслеђе, је круцијалан ресурс у очувању и мора се узети у обзир у процесу евалуације. У случају активних индустријских објеката или локалитета потребно је препознати вредност континуиране употребе и обезбедити адекватне услове за њену физичку и економску одрживост. Наглашено је да су потребне специјалистичке вештине

³⁴⁸ *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (NizhnyTagil:TICCIH, 2003)

³⁴⁹ *"The Dublin Principles" - Joint ICOMOS-TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes* (Paris, TICCIH, 2011)

како би се осигурало поштовање значаја и вредности наслеђа у процесу управљања његовим одрживим коришћењем. Грађевински кодови, захтеви за смањење ризика и заштиту животне средине, индустријски прописи и други стандарди треба да буду прилагођени карактеристикама наслеђа и имплементирани приликом спровођења физичких интервенција.

Дакле, савремена доктрина заштите индустријског наслеђа, иако заснована на основним методолошким принципима индустријске археологије, подразумева и друге конзерваторске методе, па тако и метод реактивације, који уз уважавање етичких и естетских принципа добија карактер конзерваторског приступа.

1.3. Место индустријског наслеђа у систему заштите културног наслеђа Србије

Током претходне деценије, усвајањем бројних националних и интернационалних правних докумената посвећених очувању материјалних и нематеријалних остатака индустријске прошлости, дефинисано је место индустријског наслеђа у европском корпусу споменичког права. Иако се споменичко право у Србији ослања на монистичку школу, засновану на схватању о јединству споменичког права, односно подређености унутрашњег међународном,³⁵⁰ до сада ниједан међународни документ из области заштите индустријског наслеђа није званично ратификован.³⁵¹ У националном споменичкоправном систему, чију основу представља *Закон о културним добрима* (1994), индустријско наслеђе није дефинисано као посебна категорија/врста културног наслеђа, мада се у оквиру дефиниције споменика културе, између осталог, наводи и "*дело техничке културе*."³⁵²

Иако је *Одбор за археологију Српске академије науке и уметности* 1996. године озваничио индустријску археологију као поддисциплину савремене археологије,³⁵³ систематско истраживање и документовање индустријског наслеђа започело је тек 2001. године, када је у оквиру *Музеја науке и технике* основана

³⁵⁰ Владимир Бргуљан, *Извори споменичког права у Југославији* (Београд: Службени гласник, 2000), 18.

³⁵¹ *Нижњи Тагил повеља* (*Nizhny Tagil Charter*, 2003) је тек 2013. године преведена и презентована српским конзерваторима

види у Гласник Друштва конзерватора Србије 37 (2013), 46-49.

³⁵² *Закон о културним добрима* (Службени гласник Републике Србије 71/1994), члан 19.

³⁵³ Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 16.

Служба за истраживање индустријског наслеђа.³⁵⁴ Уследио је рад на изради базе података, коју чине спискови објеката индустријског наслеђа са основним подацима, евиденциони картони, архивска грађа и фотодокументација. Најзначајнији резултат вишегодишњег рада *Службе Музеја науке и технике* представља каталог индустријског наслеђа Београда.³⁵⁵

Из нужности интердисциплинарног приступа у проучавању и заштити индустријског наслеђа 2007. године *Музеј науке и технике* и *Заводи за заштиту споменика културе* на територији Србије потписали су *Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике Србије*, у циљу:³⁵⁶ правовремене правне и превентивне заштите, идентификације, евидентирања и интегралне заштите покретних и непокретних индустријских добара; формирања *Регистра* са описима, цртежима, фотографијама и видео записима; израде елабората и предлога за утврђивање индустријског наслеђа за културна добра; презентације и интерпретације. Потписници *Протокола* формирали су *Савет за заштиту индустријског наслеђа*, који је имао улогу координатора и надзорног органа. Четворогодишњи мандат *Савета* је истекао 2011. године, а постављени циљеви реализовани су само парцијално, о чему сведоче закључци са округлог стола *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*, организованог 2013. године од стране *Друштва конзерватора Србије*.³⁵⁷ Присутни конзерватори, представници службе заштите и надлежног министарства, прогласили су индустријско и техничко наслеђе најугроженијим на националном нивоу, с обзиром на досадашњи степен истражености, квалитет и квантитет спроведених конзерваторско-рестаураторских радова, као и промене настале услед транзиционих процеса.³⁵⁸ Конзерватори су истакли нужност хитног ревидирања

³⁵⁴ Служба је оформљена на иницијативу Рифата Куленовића, уз сугестије др Александра Палавестре и др Сташе Бабић

³⁵⁵ више у Рифат Куленовић, *нав. дело* (2010)

³⁵⁶ *Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике Србије*, 24.4.2007., чл. 2

³⁵⁷ Округли сто *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*, одржан 26.09.2013. године у Смедереву, у оквиру истоименог пројекта, окупио је стручњаке и научне раднике из области заштите индустријског наслеђа, делегате завода за заштиту споменика културе и представнике надлежног министарства

³⁵⁸ Активности, "Округли сто у Смедереву – закључци," Друштво конзерватора Србије http://www.dks.org.rs/zakljucci_Smederevo.pdf

*Закона о културним добрима*³⁵⁹ и израде заједничке стратегије свих надлежних министарстава (културе и информисања; привреде; природних ресурса, рударства и просторног планирања; енергетике, развоја и заштите животне околине; финансија), надлежних институција, локалне самоуправе, власничких структура и појединаца. С обзиром на тешкоће у прикупљању и изради техничке документације, као и изради предлога за стављање индустријског и техничког наслеђа под заштиту *Закона о културним добрима*, донет је закључак о нужности израде *Правилника о садржају досијеа индустријског и техничког наслеђа*. Осим тога потребно је наставити рад надлежних институција предвиђен *Протоколом* и обновити рад *Савета*. Из закључака овог скупа проистекла су два пројекта, која ће бити реализована током 2014. године: *Регистар индустријског и техничког наслеђа Војводине*³⁶⁰ и *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*.³⁶¹ Циљ првог пројекта је евиденција, класификација и валоризација индустријског наслеђа на подручју Војводине, у складу са међународним стандардима,³⁶² и формирање *Регистра*, односно базе података неопходних за категоризацију ове врсте културног наслеђа. Циљ другог пројекта је формирање методолошког оквира за валоризацију, обнову, презентацију и управљање овом врстом наслеђа на националном нивоу, што ће резултовати израдом *Правилника* и променом законске регулативе у области заштите културних добара. Формирани методолошки оквир биће проверен кроз пилот пројекат израде предлога заштите археометалуршког комплекса САРТИД у Смедереву.

За потребе ове дисертације, увидом у *Централни регистар непокретних културних добара*, констатовано је бројчано стање *Законом* заштићених објеката индустријске и техничке културе: статус културног добра ужива 58 споменика културе и 1 просторно културно-историјска целина, статус културног добра од

³⁵⁹ Нацртом новог *Закона о културним добрима*, који је у процедури од 2005. године, нису предвиђене никакве измене у делу који се тиче поделе културних добара, те индустријско наслеђе није препознато као посебна категорија.

³⁶⁰ *Регистар индустријског и техничког наслеђа Војводине*, пројекат финансиран од стране *Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање*, носилац пројекта *Факултет техничких наука*, руководилац пројекта Аница Туфегчић, 2014.

³⁶¹ *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*, наставак истоименог прошлогодишњег пројекта, финансиран од стране *Министарства културе и информисања*, носилац *Друштво конзерватора Србије*, руководилац мр Мирјана Ђекић

³⁶² Аница Туфегчић, "Међународни стандарди и искуства у заштити индустријског наслеђа" (рад саопштен на округлом столу *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*, Смедерево, Србија, 26.09.2013)

великог значаја 15 споменика културе и 1 просторно културно-историјска целина, а статус културног добра од изузетног значаја 9 споменика културе и 1 знаменито место.³⁶³

Протеклих месеци, у оквиру пројекта *Регистар индустријског и техничког наслеђа Војводине*, спроведено је истраживање стања индустријске баштине Војводине и изведени су следећи закључци. На територији Војводине има само 39 Законом заштићених објеката индустријске и техничке културе (табела 2). Упркос правној заштити, чак шест споменика, од којих су два била од великог значаја (воденица у Нештину и термоелектрана у Врднику), је срушено. Три споменика, укључујући и пивару у Панчеву, су веома угрожена. За већину споменика чија је архитектура девастирана, карактеристичан је потпуни губитак оригиналне опреме. Ипак, постоје два примера (ткачница свиленог дамаста у Бездану и Чешки магацин у Новом Саду) са потпуно очуваном опремом, која, међутим, захтева одговарајућу презентацију. Оба културна добра од изузетног значаја (Сувача у Кикинди и Преводница Шлајз у Бечеју), иако обнављана у последњих неколико година, с обзиром да немају савремену намену нису ни адекватно презентована. Од седам индустријских споменика који су конзервирани и налазе се у добром стању, већина представља само архитектонску опну, без сачуваног производног процеса и функционалног интегритета. Ковачко-коларска радионица у Бачкој Тополи је једини пример индустријског наслеђа чији су сви аспекти сачувани и успешно представљени. Обједињавањем непокретне и покретне материјалне баштине са занатским вештинама, кроз интерактивни музеј остварена је свеобухватна аутентична слика старе радионице.

Дакле, индустријско наслеђе у Србији представља најугроженију категорију споменика, од којих су неки, упркос великом значају и законској заштити, веома девастирани или сасвим уништени. Стога је хитно потребно успоставити критеријуме, циљеве и индикаторе за процену вредности индустријског наслеђа, чиме ће бити одређен оквир за стандардизацију и развој модел његове конзервације и презентације.

³⁶³ Непокретна културна добра, "Централни регистар," Републички завод за заштиту споменика културе http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php

У централном регистру тренутно је уписано 85 индустријских споменика, што је свега 3,45% од укупног броја непокретних културних добара (2462)

табела 3. Постојеће стање заштићених индустријских споменика у Војводини

	културно добро, локација	година уписа	статус	стање објекта	стање машина
пољопривреда и прехранбена индустрија					
1.	Воденица, Доњи Петровци	1997.	СК III	срушен	нису сачуване
2.	Воденица, Нештин	1971.	СК II	срушен	нису сачуване
3.	Воденица, Ривица	1965.	СК III	угрожен	нису сачуване
4.	Воденица, Кусић	1875.	СК III	срушен	нису сачуване
5.	Суваца, Кикинда	1951.	СК I	средње	делимично
6.	Ветрењача, Чуруг	1962.	СК II	средње	делимично
7.	Ветрењача, Меленци	1965.	СК II	средње	делимично
8.	Ветрењача, Ором	1969.	СК III	средње	делимично
9.	Ветрењача, Оборњача	1983.	СК III	средње	делимично
10.	Парни млин, Суботица	1993.	СК III	средње	комплетно
11.	Млин на ваљке, Бешка	1980.	СК III	срушен	нису сачуване
12.	Пивара, Панчево	1948.	СК II	угрожен	делимично
13.	Пивара, Апатин	1994.	СК III	добро	нису сачуване
14.	Житни магацин, Ср.Митровица	1966.	СК II	лоше	нису сачуване
15.	Чешки магацин, Нови Сад	1998.	СК III	лоше	комплетно
16.	Црвени магацин, Панчево	1997.	СК III	добро	нису сачуване
17.	Провијант магацин, Панчево	1997.	СК III	лоше	нису сачуване
18.	Житни магацин, Мали Хоргош	2001.	СК III	лоше	делимично
19.	Житни магацин, Н. Милошево	2003.	СК III	средње	делимично
20.	Житни магацин, Нови Бечеј	1999.	СК III	лоше	нису сачуване
канали					
21.	Преводница Шлајз, Апатин	1983.	СК I	средње	делимично
енергија и снага					
22.	Термоелектрана, Врдник	1976.	СК II	срушен	нису сачуване
челик и гвијџе					
23.	Ковачко-коларска радионица, Бачка Топола	1991.	СК III	добро	комплетно
папир					
24.	Штампарија, Панчево	2001.	СК III	срушен	нису сачуване
25.	Штампарија, Шид	1976.	СК III	добро	нису сачуване
железница					
26.	Жел. станица Тамиш, Панчево	1997.	СК III	врло добро	делимично
27.	Жел. станица, Јасеново	1980.	СК III	добро	делимично
28.	Жел. станица, Хоргош- Камараш	1986.	СК III	угрожен	нису сачуване
29.	Жел. станица, Наумовићево	1987.	СК III	добро	делимично
30.	Жел. станица, Палић	1997.	СК III	врло добро	делимично
31.	Жел. станица, Ср. Митровица	1978.	СК III	добро	нису сачуване
текстил					
32.	Кудељара, Бачки Петровац	1998.	СК III	лоше	делимично
33.	Ткачница свиленог дамаста, Бездан	2005.	СК III	средње	комплетно
34.	Фабрика чарапа, Апатин	1994.	СК III	средње	делимично
вода					
35.	Црпна станица Кучка, Апатин	1994.	СК III	лоше	делимично
36.	Водоторањ, Палић	1997.	СК III	добро	нису сачуване
37.	Водоторањ, Ечка	2001.	СК III	лоше	нису сачуване
38.	Светионици, Панчево	1972.	СК II	средње	делимично
39.	Бунари, Владимировци	1990.	СК II	лоше	делимично

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: Централном регистру непокретних културних добара и теренском истраживању

2.0. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП ВАЛОРИЗАЦИЈИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ ИНДУСТРИЈСКОГ НАСЛЕЂА

Евалуација, анализа и разумевање индустријског наслеђа успостављају нове релације између архитектуре и технологије, односно естетике и функционализма, па коначно и аутентичности и интегритета. Стога је, у циљу адекватне валоризације и презентације индустријског наслеђа, неопходно критички преиспитати концепт аутентичности, дефинисан као *способност споменика да пренесе значај током времена*, и концепт интегритета, дефинисан као *способност споменика да то обезбеди и одржава током времена*.³⁶⁴

2.1. Проблем очувања аутентичности индустријског наслеђа

Критичко дефинисање споменика у односу на његову аутентичност постаје упориште конзерваторске праксе тек у савременој епохи, иако брига о споменицима културе постоји још од старог века.

Значајнији допринос теорији заштите даје тек епоха романтизма, током које интересовање за очување споменика постаје интензивније и обухватније, развијајући се у оквиру две суштински различите тенденције. Рестаураторска струја залагала се за враћање споменика у стање стилског јединства, док је конзерваторска отишла у сасвим супротну крајност, пропагирајући неопходност очувања споменика у затеченом стању. Најзначајнији представник *стилске рестаурације*, Ежен Виоле-л-Дук (Eugène Viollet-le-Duc),³⁶⁵ у свом *Речнику француске архитектуре 11-16. века* (*Dictionnaire raisonné de l'architecture*

³⁶⁴ Herb Stovel, "Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions," *City & Time* 2 (3) (2007): 21-36. <http://www.ct.ceci-br.org>

³⁶⁵ Ежен Виоле-л-Дук (1814-79) бавио се различитим аспектима архитектуре, почев од пројектовања и дизајна намештаја, преко теорије и наставе, све до рестаурација. Важи за једног од најконтроверзнијих, али и најутицајнијих француских рестауратора. Као представник стилске рестаурације, често је посезао за стилским аналозијама и креативним модификацијама у циљу комплетне обнове споменика. Његови најзначајнији рестаураторски радови су романичка базилика Ла Мадлен (La Madeleine, Vézelay), средњовековно утврђење Каркасон (Carcassonne) и готичка катедрала Нотр дам (Notre Dame de Paris), а најзначајнија писана дела *Речник француске архитектуре 11-16. века* (*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 1854-68), *Речник француског намештаја од каролинског периода до ренесансе* (*Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque Carolingienne à la Renaissance*, 1858-70) и *Разговори о архитектури* (*Entretiens sur l'architecture*, 1858-72), где је систематизовао свој приступ архитектури и архитектонском образовању, супротан *Школи лепих уметности* (*École des Beaux-Arts*) према Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation* (York: Institute of Advanced Architectural Studies, 1986), 277-284.

française du XIe au XVIe siècle), рестаурацију је дефинисао као "враћање грађевине у стање целовитости у каквом можда никада није ни постојала."³⁶⁶

Конзерваторски покрет, базиран је на критици рестаурације која води у деструкцију историјске аутентичности споменика, предводио је Џон Раскин (John Ruskin).³⁶⁷ Дакле, у оквиру романтичарског поимања концепта аутентичности, бивају присутна два различита става, један који је његовим нужним предусловом сматрао стилско јединство, и други, који је примат давао оригиналној историјској структури, као аутентичном историјском сећању.

Током друге половине 19. века, јавља се тежња за превазилажењем једностраних становишта у области заштите, тачније за њиховим унапређивањем у контексту идеја реализма. Споменик није више третиран искључиво на основу његове историјске вредности, већ је подједнака важност придавана и његовој естетичкој компоненти. Вредновање свих слојева који су се на историјској грађевини појавили и усталили током времена, предуслов је конзервације какву су пропагирали Камило Боито (Camillo Boito)³⁶⁸ и Алојз Ригл (Alois Riegl).³⁶⁹ Повезивање историјских са савременим, употребним и уметничким, вредностима

³⁶⁶ Eugène Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 1856 http://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_raisonn%C3%A9_de_l%E2%80%99architecture_fran%C3%A7aise_du_XIe_au_XVIe_si%C3%A8cle_-_Tome_8,_Restauration

³⁶⁷ Џон Раскин (1819-1900) био је водећи енглески ликовни критичар из викторијанског доба и патрон уметности, цртач и акварелиста, истакнути друштвени мислилац и филантроп. Писао је о темама из области геологије, архитектуре, митологије, књижевности, образовања, ботанике, политичке економије. Развој интереса за архитектуру, посебно оживљавање готике, резултовао је публикавањем књиге *Седам лампи архитектуре* (*The seven lamps of architecture*, 1849). Наслов се односи на седам моралних категорија које Раскин сматра кључним за архитектуру: посвећеност, истина, моћ, лепота, живот, сећање и покорност. Историјска грађевина за њега је представљала јединствену творевину уметника у специфичном историјском контексту.

према Jukka Jokilehto, *op. cit.*, (1986), 304-314.

³⁶⁸ Камило Боито (1836-1914) био је италијански архитект и инжењер, историчар и критичар уметности, новелист. Кроз своју делатност на обнови градитељског наслеђа покушао је да помири супротстављене ставове својих савременика, посебно л-Дука и Раскина. Његов концепт заштите, презентован на 3. Конференцији архитеката и грађевинских инжењера у Риму 1883, касније је преточен у *Прву Повељу конзервације* (*Prima Carta del Restauro*). Рестаурација је по њему увек опасна и површна, а конзервација, осим у изузетним случајевима, једино мудро решење. Архитектуру је хронолошки поделио на 3 класе, а свакој доделио одређене вредности: античкој археолошкој вредност, средњовековној сликовиту изражајност, а модерној (од ренесансе) архитектонску лепоту. Према томе је и рестаурацију поделио на: археолошку, сликовиту и архитектонску.

према Jukka Jokilehto, *op. cit.*, (1986), 335-338.

³⁶⁹ Алојз Ригл (1857-1905) био је један од главних актера у формирању историје уметности као самосталне академске дисциплине. Репутацију иновативног историчара уметности стиче након објављивања књиге *Питања стила* (*Stilfragen*, 1893), где је изнео став да сваки период има одређене услове и захтеве, у оквиру којих се исказује карактер уметничког стваралаштва, и који се морају познавати како би се утврдила уметничка вредност периода. Дакле, сматрао је да не постоје универзални критеријуми за вредновање уметничког дела, те да уметничке вредности прошле епохе могу бити цењене само у мери у којој одговарају савременим вредностима. Уметничко дело је резултат извесног сврсисходног *кунстволена* који настаје у бори против употребе, материје и технике.

према Jukka Jokilehto, *op. cit.*, (1986), 378-382.

суштина је Ригловог концепта *кунстволен* (*Kunstwollen*), али и основа модерне конзерваторске теорије.³⁷⁰ Појавом Бенедета Кроћеа (Benedetto Croce)³⁷¹ долази до одлучујућих промена у начину размишљања о вредностима споменика културе. Он своју филозофију заснива на естетичком суду, у потпуности независном у односу на друштвено-економске аспекте. Наглашавајући квалитет целине у односу на делове створио је идејну основу тзв. *критичке рестаурације* (*restauro critico*), чији су главни носиоци били Арган (Giulio Carlo Argan), Поне (Roberto Pane), Бонели (Renato Bonelli).³⁷² Упркос томе што њихови ставови о основним проблемима рестаурације нису увек били идентични, сви су утицали на формирање става о споменику као јединственом случају, односно о рестаурацији сваког споменика на историјско-критичкој и материјалној анализи.

Чезаре Бранди (Cesare Brandi)³⁷³ један од најзначајнијих италијанских историчара и критичара уметности 20. века и стручњака у области конзерваторске теорије и праксе, 1963. године формулише једну суштински модерну *Теорију рестаурације* (*Teoria del Restauro*).³⁷⁴ Проширујући основне принципе критичке рестаурације, Бранди је рестаурацију дефинисао као "*методолошки тренутак у коме је уметничко дело препознато, у својој физичкој конзистентности и свом двоструком естетском и историјском поларитету, имајући у виду његово преношење у будућност.*"³⁷⁵ Из те дефиниције произилазе два основна принципа заштите: први, који се тиче рестаурације материје споменика и други, који наглашава неопходност поновног успостављања потенцијалног јединства целине, али без стварања уметничког или историјског фалсификата и без брисања трагова које је време оставило на делу/споменику. Брандијева теорија, чији је циљ конзервација историјске и естетичке аутентичности споменика, бива уграђена у

³⁷⁰ Према Риглу *кунстволен* подразумева вољу и жељу за уметност и обликовање, тј. способност појединца да у сопственом културно-историјском контексту може вредновати достигнућа прошлости (*Stilfragen*, 1893)

³⁷¹ Бенедето Кроће (1866-1952), водећа личност италијанског антифашистичког покрета, био је припадник контекстуалне струје у модерној филозофији естетике. Дефинисао је метод естетског вредновања, независног од практичних, друштвених и економских утицаја.

према Jukka Jokilehto, *op. cit.*, (1986), 412-413.

³⁷² *ibid*, 412-419.

³⁷³ Чезаре Бранди (1906-1988) предавао је историју и теорију уметности и рестаурације на неколико италијанских универзитета, био експерт при УНЕСКУ и директор *Централног института за рестаурацију* (*Istituto Centrale per il Restauro*) у Риму. Његово најзначајније дело је *Теорија рестаурације* (*Teoria del Restauro*, 1963)

према Jukka Jokilehto, *op. cit.*, (1986), 417-420.

³⁷⁴ Чезаре Бранди, *Теорија рестаурације* (Београд: Италијанска кооперација, 2007), оригинал Cesare Brandi, *Teoria del restauro*, Roma 1963.

³⁷⁵ *ibid*, 37.

темеље *Венецијанске повеље* (*The Venice Charter*, 1964)³⁷⁶ и постаје база даљег развоја конзерваторске теорије и праксе.

Основни принципи модерне заштите, дакле, утемељени су *Венецијанском повељом*, која и данас, готово пола века касније, упркос различитим интерпретацијама и надоградњама које је претрпела, остаје окосница целокупне конзерваторске делатности. Довољно је размотрити дефиницију самог појма *споменик* како би се стекла представа о суштинском разумевању проблематике и обухватности идеја, које показује документ. По *Венецијанској повељи*, "*појам историјског споменика не подразумева само појединачно архитектонско дело, већ и урбано или рурално окружење које у себи носи сведочанство о одређеној цивилизацији, значајној развојној фази или историјском догађају. Односи се не само на велика уметничка дела, већ и на скромнија која су временом стекла културни значај.*"³⁷⁷ Главна порука *Повеље*, дакле, бива неопходност откривања, поштовања и чувања историјске и естетичке аутентичности споменика, што захтева базирање целокупне делатности на критичком приступу сваком појединачном случају.

Концепт аутентичности имао је кључну улогу приликом успостављања критеријума за дефинисање "*изузетне универзалне вредности*", основног предуслова за третман неког добра као светске, културне или природне, баштине.³⁷⁸ Главна тема дискусија у конзерваторским круговима, нарочито интензивно вођених током протекле деценије, бива управо концепт аутентичности, који се разматра у контексту тежње поштовања и чувања споменика културе свих заједница, као колективне меморије читавог човечанства.

Савремени концепт аутентичности настаје 1976. године, када су стручњаци *Комитета за светску баштину* (*World Heritage Committee*),³⁷⁹ у циљу очувања европског концептуалног конзерваторског оквира, преименовали амерички термин *интегритет*³⁸⁰ у *аутентичност*. Према *Оперативним смерницама за*

³⁷⁶ *The Venice Charter* (Venice: ICOMOS International, 1964) http://www.icomos.org/venice_charter.html

³⁷⁷ *ibid*, Article 1.

³⁷⁸ *The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* (Paris: UNESCO, 1972) <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>

Jukka Jokilehto, "World Heritage: Defining the outstanding universal value," *City & Time* 2 (2006) <http://www.ct.ceci-br.org>

³⁷⁹ World heritage centre, "The World Heritage Committee," UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/committee>

³⁸⁰ *интегритет* - способност добра да пренесе свој значај (америчка дефиниција) више у Rebecca H. Shrimpton, ed., *How to Apply the National Register Criteria for Evaluation bulletin*, (U.S.

примену Конвенције о светској баштини (*Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*)³⁸¹ културно добро треба испуњавати "тест аутентичности за концепт/дизајн, материјализацију, извођење и поставку." У следећој декади, Јука Јокилето (Jukka Jokilehto)³⁸² усаглашава ранија размишљања унутар процеса за анализу аутентичности и пружа опипљиве референце за будући документ.³⁸³

Нара документ о аутентичности (*The Nara Document on Authenticity*, 1994)³⁸⁴ означава прекретницу у модерној историји конзервације. Тридесет година након доношења *Венецијанске повеље*, учињен је напор да се успостави низ међународно важећих принципа, иако то није била иницијална намера организатора конференције. Наиме, експерти су на уму имали врло конкретан циљ - прилагођавање концепта аутентичности јапанској конзерваторској пракси периодичних демонтажа, поправки и поновних склапања дрвених храмова. Ипак, дискусија је резултовала озбиљним преиспитивањем дотадашњег концепта аутентичности, у циљу прихватања конзерваторских одлука као релативних и контекстуалних. Идеја о аутентичности као засебној вредности и аутентичности као апсолутној квалификацији, неке су од разматраних тема.³⁸⁵ Анализиран је став о нужности препознавања аутентичног у сваком од раније дефинисаних атрибута светске баштине (концепт/дизајн, материјализација, извођење и амбијент). Значај аутентичности у конзерваторској пракси препознат је у објашњењу колективне меморије човечанства, истраживању културне баштине и планирању конзервације и рестаурације.³⁸⁶ Два главна питања конференције била су како обезбедити

Department of the Interior - National Parks Service, National Register, History and Education, 1990) <http://www.nps.gov/nr/publications/bulletins/pdfs/nrb15.pdf>

³⁸¹ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (UNESCO, 1978) <http://whc.unesco.org/archive/opguide78.pdf>

³⁸² Јука Јокилето је као помоћник генералног директора имао кључну улогу у развоју обуке на међународном и националном нивоу, у управљању и усмеравању програма из области архитектонског и урбанистичког очувања и планирања, као и у представљању организације пред *Комитетом за Светску баштину*. Био је председник ИКОМОС *Међународног комитета за обуку*. Коаутор је књиге *Смернице за управљање Светском баштином* (*Management Guidelines for World Heritage Sites*, 1993) и аутор *Историје архитектонске конзервације* (*A History of Architectural Conservation*, 1986).

³⁸³ Jukka Jokilehto, "Authenticity in Restoration Principles and Practices," *Bulletin of the Association for Preservation Technology* Vol. 17, no. 3/4 (1985): 5-11. <http://www.jstor.org/stable/1494094>

³⁸⁴ *Nara Document on Authenticity* (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994) http://www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm

³⁸⁵ Natalia Dushkina, "Authenticity: Towards the Ecology of Culture," in *Nara Conference on Authenticity*, ed. Knut Einar Larsen, (Japan: Agency for Cultural Affairs UNESCO World Heritage Centre, 1995), 310

³⁸⁶ *Nara Document on Authenticity*, Articles 4, 9 and 10

прихватање локалног културног контекста као кључног у процени конзерваторских акција и како дефинисати *аутентичност*.

Закључци дефинисани у *Рига повељи (The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage, 2000)*³⁸⁷ јасно одражавају дискусије из Наре, укључујући и дефиницију аутентичности: "*аутентичност је мера степена у којем атрибути културног наслеђа (укључујући облик и дизајн, материјале и супстанце, употребу и функције, традицију и технике, локацију и подешавање, као и дух и осећања, и друге факторе) веродостојно и тачно сведоче о његовом значају.*"

Неки од закључака из Наре инкорпорирани су, тек деценију касније, у *Оперативне смернице за спровођење Конвенције о светској баштини (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2005)*.³⁸⁸ Аутентичност је дефинисана као *одраз изузетне универзалне вредности*, а не вредност сама по себи, односно релативан појам који мора увек бити употребљен у складу са могућностима одређених својстава да јасно изразе природу кључних вредности.

Креативност, истинитост и културна традиција су, према Јокилету, аспекти аутентичности у чијем се препознавању и повезивању крије сложеност концепта.³⁸⁹ Креативност се пре свега односи на форму и уметнички приступ, истинитост на историјске материјале, а културна традиција на функције. Међутим, готово је немогуће добити валидан критички суд о споменику без повезивања различитих аспеката аутентичности. Појединачна својства дају *предмету* одређену особеност, али тек кроз њихово органско повезивање и међузависност долази до конституисања смисленог јединства, које чини споменички квалитет. Својства је могуће класификовати у три групе које, у суштини, одговарају различитим аспектима концепта аутентичности.³⁹⁰ Својства посебности, документарности и квалификативности у складу су са савременим схватањем концепта аутентичности, артикулисаним према три различита аспекта,

³⁸⁷ *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage* (Riga, 2000) http://www.altes-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp

³⁸⁸ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (UNESCO, 2005) <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf>

³⁸⁹ Јука Јокилето, "Аспекти аутентичности," *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26 (2002): 12.

³⁹⁰ Стеван Томић, *Споменици културе, њихова својства и вредности* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983), 69-76.

од којих се први односи на оригиналност предмета (као продукта умног и креативног процеса), други на његову материјалну истинитост (као историјског документа), а трећи на његов континуитет у оквиру датог културног контекста. Дакле, јединственост неког споменика испољава се кроз смислено јединство видљивих и скривених, физичких и мисаоних особености, чија спознаја зависи од веродостојности извора информација.

Правој суштини индустријског споменика могуће је приближити се само ако се он покуша спознати интегрално, у својој аутентичности, узимањем у обзир свих својстава које он садржи, како материјалних тако и идејних, и њиховим критичким анализирањем и интерпретирањем, које мора бити ослобођено унапред формираних ставова. Ипак, највећи изазов представља очување аутентичности индустријског наслеђа које је неповратно изгубило оригиналну намену. Аутентичност места, односно материјалне компоненте индустријског наслеђа, основни је фактор у детерминисању виталности презентације његових вредности. Индустријски локалитети почивају на фундаменталној претпоставци да су трагови индустријске прошлости које носе на себи, односно аутентичност форме и материјала, кључни потенцијал њихове будућности. Међутим, без треће димензије концепта аутентичности, коју Јокилето назива културна традиција, а Томић квалификативност, индустријско наслеђе нема способност да пренесе свој значај будућим поколењима.

2.2. Питање валоризације материјалних и нематеријалних тековина индустријализације

*"Индустријско наслеђе је доказ активности које су имале и настављају имати дубоке историјске последице."*³⁹¹

Индустријска револуција начинила је велику прекретницу у историји човечанства, с обзиром да је на извешан начин утицала готово на сваки аспект свакодневног живота. Економски историчари су сагласни да је управо почетак индустријске револуције најважнији догађај у историји човечанства, још од

³⁹¹ *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (NizhnyTagil:TICCIH, 2003)

неолитске револуције.³⁹² Колонијална експанзија, праћена развојем међународне трговине, стварањем финансијских тржишта и акумулацијом капитала, узроци су индустријализације, док су њене последице најочигледније у погледу трансформације социјалне структуре, где је дошло до класног раслојавања и тријумфа средње класе. Индустријализација је довела до масовне урбанизације, великих миграција становништва из сеоских у урбану средину, наглог развоја постојећих и формирања нових градова, промене друштвених и културних кодова, пораста животног стандарда итд.

Универзалне историјске вредности материјалних остатака индустријске прошлости представљају полазиште у процесу валоризације индустријског наслеђа. Међутим, индустријско наслеђе које сведочи о условима рада и свакодневног живота радничке класе истовремено пружа важан осећај идентитета, у чему лежи његова велика друштвена вредност. Технолошка и научна вредност индустријског наслеђа проистиче из пажљиве анализе производног, инжењерског и градитељског контекста у којем је настајало и развијало се, док се његова естетска вредност везује за квалитет архитектуре и дизајна. Пионирски производни процеси, традиционалне методе производње, ретка знања и вештине садржане у људској меморији, нематеријална су индустријска баштина од посебне вредности.

Услед специфичности вредновања индустријског наслеђа теоријско упориште за дефинисање критеријума пронађено је у есеју Алојз Ригла (Alois Riegl) *Модерни култ споменика: његов карактер и развој* (*Der moderne Denkmalkultus: sein Wesen und seine Entstehung*, 1903).³⁹³ Ригл је развио седам историјских вредности, подељених у две категорије: комеморативне/меморијалне вредности (вредност година, историјска и вредност успомене) и савремене вредности (употребна, вредност новина, уметничка и релативна уметничка вредност).

Вредност година одређена је спољним изгледом споменика и открива се најповршнијом, визуелном перцепцијом. Квалитет старости је у директној функцији од степена пропадања током времена. Свака насилна људска

³⁹² Roderick Floud and Paul Johnson, editors, *The Cambridge Economic History of Modern Britain: Volume 1 - Industrialisation, 1700-1860* (Cambridge University Press, 2004)

³⁹³ Alois Riegl, "The modern cult of monuments: its character and origin," in *The eye's careers*, 69-83. http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic822683.files/Riegl_The%20Modern%20Cult%20of%20Monuments_sm.pdf

интервенција на споменику у супротности је са култом вредности година. Ипак, споменик је неопходно одржавати тако да структура остане целовита, али сликовита/интригантна.³⁹⁴ Вредност година доказ је коришћења споменика, те у случају да споменик нема адекватну функцију вредност може бити изгубљена. Историјска вредност одређена је временским периодом настанка споменика, његовом оригиналном формом и функцијом. Дезинтеграција, која је постулат вредности година, са историјског аспекта мора се избегавати. Наиме, историјска вредност споменика повећава се са очувањем његовог првобитног стања. Култ историјске вредности споменика има за циљ најбољу могућу заштиту у постојећем стању, односно научну рестаурацију оригинала. Супротно вредности година, која цени прошлост саму по себи, историјска вредност поставља одређени моменат из прошлости као део садашњости. Вредност успомене огледа се у спречавању одређеног момента да постане прошлост, односно његовом задржавању у свести садашњих и будућих генерација. Споменик са вредношћу успомене грађен је као меморијални.

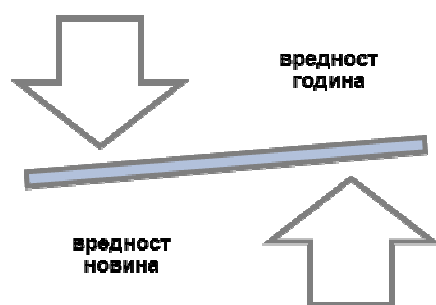
Употребну вредност споменика одређује могућност његовог коришћења за садашње, савремене потребе. У суштини, употребна вредност толерише различите интервенције на споменику, све док његов опстанак није угрожен. Вредност новина огледа се у уклањању знакова пропадања са споменика, што значи да представља највећу супротност вредности година. Целовитост новог изражена је једноставним критеријумима непрекинуте форме и чисте полихромије.³⁹⁵ Стога се вредност новина сматра уметничком вредношћу за широке масе. У структурама које се тренутно користе вредност новина мора бити толерисана и прихваћена, бар делимично. Уметничка вредност је евидентна код споменика који су грађени да буду вечно лепи. Представља резултат вредновања споменика чисто на основу естетике. Ова вредност прихвата конзервацију и рестаурацију као методе очувања споменика у првобитном стању. Релативна уметничка вредност присутна је код споменика који су изграђени као утилитарни, али временом су постали вредновани као уметнички. Релативна уметничка вредност није трајна, већ мења свој карактер са променом перцепције споменика.

³⁹⁴ *ibid*, 69-83.

³⁹⁵ *ibid*, 69-83.

Свака од Риглових вредности важна је само по себи, али је много важније успоставити њихов међусобни баланс, с обзиром да су неке од вредности често сукобљене. Вредност година у супротности је са било каквом врстом савремених интервенција на споменику, што доводи у питање вредност новина и употребну вредност, која захтева стално одржавање. Директна конкуренција постоји између вредности година, која придаје значај патини и рушевини, и уметничке вредности, која девалвира и најмањи знак пропадања. Ригл заснива уметничку вредност на концепту *Кунтсволлен* (*Kuntswollen*), у чијој је основи "идеја о релативном и променљивом појму уметности, специфичном за сваки историјски период."³⁹⁶ Са друге стране, новине и интегритет параметри су коју би могли да задовоље истовремено уметничку и историјску вредност. Објекти пројектовани за специфичне намене, као што су индустријски, у савременом контексту често губе своју оригиналну функцију. Тако нестаје њихова употребна вредност, али се појављује одређена симболика, односно релативна уметничка вредност.

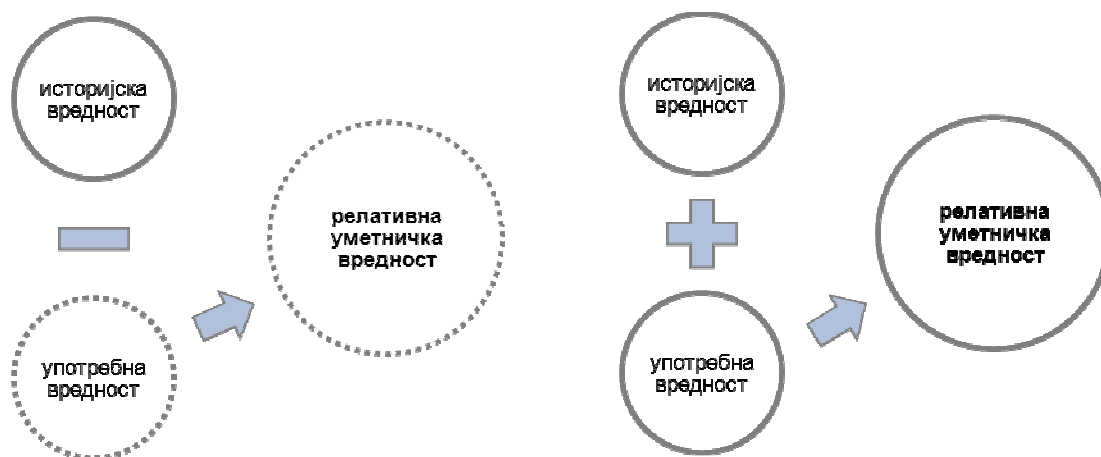
дијаграм 1. стабилизација - вредност година и новина

аутор: Аница Туфегџић, 2013.

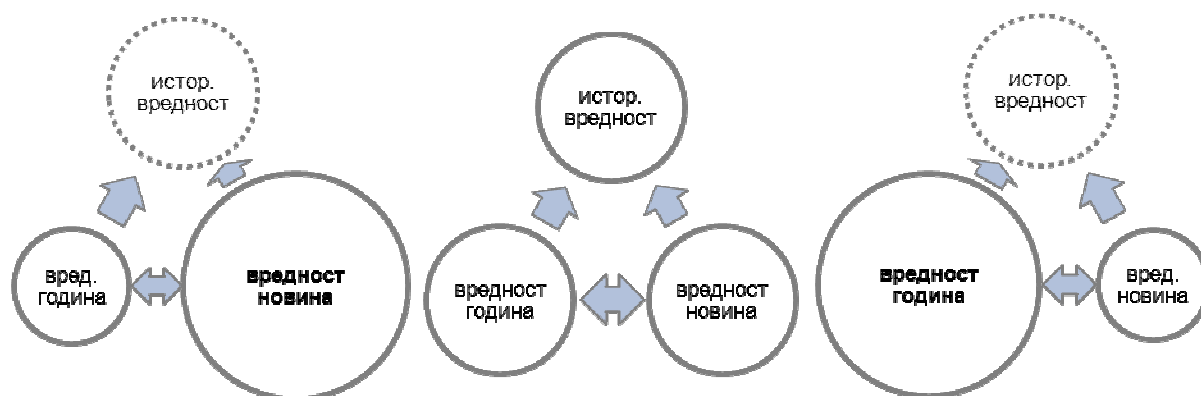
³⁹⁶ Thordis Arrhenius, "The Cult of Age in Mass-Society: Alois Riegl's Theory of Conservation," *Future Anterior* Vol 1, Num 1 (2004): 78.

дијаграм 2. перцепција - употребна, историјска и релативна уметничка вредност

аутор: Аница Туфегџић, 2013.

дијаграм 3. баланс - историјска вредност, вредност година и новина

аутор: Аница Туфегџић, 2013.

2.3. Очување интегритета индустријског наслеђа у постиндустријском друштву

Промишљање физичког/формалног и мисаоног/етичког аспекта интегритета у оквиру теорије конзервације указује на сложеност концепта, који у савременој доктрини заштите, усвајањем бројних међународних повеља, добија више димензија: структурну и технолошку, социјалну, просторну, естетску, контекстуалну.³⁹⁷ У новијим теоријским расправама кључним за валоризацију наслеђа наводе се структурни, функционални и визуелни аспект интегритета.³⁹⁸

За индустријско наслеђе најрелевантнији је функционални интегритет, који пружа референцу за разумевање значења различитих историјских процеса, али и планирање и управљање његовом савременом употребом, док структурни интегритет дефинише тренутно стање, кроз односе елемената који су опстали развојем/продубљивањем функција из прошлости. С обзиром да је визуелни интегритет најостељивији и најподложнији дезинтеграцији, Јокилето валидним за оцену целовитости споменика сматра анализе функционалног и историјског структурног интегритета.³⁹⁹ У циљу очувања интегритета интервенције на споменику треба да буду реверзибилне, сведене на минимум, односно на меру неопходну за његов опстанак, уз минималан губитак постојећег материјала и јасну диференцијацију новог и старог.⁴⁰⁰

Највеће интервенције на индустријским објектима последица су континуалне употребе, без обзира да ли је реч о развоју оригиналне или имплементацији нове намене. У међународним оквирима питање поновне употребе разматрано је с етичког аспекта, у погледу минималне интервенције, поштовања постојећег и компатибилности намена, али и естетског аспекта, у погледу целовитости, карактера и хармоније. Повеље доносе тумачење минималне интервенције на квантитативан начин, кроз однос новим дизајном измењеног и оригиналног физичког ткива, као и на квалитативан начин, кроз оцену очувања естетског интегритета. Одабир нове намене треба да буде заснован

³⁹⁷ Dorothy Bell, *Guide to International Conservation Charters* (Edinburgh: The Historic Scotland, 1997), 30-31.

³⁹⁸ Jukka Jokilehto, "World Heritage: Defining the outstanding universal value," *City & Time* 2 (2) (2006): 2-3 <http://www.ct.ceci-br.org>

³⁹⁹ *ibid*, 2-3

⁴⁰⁰ Dorothy Bell, *op. cit.*, 32.

на поштовању постојећих и оригиналних образаца кретања, плана/распореда и декорације, а нови дизајн у складу с општим карактером старог. Однос између квантитативних/формалних и квалитативних/концептуалних елемената дефинисан је у повељама као регулисање односа између појединих формалних елемената кроз *естетски интегритет*, који је у основи концептуална категорија. Осим тога, повеље захтевају процену новог дизајна на основу очувања естетског интегритета или кохерентности целине, где целину чине старо и ново заједно. С обзиром да, према повељама, естетски интегритет регулише односе између појединих формалних елемената, онда може бити схваћен као теоријски концепт који описује укупност зграде. Сваки објекат може се описати у терминима свог формалног јединства или тоталитета, без обзира да ли тај тоталитет представља естетску вредност или не.

Како је у случају индустријских објеката, технологија производње суштински фактор који је утицао на развој архитектонских карактеристика, изузев стилских, принцип који уједињује све елементе у целину, на нивоу појединачног објекта и целог комплекса, јесте *технолошки функционализам*.⁴⁰¹ С обзиром да описује архитектонску укупност објекта и локалитета, технолошки функционализам може бити схваћен као принцип естетског интегритета индустријског наслеђа.

За разумевање технолошког процеса производње, с аспекта индустријске археологије, једнако су важне машине и објекти, који представљају њихов физички оквир. У постиндустријском друштву, када индустријски објекти неповратно губе своју оригиналну намену, суочени смо са проблемом очувања археолошке вредности индустријског наслеђа, при чему естетски интегритет, дефинисан у смислу технолошког функционализма, само додатно продубљује овај проблем. Наиме, заснован на уверењу да формалне карактеристике индустријског објекта одражавају технолошки процес који се у њему одвија(о), технолошки функционализам ограничава поновну употребу. Одабир било које друге функције за некадашњи индустријски објекат, осим превођења у музеј индустрије некада смештене у њему, је парадоксалан за њене археолошке вредности. Како

⁴⁰¹ Tamara Rogić, *Converted Industrial Buildings: where past and present live in formal unity*, Phd (Technische Universiteit Delft, 2009), 41-42.

технолошки функционализам не дозвољава никакве промене, не може се сматрати мерилем минималне интервенције, већ апсолутном вредности.

Међутим, третман индустријских објеката по принципима индустријске археологије у савременом тренутку остао је у сенци све популарнијег метода адаптивне пренамене, који се у литератури често тумачи као алат за очување специфичних вредности у оквиру стратегије одрживог развоја. Међутим, пракса је показала веома широк спектар решења, почев од *конзервације* засноване на очувању интегритета, преко *конверзије* засноване на потрази за адекватним степеном нових, креативних интервенција, до *адаптивне злоупотребе* коју карактерише деструкција и девалвација сачуваних карактеристика објекта.

Историјски гледано, почев од антике до данас, промена намене је процес вођен превасходно логиком економске одрживости. Међутим, супротно историјским искуствима заснованим на једноставној пренамени *појединачних* објеката уз минималне интервенције (манастир у школу, школу у болницу, болницу у затвор, затвор у административни објекат, итд), савремени концепт адаптивне пренамене индустријског наслеђа врло је слојевит, из више разлога. С обзиром да је деиндустријализација, у кратком временском периоду, учинила велики број читавих градских четврти напуштеним, савремено друштво суочава се са низом планерских, пројектантских, конзерваторских, друштвених, економских и еколошких питања у процесу продужења животног века некадашњих индустријских објеката/зона. Сходно томе, адаптивна пренамена је нужно објединила аргументован конзерваторски приступ индустријском споменику са стваралачким креативним процесом и стратегијом одрживог просторног и друштвеног развоја.⁴⁰²

Принцип *конзервације* засноване на очувању интегритета карактеристичан је за индустријске комплексе код којих постоји континуитет оригиналне намене или је могућа њена обнова и/или адекватна реинтерпретација, обично кроз музеј посвећен оригиналној индустријској делатности. Широм Европе егзистира мноштво савремених фабричких комплекса, који се вековима развијају на наслеђу занатских радионица, негујући традиционалне методе производње.

⁴⁰² Benjamin Fragner, "Adaptive re-use," in *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, ed. James Douet (Lancaster: TICCIH, 2012), 110-117.

Међу мноштвом успешних примера издваја се једна од најстаријих оперативних фабрика маслиновог уља у медитеранском басену *Нуњез де Прадо* (*Nuñez de Prado*) у шпанском граду Баена. Специфичност одабраног примера огледа се у начину на који су различити аспекти индустријске прошлости валоризовани, сачувани и презентовани кроз концепт културног пејзажа. С обзиром на континуитет дужи од два века, уљара *Нуњез де Прадо*, која датира из 1795. године, заузима престижно место у неговању традиционалне производње маслиновог уља, карактеристичне за баенску област.⁴⁰³ На челу компаније тренутно стоји седма генерација породице Нуњез де Прадо, која је одлучна у намери да сачува методе ручног цеђења уља, од маслина узгајаних на сопственим плантажама. На овај начин крајњи производ добија етикету органске производње, која је данас веома цењена. Објекти од око 8000 м², који датирају из 18. века, сачувани су захваљујући континуалном *одржавању* исте функцију све до данас. Традиционалне погоне чини млин на ваљке, у којем се маслине још увек мељу, подруми за тегле/флаше и амбари, чији је спрат трансформисан у хотел. У оквиру млина налази се мали ресторан и тематски музеј уља, који омогућава правилно читање историјских слојева вишевековне традиције (слика 142, 143, 144) .

Уљара *Нуњез де Прадо* одличан је пример одрживог/активног приступа очувању аутентичних историјских вредности кроз њихову имплементацију у савремене, туристичке активности. Користећи у потпуности све ресурсе у свом окружењу, почев од пејзажа, преко производних објеката и опреме, до традиционалних техника и људских вештина, уљара представља модел за очувању свих, материјалних и нематеријалних, вредности индустријског наслеђа.

Сличан приступ у очувању функционалног интегритета и презентацији слојевитости индустријског наслеђа препознат је првенствено у прехрамбеној индустрији, која вековима одржава, чува и негује традиционалне методе производње. Значајни примери су неке од најстаријих активних европских пивара, као што су *Пилснер* (*Pilsner*) у Плзену, *Карлсберг* (*Carlsberg*) у Копенхагену, *Гинис* (*Guinness*) у Даблину (слика 145, 146), итд.

⁴⁰³ Juan Manuel Cano Sanchiz, "La Fábrica de la memoria. La reutilización del Patrimonio Arqueológico Industrial como medida de conservación," *Antiquitas* n. 18-19 (2007): 265-272.

Упркос јединственим вредностима и великом развојном потенцијалу појединих примера индустријског наслеђа Србије, мали је број оних који су интегрално заштићени и адекватно презентовани. Пример који се свакако издваја јесте *Ткачница свиленог дамаста* у Бездану.

У бачкој вароши између мађарске границе и Сомбора, 1871. године угледни угарски трговац Јанош Шмит (Schmidt János) започео је производњу свиленог дамаста.⁴⁰⁴ Моћни разбоји од куваног чешког дрвета, израђени у Француској по систему Жакар,⁴⁰⁵ били су последња реч технологије у Европи. Данас, упркос интензивном технолошком развоју текстилне индустрије, у Бездану је оперативно још 8 оригиналних дрвених машина (слика 147, 148). Највећа вредност последње активне ручне ткачнице те врсте у Европи јесу управо раритетни разбоји, проглашени за покретно културно добро.⁴⁰⁶ Иако су нови власници препознали економски и туристички потенцијал традиционалне ткачнице, без опсежне студије и пројекта интегралне заштите, презентација историјских, технолошких, друштвених и амбијенталних вредности последње ручне ткачнице је готово немогућа.

Пионирски пример успешне *конверзије* представља трансформација девастиране индустријске зоне Каслфилд (Castlefield) у Манчестеру. Отварање *Музеја науке и индустрије* (Museum of Science and Industry) у напуштеном железничком терминалу (Liverpool Road Station) прве робне железнице из 1830. године,⁴⁰⁷ иницирало је обнову ширег урбаног окружења, укључујући мрежу железничких вијадукта, мостова, канала и некадашње пристаниште. Када је *Британска железница* (British Rail) затворила станицу 1975. године, објекти су били у веома лошем стању, с обзиром да током претходних деценија, услед драстичног пада робног железничког саобраћаја, комплекс није одржаван. Прва галерија *Музеја* отворена је 1983. године у *Енергетској сали* (Power Hall).

⁴⁰⁴ Samu Borovszky, szerkesztő, *op. cit.*, (1909), 446.

⁴⁰⁵ MNT, *Жакар разбоји са бушеним картицама*, број у Регистру: 2005/30 <http://www.muzejnt.rs/cp/84>

⁴⁰⁶ Изум чувеног иноватора Жозеф Мари-Жакара (Joseph-Marie Jacquard, 1752-1834), који је патентирао разбој са системом бушених картица у бесконачном низу, претечи аутоматског управљања. Покретима руку и ногу издају се "наредбе" о узорцима шара на дамастним основама. У време настанка овај разбој је представљао праву револуцију у ткачкој мануфактури. И данас рад на њему захтева вишегодишњу обуку. Milutin Živković, "Razboji gospodina Žakara," *Vojvođanski magazin* (sep. 2013) <http://www.vm.rs/index.php/component/content/article/46-asopis-udarni-tekstovi/1228-razboji-gospodina-akara>

⁴⁰⁷ History of MOSI, "Liverpool Road Station," Museum of Science and Industry <http://www.mosi.org.uk/about-us/history-of-mosi/liverpool-road-station.aspx>

Уследила је постепена обнова објеката у оквиру комплекса за потребе *Националне електричне галерије (National Electricity Gallery)* и *Ваздухопловног музеја (Air & Space Hall)*.⁴⁰⁸ Потом је, упркос веома лошем стању, објекат станичне зграде пажљиво обновљен и трансформисан у две нове галерије. Пројекат адаптивне пренамене великог складишта, који данас представља главну музејску зграду, завршен је 2000. године. Међутим, већ 2009. године започела је нова реконструкција централног здања у савремен мултифункционални простор, који би обједињавао изложбене, образовне и научно-истраживачке садржаје са комерцијалним, угоститељским и трговачким (слика 149, 150). Циљ пројекта адаптивне пренамене складишта, које је заштићено као споменик културе, био је максимално очување постојеће структуре и њеног карактера, уз минимизирање негативних утицаја на животну средину употребом најновијих технологијама високе ефикасности за машинске и електро услуге.⁴⁰⁹ Трансформација великог западног складишта обележава прву фазу амбициозних развојних планова *Музеја*, чији је коначан циљ претварање најстарије робне станице на свету у културно-техничку атракцију светске класе.

Међу бројним интересантним примерима *конверзије* некадашњих индустријских зона, засноване на реактивацији старих и интерполацији нових објеката, инспирисаних квалитетима затеченог индустријског наслеђа, издвојени су следећи специфични примери.

Културна арена (Kulturarena) на обали реке Шпре (Spree), епицентар урбаног културног живота Берлина, настала је трансформацијом некадашњих магацинских простора грађених 20-их година прошлог века у мултифункционални комплекс.

Некадашња аутобуска гаража *Хале (Halle)*, хала највећег распона у Европи 30-их година 20. века,⁴¹⁰ данас је мултифункционална дворана, обновљена по принципу реверзибилности, минималне интервенције и одрживости (слика 151). У некадашњим складиштима и радионицама, на самој обали реке, налази се *Гласхаус (Glashaus)*, позориште са концертном салом, лоби баром и *vip* зоном

⁴⁰⁸ Warehouse Redevelopment, "BREEAM environmental performance," Museum of Science and Industry <http://www.mosi.org.uk/about-us/warehouse-redevelopment/main-building-environmental-information.aspx>

⁴⁰⁹ History of MOSI, "Annual Highlights," Museum of Science and Industry <http://www.mosi.org.uk/about-us/history-of-mosi/annual-highlights/annual-highlights-1980s.aspx>

⁴¹⁰ Locations, "Arena Halle," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/arena-halle/>

(слика 152).⁴¹¹ *Хопетосе* (Hoppetosse), један од највећих и најлуksузнијих путничких бродова, који је до почетка Другог светског рата пловио преко Северног мора, адаптиран је у ресторан-клуб. *Бадешиф* (Badeschiff), плутајући базен у реци Шпре, настао реконструкцијом теретног брода, савремена је интерпретација традиционалног култа купања у реци, успостављеног у Берлину током 19. века.⁴¹² *Фрајшвимер* (Freischwimmer) сплавови на ушћу канала у реку, некада сервисне радионице и места изнајмљивања чамаца, данас су једна од најпопуларнијих гастрономских дестинација Берлина.

Историјски споменици, задржавајући шарм индустријске архитектуре, представљају изузетан пример прожимања идеја традиције и модерности, у погледу форме и функције.⁴¹³ Квалитет нових решења огледа се у пажљивој рестаурацији карактеристичних елемената и смелој реинтерпретацији истих у савременим материјалима (слика 153).

Ротерман кварт (Rotermann kvartal) у Талину, ексклузиван стамбено-пословни кварт, настао је регенерацијом некадашње индустријске зоне, кроз несвакидашњи спој достојанствених старих индустријских и авангардних савремених објеката (слика 154).

На месту укрштања најважнијих саобраћајница, између историјског језгра и луке, 1829. године лоцирана је компанија *Ротермани Техасед* (Rotermann Tehased/фабрике), чиме је генерисано формирање компактне индустријске зоне током 19. столећа.⁴¹⁴ Стицањем независности 1992. године започео је привредни препород Естоније, што симболизује и трансформација центра престонице. Складиште за со, изграђено према пројекту балтичко-немачког инжењера Ернста Бустеда (Ernst Bousted) 1908. године, сачувано као један од најистакнутијих објеката од кречњака у Естонији, реактивирано је према пројекту архитеката Уло Пеил и Тасо Махар (Ülo Peil, Taso Mähar) у *Музеј естонске архитектуре* (Eesti Arhitektuurimuuseum).⁴¹⁵ Систематска урбана регенерација започела је 2004. године. Већина нових објекта завршена је до 2008. године, док обнова и

⁴¹¹ Locations, "Arena Glashaus," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/ghashaus/>

⁴¹² Locations, "Arena Badeschiff," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/badeschiff/>

⁴¹³ Anica Tufegdžić, "Šarm industrijske arhitekture: Kulturna arena Berlina," *DaNS časopis za arhitekturu i urbanizam* 67 (2009): 34-35.

⁴¹⁴ Rotermann, "Kvartali kujunemine 19. sajandil," Rotermann <http://www.rotermann.eu/et/rotermann>

⁴¹⁵ Museum, "Museum history," The Museum of Estonian Architecture <http://www.arhitektuurimuuseum.ee/en/museum/museum-history/>

реактивација појединих старих објеката још увек трају. Најстарији објекат у кварту, некадашње седиште *Ротерман робне куће* (1850), био је полазиште за дизајнирање комплекса нових робних кућа, са старим именом (*Rotermanni kaubamaja*).⁴¹⁶ Најмодернија фабрика хлеба (1912) у ондашњој Русији и седиште *Ротермани компаније*, у несвакидашњем споју оригиналне индустријске архитектуре и модерног, конзолно препуштеног кубуса над улазном партијом, обликовно и функционално су прилагођени за потребе *Галерије пекарства*. Најинтересантније реализовано решење представља реконструкција спратне столарске радионице у авангардни пословни објекат (*слика 155*). Изнад двоводног крова једноставне подужне структуре од кречњака лебде три вертикална лагана, полутранспарентна кубуса. Куле обложене композитним плочама и стаклом, уз специјалне светлосне ефекте, представљају савремену интерпретацију традиционалних силоса.

Десет година од почетка адаптивне пренамене, *Ротерман кварт* је данас урбани дистрикт с узбудљивом архитектуром и динамичним функцијама, проистеклим из традиционалне просторно-функционалне схеме.

Тампела (Tampella) кварт у финском индустријском граду Тампере, нови урбани центар, настао је трансформацијом некадашњег седишта металне и текстилне индустрије.

Развој индустријске зоне дуж реке и језера генерисала је изградња прве високе пећи 1842. године, потом отварање машинских радионица (1856) и текстилне фабрике.⁴¹⁷ Уједињене у акционарско друштво, текстилна и метална индустрија, имале су широк спектар производних погона, локомотиве, турбине и ткачнице дамаста. Текстилна производња завршена је 1970. године, а индустријска употреба машинских радионица престала је 1990. године. Последње радионице у кварту затворене су 2000. године, иако су неки сектори производње и даље активни у предграђу. На основу архитектонско-урбанистичког конкурса за регенерацију области усвојен је нови урбанистички план, којим је предвиђено очување и адаптивна пренамена око 60.000м² старих фабрика. Планом је такође дозвољена изградња око 160.000м² нових стамбених и административних

⁴¹⁶ About the Rotermann Centre, "History," Rotermann <http://www.rotermannikaubamaja.ee/eng/#about-us:3>

⁴¹⁷ Mikko Järvi, "The History and Reuse of the Industrial buildings on the Banks of Tammerkoski in the Centre of Tampere," in *Reusing the Industrial Past by the Tammerkoski Rapids*, ed. Miia Hinnerichsen (Tampere: Museum Services, Pirkanmaa Provincial Museum, 2011), 20-26.

простора. Све старе фабричке зграде уз реку, традиционално зидане црвеном опеком, су сачуване и реактивирани за различите савремене функције (слика 156). Међу бројним институцијама, своје место у обновљеном кварту добио је и *Градски музеј* (слика 157, 158). Симболично назван *Ваприки* (*Vapriikki*), што значи *фабрика*, музеј наглашава значај своје локације у финској индустријској историји.⁴¹⁸ Фактори који су утицали на архитектонско обликовање музеја укључују бурну индустријску историју и локацију у самом срцу једног од најживописнијих области у земљи. Пројектантски изазов представљала је *конверзија*, која за циљ није имала претварање фабрике у музеј или фокусирање музеја искључиво на индустрију, већ креирање модерног интерактивног музејског концепта уз максимално поштовање вредности индустријског наслеђа. Иако је *Ваприки* отворен 2000. године, процес трансформације некадашње индустријске зоне још увек траје.

Обнова напуштених индустријских комплекса и зона је веома комплексан процес, чији је успех у Србији отежан нерешеним имовинско-правним односима, непостојањем јасне и стимулативне законске регулативе у области обнове индустријског наслеђа, недовољно развијеним партнерством између приватног, јавног и цивилног сектора, непостојањем дугорочне међусекторске сарадње, као ни ефикасних механизма за спровођење стратегије урбаног развоја. Ипак, могуће је издвојити пример добре праксе, којом је индустријско наслеђе, иначе годинама сасвим маргинална категорија, афирмисано као значајан сегмент националног, али и европског културног идентитета.

Сењски рудник је најстарији рудник мрког угља у Србији, чији први поткоп датира из 1849. године.⁴¹⁹ Данас насеље броји око 400 становника, чији опстанак зависи од још увек функционалног Главног поткопа. Рудник је окружен насељем типичним за индустријске заједнице са прелаза 19. у 20. век (слика 159). Железница представља важан сегмент насеља, с обзиром да је, учинивши транспорт угља бржим и економичнијим, генерисала развој рудника у другој половини 19. века. Соколски дом, школа, Британска каса неки су од објеката који сведоче о живом друштвеном и културном животу рудара.

⁴¹⁸ Museum Centre Vapriikki, "From factory to museum," Museum Centre Vapriikki <http://www.tampere.fi/english/vapriikki/factorymuseum.html>

⁴¹⁹ више у Група аутора, *Од "нездравог камена" до "црног злата"- Сто педесет година Сењског рудника* (Ресавица: Јавно предузеће за подземну експлоатацију угља - ЈП ПЕУ, 2004)

Пројекат ревитализације Сењског рудника одвија се у оквиру *Љубљанског процеса*,⁴²⁰ заједничког подухвата Савета Европе и Европске комисије, који је проистекао из *Регионалног програма за културно и природно наслеђе Југоисточне Европе*.⁴²¹ Пројектом ревитализације планирана је реактивација ковачнице и радионице у главни изложбени простор, презентација аутентичне мале административне зграде, подигнуте 1860. године, трансформација бившег *Музеја угљарства у Центар за посетиоце*, као и креирање *Музеја на отвореном* (слика 160, 161). Аутори пројекта за циљ имају не само обнову изгледа објеката, већ и враћање атмосфере некадашњег рудника, у коме је све било подређено раду.⁴²² Комплексан процес обнове укључио је велики број актера, превасходно у циљу ефикасније будуће социјалне интеграције локалног становништва.

Пројекат има развојни потенцијал, како на нивоу локалне заједнице, тако и у регионалним оквирима. Интегрални приступ обнови индустријског комплекса, интегрисаног у специфично природно и културно-историјско окружење, отвара могућност развоја културног туризма, на локалитету, али и у ширем окружењу.

Трансформација индустријског објекта може да обезбеди естетски интегритет оригиналног и новог уколико је ново примењено/вођено формалном логиком старог. Могуће је истовремено остварити и промену и очување старог, само када се стратешки карактер старог користи као водич за естетски интегритет новог. Избор новог материјала може бити потпуно другачији од старог, али уколико је стратегија за њихово доношење иста, материјали могу задржати своју квантитативну индивидуалност док квалитативно стварају нову целину засновану на правилима старе. Према томе, стари индустријски објекат биће минимално промењен у формалном квалитативном смислу, уколико је дизајн његове конверзије вођен појмом естетског интегритета, у реторичком и стратешком, а не само у стилском смислу.

⁴²⁰ Борислав Шурдић, "Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану," *Гласник Друштва конзерватора Србије*33 (2009): 9-12.

⁴²¹ Борислав Шурдић, "Регионални програм за културно и природно наслеђе југоисточне Европе," *Гласник Друштва конзерватора Србије*31 (2007): 9-13.

Projects, "Ljubljana Process II: Rehabilitating our Common Heritage," Regional Cooperation Council <http://tfcs.rcc.int/en/projects/ljubljana-process>

⁴²² Михајло Тимотијевић, Мирослава Петровић-Балуџић, "Парк индустријског наслеђа Сењски рудник," рад саопштен на конференцији *Индустријско наслеђе / проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, Заводу за заштиту споменика културе града Београда, 23.11.2012., уредник Светлана Димитријевић Марковић, Дигитални зборник

3.0. УТВРЂИВАЊЕ ВРЕДНОСТИ АНАЛИЗИРАНИХ ПИВАРА

На основу претходних анализа савремене доктрине заштите, упориште за валоризацију анализираних пивара пронађено је у *Нара документу о аутентичности*, који пружа могућност разумевања њихове слојевитости. Аутентичне вредности пивара потом су валоризоване кроз матрицу комеморативних и савремених вредности, засновану на Ригловом концепту Кунтсволлен.

3.1. Анализа аутентичности према схеми заснованој на *Нара документу*

*"У зависности од природе културне баштине, њеног културног контекста и развоја кроз време, процена аутентичности може бити повезана са вредношћу великог броја извора информација. Аспекти извора могу да садрже облик и дизајн, материјале и супстанце, употребу и функције, традицију и технике, локацију и положај, дух и израз, и друге унутрашње и спољне факторе. Употреба ових извора дозвољава разраду специфичних уметничких, историјских, друштвених и научних димензија културног наслеђа које се истражује."*⁴²³

Процена аутентичности војвођанских пивара спроведена је у складу са *Нара документом о аутентичности*, који је препознат као алат за разумевање слојевитости индустријског наслеђа. Развијањем члана 13. у мрежу, чију вертикалну осу представљају *аспекти*, а хоризонталну *димензије*, формирана је ментална схема за идентификовање аутентичних материјалних и нематеријалних слојева индустријског наслеђа, који су потом квантитативно процењени.

⁴²³ *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)
http://www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm

Панчево

табела 4. Анализа аутентичности _ пивара у Панчеву

аспекти извора	димензије културног наслеђа			
	уметничка	историјска	друштвена	научна
облик и дизајн	стилска слојевитост	магацин за јечам/слад	културно добро од великог значаја	основне функционалне јединице
материјали и супстанце	опека дрво камен	опека великог формата	конзерваторски услови	ребраста бетонска таваница
употреба и функција	пасарела кула са димњаком варионица	функционална схема из 19. века	општи развој нове функције у оквиру комплекса јавно купатило	оригиналне машине и опрема
традиција и технике	димњак висине 40м полуобличасти свод	континуитет пиварства	од занатске до индустријске производње пива	старе технике и занатске методе
локација и положај	градска визура урбани репер	прва индустријска зона (на обали Тамиша)	положај у урбаној матрици	технологија инфраструктура саобраћај
дух и израз	монументалност	статуа св. Јована Непомука из 1813. године	породица Вајферт	

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)

Уметничка димензија архитектуре пиварског комплекса чита се првенствено кроз естетику индустријске архитектуре (магацин, димњак), али и елементе сецесије (пивница) и модерне (варионица). Насупрот веома девастираним индустријским објектима, аутентичан изглед пивнице је очуван захваљујући пажљивом конзерваторско-рестаураторском приступу. Највећу историјску вредност у комплексу има магацин за јечам/слад, с обзиром да представља најстарији сачувани објекат тог типа у Војводини. Иако постоји документација на основу које му може бити враћен аутентичан изглед, магацин стихијски пропада.

О општем друштвеном значају грађевина сведочи статус непокретног културног добра од великог значаја (1991). Међутим, данашње веома лоше стање споменика говори о неодговорном ставу друштва према властитом наслеђу. Научни допринос архитектуре пиварског комплекса лежи у могућности проучавања типологије облика основних функционалних јединица (сладара/магацин, варионица, подруми).

Уметничка вредност материјала огледа се у начину његове примене и обраде, у случају опеке првенствено код полуобличастих сводова подрумских просторија, а у случају камена у изради степеништа и облагању подова варионице. С обзиром да се данас више не производи, традиционална аустро-угарска (*шванска*) опека великог формата, најзаступљенији и најбоље очуван материјал, има и велику историјску вредност. Сачувано је аутентично камено степениште варионице. Степен очуваности масивних дрвених конструктивних елемената, старих преко 150 година, био је врло добар све до пожара у којем су аутентични стубови и греде магацина јечма неповратно изгубљени. Научну вредност имају иновативна конструктивна решења, од којих је најинтересантније у моменту настанка била ребраста бетонска таваница варионице (1927). Иако је општим конзерваторским условима предвиђена обнова оригиналних конструктивних елемената и примена "традиционално присутних материјала," рестаураторски пројекат никада није урађен, што је довело до губитка многих аутентичних елемената (малтерска пластика, резбарене дрвене стрехе надстрешница, камене и опекарске подне облоге).

Дрвена парасела између два главна тракта, монументални димњак куле и варионица препознати су као функционални елементи *лагер* пиваре, са високом уметничком вредношћу. Међутим, супротно димњаку, који и без оригиналне металне капе, има аутентичан израз, дрвена пасарела је сасвим уништена у пожару. Сачувана функционална схема пиваре упоредног двотрактног типа пружа сазнања о начину производње пива у другој половини 19. века. Парна пивара је генерисала општи развој, у чему се огледа њена највећа друштвена вредност. Нове функције (култура, јавно купатило, пивница) учиниле су је својеврсним друштвеним центром. Нажалост, оригинална машинска постројења Вајфертове

парне пиваре, која су 70-их година оцењена као "пионирски примери индустријске револуције ових простора," до данас су веома слабо очувана.

Аспект традиције и техника чита се пре свега кроз нематеријалну димензију пиварства, једне од најстаријих привредних делатности на овим просторима. Обимна документација и обрађена архивска грађа о врсти сировина, саставу и начину припреме пива, пружају могућност проучавања старих техника и занатских метода, развоја пиварства од занатске до индустријске производње, а све у циљу превазилажења насталог дисконтинуитета. Не треба занемарити ни ондашње градитељске технике и достигнућа, о којима најбоље сведочи сачувани димњак висине 40м.

Пивара својом позицијом на обали реке дефинише визуре града и представља кључни урбани репер. Стратешки позиционирана у урбаној матрици, пивара је генерисала развој прве индустријске зоне на обали Тамиша, што њеној локацији даје друштвени и историјски значај. Локација на којој пивара егзистира скоро три века пружа доказе о технолошком, инфраструктурном и саобраћајном развоју, у чему се огледа њен научни значај.

Носилац идентитета места, све до пожара у којем је страдао, био је монументални магацин јечма. Пивара се доживљава као наслеђе породице Вајферт, о чему сведочи чињеница да се назив *Вајфертова пивара* и данас најчешће употребљава, иако је пивара у *Регистар непокретних културних добара* уписана као *Народна пивара*. У част Ђорђа Вајферта, простор испред пивнице, у јесен 2013. године, добио је назив *Вајфертов трг*.

Вршац

табела 5. Анализа аутентичности _ пивара у Вршцу

аспекти извора	димензије културног наслеђа			
	уметничка	историјска	друштвена	научна
облик и дизајн	композиционо јединство романтизам	комплекс са краја 19. века		основне функционалне јединице
материјали и супстанце	опека дрво	опека великог формата	пројекти реконструкције	пруска капа крстасти свод
употреба и функција	кула са димњаком варионица	функционална схема из 19. века	општи развој нове функције у оквиру комплекса пивница	оригиналне машине и опрема
традиција и технике	црно пиво малтерска пластика резбарија дрвених елемената	континуитет пиварства	од занатске до индустријске производње пива	старе технике и занатске методе
локација и положај	урбани репер	Српски Вршац	положај у урбаној матрици	технологија инфраструктура
дух и израз	једноставност	палата Цофманових	породица Цофман конзумирање пива	

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)

Уметничка димензија архитектуре пиварског комплекса чита се кроз романтичарске елементе фасада и композиционо јединство, постигнуто наглашеном соклом, зупчастим поткровним венцем и дрвеном резбаријом дуж стрехе. Комплекс представља један од малобројних интегрално, без већих промена, сачуваних примера индустријске архитектуре са краја 19. века, у чему лежи његова историјска вредност. Индустријска архитектура није валоризована, међутим има научни допринос с обзиром на могућност проучавања типологије облика основних функционалних јединица.

Оригинално примењена опека великог формата код пруске капе и крстастог свода у подрумима, као и дрвене конструкције добро су очуване. Приликом реконструкције подрума (винских) у оквиру стамбене палате историјски материјали и конструкције су адекватно третирани. Научно највреднија конструктивна решења су управо пруске капе на челичним траверзама и крстасте сводне конструкције.

Кула и варионица су оригинални функционални елементи *лагер* пиваре, са високом уметничком вредношћу. Вредност куле не умањује чињеница да димњак није сачуван у оригиналу, с обзиром да постоји документација на основу које може бити обновљен. Сачувана функционална схема пиваре линеарног једнотрактног типа пружа сазнања о начину производње пива у другој половини 19. века. У оквиру пивнице су реализоване различите функције, које су пивару учиниле својеврсним друштвеним центром. Оригинална машинска постројења Цофманове парне пиваре делимично су очувана *in situ* (варионица, апарат за пуњење), а делимично конзервирана у оквиру мале музејске поставке у управном објекту (који није доступан јавности).

Континуитет производње је одржан неговањем традиционалног начина производње нефилтрираног црног пива, које се конзумира искључиво у пивници, што има велики уметнички, историјски, друштвени и научни значај. Уметничку димензију градитељских техника носе фина плитка малтерска пластика и резбарени дрвени елементи.

Лоцирана на ободу централног градског језгра, пивара представља урбани репер. Историјски значај локације огледа се у чињеници да је пивара у власништву немачке породице подигнута у српском делу града, што је имало симболичну улогу. Локација на којој се налазе бунари, некадашњи извор основне сировине за производњу пива, пружа доказе о технолошком и инфраструктурном развоју.

Упркос једноставном и сведеном архитектонском изразу пивара је носилац идентитета места. Захваљујући стамбеној палати и пивници пивара се доживљава као наслеђе породице Цофман.

Зрењанин

табела 6. Анализа аутентичности _ пивара у Зрењанину

аспекти извора	димензије културног наслеђа			
	уметничка	историјска	друштвена	научна
облик и дизајн	композиционо јединство ликовност фасада	комплекс са почетка 20. века	дело реномираног чешког бироа <i>Новак и Јан</i>	основне функционалне јединице
материјали и супстанце	фасадна опека челик дрво	опека великог формата	пројекти реконструкције	пруска капа полуобличасти свод
употреба и функција	кула са димњаком подруми	функционална схема са почетка 20. века	општи развој нове функције у оквиру комплекса палата / пивница	оригиналне машине и опрема
традиција и технике	обрада фасада пруска капа	континуитет пиварства	од занатске до индустријске производње пива	старе технике и занатске методе
локација и положај	градска визура урбани репер	прва индустријска зона (на обали Бегеја)	положај у урбаној матрици	технологија инфраструктура саобраћај
дух и израз	амбијент	палата Дунђерски	конзумирање пива породица Дунђерски	

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)

Уметничка димензија архитектуре пиварског комплекса чита се кроз композиционо јединство и ликовност фасада постигнуту колористичким акцентовањем венаца, пиластра и прозорске декорације. Упркос интерполираној варијанти из друге половине 20. века, интегритет комплекса са почетка 20. века је очуван. Пивара је изграђена по пројекту реномираног чешког бироа *Новак и Јан*, специјализованог за пројектовање пивара, што је ставља у ред са репрезентативним чешким примерима. Оригинални пројекти, али и постојеће стање основних функционалних јединица, пружају могућност проучавања типологије облика.

Оригинално примењена опека великог формата код обраде фасаде, пруске капе и полуобличастог свода у подрумима, као и дрвене конструкције добро су очуване. Приликом реконструкције ледаре историјски материјали и конструкције адекватно су третирани, док су аутентични елементи сушаре, као што су челични стубови, дрвене таванице, дрвена степеништа, изгубљени. Највреднија сачувана конструктивна решења су пруска капа на челичним траверзама и крстасти свод.

Иако је претрпела мање трансформације, кула је сачувала оригиналну функционалну схему. Реконструкцијом фасада и кровних равни, као и заменом оригиналног димњака, вредност куле је делимично умањена, међутим на основу документације може јој бити враћен оригиналан изглед. Оригинални подруми имају високу уметничку вредношћу. Сачувана функционална схема пиваре линеарног једнотрактног типа пружа сазнања о начину производње пива почетком 20. века. Заједно са палатом Дунђерски пивара је била својеврстан друштвени центар. Сачувана оригинална машинска постројења из различитих периода (од 1910. до 70-их) сведоче о технолошком развоју пиваре.

Традиционални начин производње *течног хлеба* (нефилтрираног пива точеног директно из дрвене буради), који се до скоро конзумирао искључиво у пивници, могуће је наставити захваљујући старим мајсторима, који чувају и могу пренети традиционалне технике и вештине. Уметничка димензија градитељских техника првенствено лежи у финој обради и примени фасадне опеке код декорације (посебно кровни венци).

Пивара на ободу заштићеног централног градског језгра очувала је визуелни идентитет и карактер урбаног репера. Иако најстарија, данас је једина интегрално сачувана фабрика на подручју некадашње индустријске зоне дуж Бегеја. Стратешки положај у урбаној матрици, уз реку, репрезентативну палату Дунђерских и мост, донео је пивари друштвени значај. Локација пружа доказе о технолошком развоју начина употребе и транспорта сировина.

Својим уметничким изразом низ индустријских објеката на обали реке, заједно са сецесијском палатом, чини амбијенталну целину. Идентитет места везује се за култ конзумирања пива, почев од првобитне веранде до данашње пивнице. И данас, без домаћег пива, пивница је омиљено место мештана.

Бечеј

табела 7. Анализа аутентичности _ пивара у Бечеју

аспекти извора	димензије културног наслеђа			
	уметничка	историјска	друштвена	научна
облик и дизајн	ликовност фасада	комплекс са краја 19. века и почетка 20. века		основне функционалне јединице
материјали и супстанце	опека челик	опека великог формата	пројекти реконструкције	пруска капа армирани бетон
употреба и функција	кула са димњаком транспортер	функционална схема са прелаза векова	општи развој	оригиналне машине и опрема
традиција и технике	малтерисана декоративна опека	континуитет пиварства	од занатске до индустријске производње пива	старе технике и занатске методе
локација и положај	Герберова улица визуре	развој насеља	положај у урбаној матрици	технологија инфраструктура саобраћај
дух и израз	монументалност		породица Гербер радничка класа	

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)

Ликовност фасада постигнута је колористичким акцентованем венаца, пиластра и прозорске декорације рађене у малтерисаној опеци. У комплексу су обједињени различити изрази објеката индустријске архитектуре са краја 19. и почетка 20. века. Индустријска архитектура није валоризована, иако су објекти још 1997. године стављени под претходну заштиту *Закона о културним добрима*, што говори о стручној и општој друштвеној неодговорности. Међутим комплекс, слично претходним примерима, има научни допринос с обзиром на могућност проучавања типологије облика основних функционалних јединица.

Оригинално примењена опека великог формата код пруске капе и челичне траверзе су најбоље очуване супстанце. С обзиром да комплекс није законом заштићен, те нису постојали конзерваторски услови, многи аутентични елементи најстаријих објеката су изгубљени приликом реконструкције. Научно највреднија конструктивна решења су пруска капа на челичним траверзама и армирано бетонске таванице варионице.

Дрвени транспортер између два главна тракта и монументална кула са димњаком препознати су као функционални елементи *лагер* пиваре, са високом уметничком вредношћу. Међутим, супротно кули, која упркос мањим интервенцијама, има аутентичан израз, дрвени транспортер је демонтиран, што не значи да на основу расположиве документације не може бити реконструисан. Сачувана функционална схема пиваре упоредног двотрактног типа пружа сазнања о начину производње пива на прелазу векова. Парна пивара је генерисала општи развој, у чему се огледа њена највећа друштвена вредност. Нажалост, оригинална машинска постројења Герберове парне пиваре, нису сачувана *in situ*. Ипак, неке од највреднијих машина конзервиране су и изложене у *Музеју пиварства* у Љубљани.

Затварање пиваре означило је прекид вишевековног континуитета у неговању традиционалног начина производње црног пива, чија су признања потврда не само квалитета, већ и вредновања традиционалних техника производње. Уметничка димензија градитељских техника, лежи у начину обраде и примене малтерисане опеке, карактеристичном за средњоевропску индустријску архитектуру тог периода.

Данашња Герберова улица, чију једну визуру чини димњак пиваре, а другу црквени звоник, физичка је и симболичка веза индустријског комплекса и градског језгра. Пивара, подигнута на обали реке Тисе, генерисала је развој Бечаја на месту на којем се данас налази, у чему је историјски значај локације. Локација пружа доказе о технолошком развоју начина употребе и транспорта сировина.

Монументалне грађевине израз су захуктале индустријализације аустро-угарске периферије на прелазу векова. Међутим, култ породице Гербер која је Бечеј учинила индустријским градом, пао је у сенку радничког покрета, који је већ у међуратном периоду био носилац пиварске делатности.

Апатин

табела 8. Анализа аутентичности _ пивара у Апатину

аспекти извора	димензије културног наслеђа			
	уметничка	историјска	друштвена	научна
облик и дизајн	ликовност фасада	варионица и стамбени објекат	споменик културе познати аутори	варионица
материјали и супстанце	фасадна опека челик	опека великог формата	пројекти реконструкције	пруска капа бачвасти свод
употреба и функција	варионица		општи развој	оригиналне машине и опрема
традиција и технике	обрада фасада пруска капа	континуитет пиварства	од занатске до индустријске производње пива	старе технике и занатске методе
локација и положај	градска визура урбани репер	нови градски центар	положај у урбаној матрици	технологија инфраструктура саобраћај
дух и израз	амбијент		симбол града	

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

према: *Nara Document on Authenticity*, articles 13 (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994)

Уметничка димензија архитектуре пиварског комплекса чита се кроз ликовност фасада постигнуту колористичким акцентовањем венаца, пиластра и прозорске декорације. Варионица и стамбени објекат су појединачне функционалне целине са почетка 20. века, које су у оригиналном облику сачуване упркос интеграцији у савремени фабрички комплекс. Крчма на углу, иако је надоградњом изгубила аутентичан изглед, на основу оригиналне документације може бити обновљена. О општем друштвеном значају три историјске грађевине сведочи статус непокретног културног добра (1994), а данашње стање споменика говори о одговорном ставу нових власника према затеченим наслеђу. Сачуван

фабрички објекат пружа могућност проучавања типологије облика варионице, док је на основу расположиве документације могуће проучити тип осталих функционалних јединица.

Оригинално примењена опека великог формата у обради фасаде и изрази пруске капе и бачвастог свода најбоље је очуван историјски материјал. Пре стављања пиваре под заштиту *Закона*, без конзерваторских услова, извршене су бројне интервенције у којима су многи аутентични елементи изгубљени. Ипак, начин примене опеке у сводним и армираног бетона у архитравним међуспратним конструкцијама има научни значај.

Једини функционални елемент *лагер* пиваре са високом уметничком вредношћу је варионица. Функционална схема парне пиваре није сачувана, а потоње су константно трансформисане, што се може проучити на основу сачуване документације. Пивара није престала да генерише општи развој, у чему се огледа њена највећа друштвена вредност. Нажалост, сачувано је само неколико машина, које нису конзервиране иако су део споменика културе и представљају важно сведочанство технолошког развоја.

Континуитет производње пива је одржан, мада се увођењем нових технологија и новог асортимана, као и глобализацијом тржишта доводи у питање аутентичност напитка. Наиме, у производњи *Јелен пива* у Апатину и Никшићу користе се различите сировине (пре свега се мисли на воду), што се директно одражава на укус, текстуру и квалитет пива. Уметничку димензију градитељских техника носе плитка малтерска пластика и резбарени дрвени елементи. Уметничка димензија градитељских техника првенствено лежи у финој обради и примени фасадне опеке код декорације.

Историјска пивара на ободу заштићеног централног градског језгра, иако инкорпорирана у савремен индустријски погон, очувала је карактер урбаног репера. Крајем 18. века пивара је генерисала развој новог градског центра у свом окружењу. Некадашњи стратешки положај у урбаној матрици, уз пристаниште, донео је пивари друштвено-привредни значај. Локација пружа доказе о технолошком развоју начина употребе и транспорта сировина.

Својим уметничким изразом историјски објекти који чине фронт индустријског комплекса остварују амбијенталну вредност. Пивара је и у визуелном и духовном смислу симбол града и носилац колективног идентитета.

3.2. Валоризација анализираних пивара према матрици комеморативних и савремених вредности

С обзиром да индустријско наслеђе нема меморијални карактер, нити је велике уметничке претензије, за његову валоризацију могу се сматрати релевантним вредност година, историјска, вредност новине, употребна и релативна уметничка вредност. Ових пет вредности чине матрицу за процену материјалних и нематеријалних димензија индустријског наслеђа, али и нивоа успеха/неуспеха пројекта обнове / пренамене.

Са повећањем вредности новина опада вредност година. Дакле, нужно је пронаћи средину и успоставити баланс, како ниједна од ових вредности не би доминирала. Објекат без намене сагледава се као стара напуштена зграда. Међутим, са новом наменом и историјским вредностима он добија релативну уметничку вредност. Историјска вредност опстаје одржавањем равнотеже између вредности година и новина. У случају да је нека од ове две вредности висока историјска вредност може бити сасвим изгубљена.

Панчево

табела 9. валоризација _ пивара у Панчеву

индустријско наслеђе	вредности – ниска (Н), средња (С), висока (В)				
	историјска	година	новине	употребна	релативна уметничка
материјално					
локација	В	В	Н	В	В
просторни концепт	В	В	С	С	С
опрема	В	В	Н	С	С
конструкција	В	В	Н	С	С
архитектура	В	В	Н	С	С
нематеријално					
трад. методе	В	Н	/	В	/
култ личности	В	Н	Н	В	Н

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

С обзиром на датовање и континуитет, материјални аспекти пиваре имају високу историјску и вредност година, међутим тренутно девастирано стање умањује њену савремену вредност. Осим код локације, која је изузетно атрактивна, употребна и уметничка вредност објеката и опреме опадају. Традиционалне методе производње пива, иако имају велик историјски значај и савремени потенцијал у обнови пиваре, са престанком производње сасвим су маргинализоване. Слично томе, значај култа породице Вајферт временом опада, иако може бити кључни у процесу обнове пиваре.

Вршац

табела 10. валоризација _ пивара у Вршцу

индустријско наслеђе	вредности – ниска (Н), средња (С), висока (В)				
	историјска	година	новине	употребна	релативна уметничка
материјално					
локација	В	В	С	В	В
просторни концепт	В	В	С	В	В
опрема	В	В	С	В	В
конструкција	В	В	В	В	В
архитектура	В	В	В	В	В
нематеријално					
трад. методе	В	В	С	В	В
култ личности	В	С	Н	В	В

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

Историјски објекти пиваре су високо вредновани са историјског и савременог аспекта, с обзиром на степен очуваности архитектуре и конструктивног склопа. Просторни концепт, иако делимично нарушен савременим интервенцијама, није изгубио на уметничкој вредности. Најстарије машине и традиционалне технике, иако одржаване и неговане, нису адекватно презентоване, што им умањује тренутни значај. Свест о историјском значају породице Цофман, која би могла бити представљена кроз савремену употребу (у оквиру музеја или пивнице), скоро је нестала.

Зрењанин

табела 11. валоризација _ пивара у Зрењанину

индустријско наслеђе	вредности – ниска (Н), средња (С), висока (В)				
	историјска	година	новине	употребна	релативна уметничка
материјално					
локација	В	В	С	В	В
просторни концепт	В	В	С	В	В
опрема	В	В	С	В	В
конструкција	В	В	В	В	В
архитектура	В	В	В	В	В
нематеријално					
трад. методе	В	С	/	В	/
култ личности	В	В	С	В	В

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

Степен очуваности архитектуре и конструктивног склопа историјских објеката пиваре је висок, што објектима обезбеђује савремене, употребне вредности. Упркос савременим интервенцијама, историјске и употребне вредности просторне структуре нису нарушене. С обзиром да није у функцији, опрема стихијски пропада, иако има савремени потенцијал. Дисконтинуитет у производњи означио је престанак конзумирања традиционалног *подрумског пива*, које има изузетан потенцијал у процесу обнове пиваре.

Бечеј

табела 12. валоризација _ пивара у Бечеју

индустријско наслеђе	вредности – ниска (Н), средња (С), висока (В)				
	историјска	година	новине	употребна	релативна уметничка
материјално					
локација	В	С	С	В	В
просторни концепт	В	В	С	В	В
опрема	В	С	/	/	/
конструкција	В	В	В	В	В
архитектура	В	В	В	В	В
нематеријално					
трад. методе	В	В	/	В	/
култ личности	С	С	/	Н	/

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

Историјски објекти пиваре су високо вредновани са историјског и савременог аспекта, с обзиром на степен очуваности архитектуре и конструктивног склопа. Оригинална опрема сасвим је уништена, без могућности обнове. Међутим, сачувана функционална схема омогућава обнову метода прераде слада. Култ породице Гербер, који никада није био јак, до данас је сасвим изгубљен, што га не одређује као потенцијал у обнови пиваре.

Апатин

табела 13. валоризација _ пивара у Апатину

индустијско наслеђе	вредности – ниска (Н), средња (С), висока (В)				
	историјска	година	новине	употребна	релативна уметничка
материјално					
локација	В	В	В	В	В
просторни концепт	С	С	С	С	С
опрема	В	С	С	С	С
конструкција	В	В	В	В	В
архитектура	В	В	В	В	В
нематеријално					
трад. методе	В	С	С	В	С
култ личности	С	С	С	С	С

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

Иако су историјски објекти пиваре високо вредновани са историјског и савременог аспекта, с обзиром на степен очуваности архитектуре и конструктивног склопа, у новом просторном оквиру савремене пиваре доживљавају се као експонати. Појединачне старе машине нису адекватно третиране, те пропадају, иако би могле бити репрезент технолошког развоја. Традиционалне технике губе вредност у процесу глобализације.

4.0. МОГУЋНОСТИ ОБНОВЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА

4.1. Европски модели реактивације пивара

Према мишљењу антрополога и археолога корени пиварства везују се за проналазак керамике.⁴²⁴ Иако се пиво у Европи производи од 3. миленијума п.н.е, о чему сведоче археолошки налази из неолитског насеља у данашњој Шкотској (Skara Brae, Orkney),⁴²⁵ о савременом пиварству можемо говорити тек од 8. века. У средњем веку производња пива била је престижна делатност, у чијој су се контроли смењивали феудалци, монаштво и грађанство. У 17. и 18. веку долази до значајних друштвених промена, које су довеле до постепене трансформације малих еснафских пивара у прве фабричке погоне. Најзначајније савремене европске пиваре развиле су се на наслеђу мануфактура из овог периода. Управо вишевековни континуитет и неговање традиционалних метода производње *чаробног напитка*, заједно са реактивираним историјским објектима у оквиру савремених комплекса, кључ су културног и туристичког потенцијала најстаријих европских пивара.

Најзначајнији модел реактивације пивара представљају локалитети укључени у *Европске стазе индустријског наслеђа* (European Route of Industrial Heritage, ERIH),⁴²⁶ које су настале као резултат петогодишњег пројекта (INTERREG IIIB - North West Europe, 2003)⁴²⁷ подржаног од стране Европске Уније. Данас индустријску туристичку мрежу чини више од 1000 локалитета у 43 земље. Категорија *Храна, пиће, рибарство, пољопривреда и дуван*, у оквиру тематске целине *Мануфактура*, обухвата чак 13 пивара из 11 различитих земаља:⁴²⁸ *Пилснер Урквел*, Пилсен, Чешка (Pilsner Urquell, Pilsen); *Музеј хмела*, Жатец, Чешка (Chmelařské Muzeum, Zatec); *Гинис складиште*, Даблин, Ирска

⁴²⁴ Thomas W. Kavanagh, "Archaeological Parameters for the Beginnings of Beer", *Brewing Techniques*, vol.2, n.5 (1994), <http://www.brewingtechniques.com/library/backissues/issue2.5/kavanagh.html>

⁴²⁵ Merryn Dineley & Graham Dineley, "From Grain to Ale: Skara Brae a case study" in *Neolithic Orkney in its European Context*, ed. Ritchie, A. (Cambridge: McDonald Institute, 2000), 196-200.

⁴²⁶ Wolfgang Ebert, "Industrial heritage tourism," in *Industrial heritage re-tooled: the TICCIEH guide to industrial heritage conservation*, ed. James Douet, (Lancaster: TICCIEH, 2012), 204-205

European Route of Industrial Heritage, "About ERIH," ERIH, <http://www.erih.net/topmenu/about-erih.html>

⁴²⁷ INTERREG IIIB, "Introduction," INTERREG IIIB NWE, <http://3b.nweurope.eu/>

⁴²⁸ Manufacturing, "Goods for the world. European Theme Route Manufacturing," ERIH <http://www.erih.net/european-theme-routes/manufacturing/history.html>

(Guinness Storehouse, Dublin); *Туски пивара*, Туху, Пољска (*Tyskie Browarium*, Tychy); *Музеј пиварства*, Зивјец, Пољска (*Muzeu Browaru Zywiec*, Zywiec); *Пивара Линден*, Уна, Немачка (*Lindenbrauerei*, Unna); *Пивара Штигл*, Салцбург, Аустрија (*Stiegl-Brauwelt*, Salzburg); *Роденбах*, Рослар, Белгија (*Rodenbach*, Roeselare); *Денингс пивара*, Кокермаут, Велика Британија (*Jennings Brewery*, Cockermouth); *Музеј пиварства*, Львів, Україна (*Львівський музей пивоваріння*); *Музеј пиварства*, Љубљана, Словенија (*Pivovarski muzej*, Ljubljana); *Хајнекен пивара*, Амстердам, Холандија (*Heineken Brouwerij*, Amsterdam); *Карлсберг визиторски центар*, Копенхаген, Данска (*Carlsberg Besøgscenter*, København).

Пивара Туски (*Tyskie Browarium*) у пољском граду Туху (Tychy) има традицију производње пива дугу готово четири столећа. Давне 1629. године камен темељац пиваре поставила је краљевска породица Промнитз (Promnitz), чији се грб налази на пивским флашама, као заштитни знак данас најпопуларнијег пива у Пољској.⁴²⁹ Тек увођењем парне машине средином 19. века, у време владавине принца Јана Хенрика XI (Jan Henryk XI) почиње озбиљна производња пива, која превазилази локалне потребе (100.000 хектолитара годишње). У том периоду фабрика је тотално реконструисана (1861), потом електрифицирана (1890), а три године касније повезана на железничку мрежу. Током Другог светског рата пољска привреда била је сасвим уништена. Веома девастиран, комплекс пиваре континуирано је обнављан у наредним деценијама. Као последица комплетне модернизације производње, током 90-их изграђене су нове производне хале.

Међутим, паралелно са осавремењавањем пиваре, код власника је постојала свест о великом значају очувања аутентичних вредности пиваре, као и њеним туристичком потенцијалу. Сходно томе, 2000. године започета је обнова историјских објеката из 19. и са почетка 20. века. Комплекс чине вила некадашњег директора пиваре, сладара, бачварница и други производни погони. Архитектонски вредне грађевине, чију спољашњост красе плаве глазиране плочице са вегетабилним дезеном, а унутрашњост богато декорисани стубови и плафони, добиле су нову намену. Туристичка тура започиње у *пивској кући*, у којој су изложени бакарни котлови, вентили, точкови, цевоводи и друга оригинална опрема из периода 1916-1922. године (слика 162). Обилазак, који

⁴²⁹ History, "History of the Brewery in Tychy," Tyskie <http://www.tyskie.pl/en/history.html>

обухвата мултимедијалне презентације и конзумирање пива, завршава се у старој капели претвореној у музеј пиварства (слика 163). Музејска поставка, отворена 2004. године, приказује на врло сликовит и оригиналан начин историју пиварства у граду, уз активно учешће посетиоца.

Пивара Линден (*Lindenbrauerei*), основана 1859. године у немачком граду Уна (Unna), дуги низ година била је једна од најпознатијих у региону Рур (Ruhr). Након 120 година производње пива, пре свега за потребе рудара и радника у топионицама, фабрика је затворена (1979), због неконкурентности на тржишту у поређењу са великим компанијама. Препуштен стихијском пропадању, комплекс пиваре се почетком 90-их година нашао пред рушењем. Међутим, на иницијативу непрофитног удружења *Линденбрауереи* (*Lindenbrauerei*) 1992. године у некадашњој пивари отворен је *Центар за културу и комуникације* (*Kultur- und Kommunikationszentrum Lindenbrauerei*).⁴³⁰

Адаптивна пренамена вођена је логиком очувања/обнове аутентичних елемената индустријског наслеђа (облик и материјал), али и њиховом пажљивом реинтерпретацијом у савременом изразу, проистеклом из нових функција (слика 164). Центар је данас место експериментисања, истраживања и сусрета уметника и грађана. Специфичност овог мултифункционалног комплекса представља *Центар за међународну уметност светлости* (*Zentrum für Internationale Lichtkunst*),⁴³¹ отворен 2001. године у аутентичним засвођеним подрумима старе пиваре. Ово је први и једини музеј на свету посвећен искључиво уметности светлости. Тамни трезори зграде трансформисани су спектакуларним спојем звука и светлости у бројним сталним и путујућим изложбама. Јединствени лавиринт подрумских просторија за хлађење и ферментацију, заједно с оригиналном опремом некадашње пиваре, кулиса је непрекидној игри светлости и сенке (слика 166, 167). Посебну симболику има фабрички димњак, стари/нови урбани репер, чија оригинална форма носи ново значење (слика 165).

⁴³⁰ Über uns, "Die Geschichte der Lindenbrauerei," *Kultur- und Kommunikationszentrum Lindenbrauerei* <http://www.lindenbrauerei.de/ueberuns.html>

⁴³¹ Zentrum für Internationale Lichtkunst, "Weithin leuchtend," Zentrum für Lichtkunst, <http://www.lichtkunst-unna.de/v2/index3.php>

Пивара Џенингс (Jennings Brewery) основана је у селу Лортон (Lorton) 1828. године у кући за складиштење слада породице Џона Џенингса (John Jennings).⁴³² Услед повећане потражње у најближем трговачком граду, производња је врло брзо прерасла размере кућне мануфактуре. Пивара је 1874. године пресељена на данашњу локацију, у историјски град Кокермаут (Cockermouth), у сенку истоименог дворца на ушћу две реке (слика 168, 169). По енглеским, али и европским мерилима, пивара *Џенингс* сматра се традиционалном, из више разлога. Чиста вода из оближњег језера и даље се користи у производњи пива. Природне сировине са околних плантажа, слад добијен из јечма и хмељ, пажљиво се бирају, како би се добио најбољи квалитет пива. Дугогодишње искуство и традиционалне методе део су уметности стварања посебних врста пива, карактеристичних за област Лејкленд (Lakeland).

Комбинација традиционалних вредности, на којима је породица Џенингс изградила своје пословање, са модерним приступом њиховој презентацији несумњиво је допринела квалитету очувања *Џенингс* пиваре до данас. Туристичка понуда пиваре заснована је на интегралној презентацији традиционалних вредности, кроз више нивоа: производ, технологија, архитектура, предео. Обилазак фабрике нема за циљ само упознавање традиционалног процеса производње и конзумирање пива у аутентичној пивници, већ разумевање свих слојева њеног окружења. Интеракција људских активности, везаних за процес производње, са природним окружењем (реке, језеро, шума, поља) и грађеном средином (дворац) учинила је пивару нераскидивим елементом културног предела и носиоцем идентитета места.

Одабрани примери пивара из европске мреже *ЕРИХ* препознати су као потенцијални модели за реактивацију војвођанских пивара.

4.2. Методолошке смернице обнове војвођанских пивара

С обзиром на сложеност проблематике, процес обнове и презентације индустријског наслеђа захтева мултидисциплинарни приступ и тежи колективном ставу бројних актера о свим кључним сегментима пројекта, који треба да садржи:

⁴³² History, "History," Jennings Brewery, <http://www.jenningsbrewery.co.uk/history/>

историјску анализу/опис, карактеристике објекта, анализу постојећег стања, анализу локације, студију конзервације, предложену намену, анализу тржишта, финансијску анализу, архитектонске цртеже, предмер и предрачун.

У развијеним друштвима иницијативу за обнову индустријских објеката најчешће покреће локална заједница, која у њима види економски потенцијал, прилику за отварање нових радних места или проширење стамбених капацитета.⁴³³ Предуслов за успешну реализацију пројекта обнове је детаљна анализа постојећег стања и студија конзервације. Детаљна анализа постојећег стања указује на могуће правце у процесу обнове и одабиру адекватне намене. Међутим, пре предлога за пренамену неопходно је направити студију конзервације, којом би се на основу анализе архитектонских, историјских, друштвених, технолошких и других вредности објекта одредили оквири будућих интервенција. Имплементација идентификованих кључних карактеристика објекта у студију конзервације неопходан је предуслов успешности њене реализације. Крајњи циљ студије је најбољи могући начин оживљавања објекта у складу с ограничењима његовог дизајна. Студија, уз обавезан приказ структурних промена, треба да садржи и предлог одржавања и коришћења објекта.

Након детаљне анализе карактеристика објекта и студије конзервације следи испитивање потреба локалне заједнице, предлози нове намене, а потом провера идеја на локалном тржишту. Из сурових услова савременог тржишта често произилази нужност мултифункционалности објекта. У циљу постизања економске одрживости понекад је потребно предвидети активности које привлаче посетиоце 24 часа. Након усаглашавања ставова различитих актера и дефинисања идејног пројекта, на основу детаљно припремљене тендерске документације, следи израда студије исплативости, која треба да обухвати: процену стања објекта, засновану на претходно урађеној студији конзервације, испитивање могућности, односно граница до којих објекат може пружати оквир за нове намене, процену/евалуацију могућности развоја, тест жељене опције, процену финансијских услова, којом морају бити обухваћени сви капитални радови, детерминисање коначног предлога, са параметрима за развој бизнис плана, развој

⁴³³ Fred Taggart, "Regeneration through Heritage: combining commercial skills and community interests," in *Industrial buildings. Conservation and regeneration*, ed. Michael Stratton (London, E & FN Spon, 2000), 76.

програма имплементације. Студију исплативости чини низ препорука и смерница за успешност реконструкције објекта, у складу са његовим карактеристикама и ограничењима. С обзиром на чињеницу да се објекат не би смео посматрати изоловано, ван контекста, студијом треба обухватити анализу локације и дефинисати оквири утицаја обновљеног објекта према непосредном окружењу.

Начин финансирања пројекта обнове индустријског наслеђа, од самог почетка, главна је преокупација оних који имају улогу иницијатора. Највећи проблем је обезбедити финансијска средства за прве кораке (анализа постојећег стања, студија конзервације). Са развојем идеје и укључивањем различитих актера, посебно анимирањем локалне заједнице, приватног и невладиног сектора, отварају се многе могућности финансирања/суфинансирања пројекта. Наиме, сви они који препознају свој интерес у реализацији пројекта постају потенцијални финансијери.

Током самосталног опсежног истраживања настанка и развоја војвођанских пивара, њихове конструкције и архитектуре, значаја у привредном, политичком и друштвеном контексту, креирана је база података о војвођанском пиварству. Потом је, у циљу индиректног укључења великог броја актера у овај истраживачки пројекат, спроведена *анкета* (прилог 1), којом су обухваћени стручњаци различитих профила, запослени у локалним јавним службама и институција, као и локално становништво. На тај начин симулирана је *иницијативна група*,⁴³⁴ као први корак у успостављању мултидисциплинарног приступа неопходног за успешност будуће обнове анализираних пивара.

У сваком од пет градова анкетирано је 100 испитаника, а сумирањем резултата формирана је платформа за покретање иницијативе за обнову напуштених, али и оних пивара у којима се још увек одвија производња.

Панчево

Анкетом спроведеном у Панчеву обухваћени су запослени у *Градској управи – одељење за урбанизам, Дирекцији за изградњу и уређење града – сектор за*

⁴³⁴ Британска пракса показује да је најефикаснији пут ка реализацији пројекта обнове оснивање *иницијативне групе*, коју нужно треба да чине представници кључних локалних интересних сфера. Поред активних учесника у друштвеном животу заједнице, чији су интереси општедруштвени или пак посебни, везани за конкретан објекат, у групу требају бити укључени и људи специфичних профила, као што су: финансијски стручњак/банкар, правни стручњак/адвокат, пословни стручњак/менаџер и конзерватор архитект/планер више у Fred Taggart, *op. cit.*, 74-85.

просторно и урбанистичко планирање и пројектовање, Заводу за заштиту споменика културе Панчева, Историјском архиву Панчева, Регионалној привредној комори, Туристичкој организацији општине Панчево, као и локално становништво.

Сумирањем резултата донети су следећи закључци:

- *назив пиваре* - 91% Вајфертова пивара, 9% Панчевачка пивара
- *значај пиваре за град* - 76% историјски, 12% економски, 56% традиција пиварства, 35% културни, 12% архитектонски, 33% туристички
- *наставак производње* - 96% да (62% у оквиру новог комплекса, 34% у оквиру старог), 4% не
- *адекватна намена комплекса* - 67% туристичко-угоститељска, 16% индустријска, 64% културна
- *третман објеката/комплекса* - 87% обнова, 13% рушење дотрајалих
- *туристичка понуда Панчева* - 45% лоша, 34% средња, 21% добра
- *туристички потенцијал обале Тамиша* - 96% да
- *оцена Пивнице* – 24% лоше, 57% средње, 19% добро
- *трг Ђорђа Вајферта* - 89% позитивно, 11% негативно
- *адекватна намена за локацију пиваре* – 74% културна, 62% туристичко-угоститељска

Резултати анкете, класификовани према профилу испитаника, указује на чињеницу да сви актери имају веома сличне ставове и интересе. Ипак, ставови испитаног локалног становништва су подељени. Већи део грађана се поноси чињеницом да се најстарија пивара на Балкану налази у њиховом граду, док део млађе популације комплекс посматра из данашње перспективе, као напуштену, прљаву и несигурну руину. Становништво сматра да традицију пиварства треба наставити, али у новом фабричком погону, док историјски комплекс Вајфертове пиваре, према мишљењу већине, треба да буде обновљен за савремене намене. Током 2013. године покренута је иницијатива за оснивање *Музеја "Ђорђе Вајферт"*, коју је потписало преко 700 грађана, што јасно говори о њиховој жељи да се град на достојан начин одужи Вајферту.

Урбанисти и планери немају јасну визију развоја локације старе пиваре. На основу *Детаљног урбанистичког плана* из 1988. године, којим је планирана

ревитализација комплекса старе пиваре, 1992. године урађено је идејно решење, које услед недостатка финансијских средстава никада није реализовано. Важећим *Планом генералне регулације Целина 1 – шири центар*⁴³⁵ дати су општи услови чувања, одржавања и коришћења културних добара, а за комплекс је планирана пословна намена. Међутим, истим планом за локацију старе пиваре није предвиђена израда плана детаљне регулације, којим би биле дефинисане посебне мере заштите споменика културе од великог значаја.

Економисти комплетну стару индустријску зону дуж реке оцењују као *браунфилд (brownfield)* локацију.⁴³⁶ Међутим, они скрећу пажњу на чињеницу да је Панчево у претходном периоду било рангирано међу пет најразвијенијих општина у Србији према националном дохотку, захваљујући учешћу индустрије у структури националног дохотка општине од преко 76%. Носилац прехранбене индустрије била је *Пивара "Ефес Вајферт"*, која је, упркос порасту производње за чак 31% у 2007. години, постала жртва креирања монополистичког тржишта већ 2008. године. С обзиром да је извршена модернизација и опремање погона у вредности око пет милиона еура, економски експерти сматрају да би у новом комплексу пиваре било рационално наставити производњу.

Вишегодишња девастација споменика културе од великог значаја, за експерте из области конзервације, одраз је општег стања у држави, у којој не постоји заједничка стратегија локалних и републичких власти да се вредно сведочанство индустријализације обнови и сачува.⁴³⁷ Упркос чињеници да су урадили прелиминарну техничку процену локалитета,⁴³⁸ као и идејно решење ревитализације пиваре,⁴³⁹ стручњаци су без финансијске подршке града и републике, као и без приступа европским фондовима, сасвим немоћни у својим намерама да Вајфертову пивару сачувају.

⁴³⁵ *Plan generalne regulacije - Celina 1* (Pančevo: Službeni list grada Pančeva br. 19/12, 27/12/ 1/13)

⁴³⁶ браунфилд (*brownfield*) локације су напуштене или недовољно коришћене индустријске и комерцијалне зоне, чији постојећи грађевински фонд пружа могућност поновне употребе (Glossary of Brownfields Terms, "Brownfield," Brownfield center <http://www.brownfieldcenter.org/big/glossary.shtml>)

⁴³⁷ Средства одобрена од стране Министарства за културу и информисање за пројекат *Израда елабората превентивне заштите складишта јечма и радионице* (2012), без суфинансирања општине нису била довољна за реализацију пројекта

⁴³⁸ *Preliminary Technical Assessment of the Architectural and Archaeological Heritage in South East Europe – Old industrial area Pančevo* (The Ministry of Culture and Media of the Republic of Serbia and Ministry of Foreign Affairs of Serbia and Montenegro, 2006)

⁴³⁹ Јасмина Вујовић, "Индустријско наслеђе и могућности за оснивање Музеја индустрије у Панчеву," *Гласник музеја Баната* 13/14 (2009): 199-207.

Туризмолози комплекс пиваре посматрају као сегмент индустријске зоне дуж Тамиша, која дефинитивно има туристички потенцијал. Залажу се за креирање акционог плана унапређења културног и речног туризма, у који би уврстили презентацију лика и дела Ђорђа Вајферта, уз додатне културне и адекватне комерцијалне садржаје, у оквиру старе пиваре.

Вршац

Анкетом спроведеном у Вршцу обухваћени су запослени у *Вршачкој пивари, Градској управи – одељење за урбанистичко-грађевинске и имовинско-правне послове и одељење за привреду, локално економски развој и друштвене делатности, Заводу за заштиту споменика културе Панчева, Градском музеју Вршца, Историјском архиву Бела црква, Туристичкој организацији општине Вршац*, као и локално становништво.

Сумирањем резултата донети су следећи закључци:

- *назив пиваре* - 89% Вршачка пивара, 11% Цофманова пивара
- *значај пиваре за град* - 36% историјски, 72% економски, 46% традиција пиварства, 12% културни, 9% архитектонски, 23% туристички
- *наставак производње* - 98% да, 2% не
- *адекватна намена комплекса* - 27% туристичко-угоститељска, 87% индустријска, 4% културна
- *третман објеката/комплекса* - 76% задржати у постојећем стању, 24% делимично обновити
- *туристичка понуда Вршца* - 14% лоша, 35 % средња, 51% добра
- *туристички потенцијал пиваре* - 25% лош, 23% средњи, 52% добар
- *оцена пивнице "Шампион"* - 14% средње, 38% добро, 48% одлично
- *Цофманова кућа део комплекса* – 87% да, 13% не
- *адекватна намена за локацију пиваре* – 34% индустријска, 23% културна, 62% туристичко-угоститељска, образовна 12%

Иако класификовани резултати указују на сличне интересе различитих друштвених група обухваћених анкетом, садашње стање пиваре указује на постојање актера чији су интереси опречни интересима анкетираних. Малобројни преостали запослени у пивари не крију понос што су у стечају успели одржати

континуитет производње, а потом се и одупрети спорној одлуци привредног суда о ликвидацији предузећа.⁴⁴⁰ Борећи се за очување производње, они се не боре само за своја радна места, већ и за очување дуге традиције пиварства у свом граду.⁴⁴¹ Радници пиваре имају подршку анкетираног локалног становништва, које сматра да вишевековни опстанак пиварства у изразито винарском окружењу пивари доноси изузетан историјски значај. Многи указују на чињеницу да је Јован Цофман, упркос великом значају који је почетком 20. века имао у привредном и друштвеном животу Вршца, данас неправедно остао су сенци других знаменитих личности из прошлости града.

Урбанисти указују на чињеницу да је *Генералним планом Вршца* за период 2007-2027. године предвиђена промена намене индустријског комплекса пиваре у намену примерену примарном градском центру (културна, здравствена, туристичка, угоститељска, образовна). Пренамена ће бити могућа у оквиру постојећих габарита и капацитета, а у циљу уређења и реконструкције комплекса неопходна је израда детаљног урбанистичког плана.⁴⁴² Заштита животне средине и саобраћај кључни су разлози измештања индустрије из централне градске зоне. У време када је пивара радила пуним капацитетом велик проблем представљала су транспортна возила, која су се заустављала у околини фабрике, отежавала саобраћај, загађивала ваздух и нарушавала слику града. Међутим, након отварања пивнице, уређења тротоара, садње дрвореда дуж Булевара Жарка Зрењанина и отварања колског прилаза из споредне улице, проблем је успешно решен.

Оправданост и одрживост производње пива у Вршцу економисти аргументују подацима о позитивном пословању пиваре, чије руководство, упркос веома тешким околностима, извршава обавезе према држави и исплаћује зараде запосленима. У прилог економском значају пиваре говоре бројна признања за висок квалитет пива.⁴⁴³ Међутим, економисти оцењују да тренутну отежавајућу околност у даљој производњи пива представља губитак тржишта.

⁴⁴⁰ Одлука је донета на захтев само једног повериоца, локалног комуналног предузећа "2. октобар", које у обавезама пиваре учествује са свега 0,18%, упркос противљењу одбора повериоца и стечајног управника.

⁴⁴¹ Protest radnika Vršacke pivare - borba za očuvanje proizvodnje i radnih mesta, pokret za slobodu <http://pokret.net/cms/index.php?page=protest-radnika-vrsacke-pivare---borba-za-ocuvanje-proizvodnje-i-radnih-mesta>

⁴⁴² *Генерални план Вршца* (Нови Сад: ЈП "Завод за урбанизам Војводине", 2007), 27.

⁴⁴³ Uspešan nastup naših privrednika na 77. Međunarodnom sajmu poljoprivrede, Regionalna privredna komora Pančevo

Конзерватори истичу велик историјски и архитектонски значај најстаријих производних објеката у оквиру комплекса пиваре. Иако свесни вредности пиваре, запослени у надлежним установама заштите још увек нису извршили евидентирање и валоризацију, што, међутим, планирају у скорој будућности.

Туризмолози указују на велик неискоришћен туристички потенцијал пиваре, посебно с аспекта нематеријалне баштине. Наиме, мало је познато да у оквиру управног објекта постоји мала изложбена поставка о развоју пиваре, која нажалост није доступна јавности. Стога предлажу организовану туристичку туру кроз пивару, која би обухватала упознавање са традиционалним методама производње, обилазак музеја и дегустацију пива у пријатном амбијенту пивнице. На основу околности које су водиле ка ликвидацији пиваре, већина испитаника сматра да је иза покушаја ликвидације пиваре стајао интерес појединаца да се домогну локације на којој се комплекс налази.

Зрењанин

Анкетом спроведеном у Зрењанину обухваћени су запослени у *Градској управи – одељење за послове урбанизма, Дирекцији за изградњу и уређење града – одељење просторног и урбанистичког планирања, Заводу за заштиту споменика културе Зрењанина, Историјском архиву Зрењанина, Регионалној привредној комори, Туристичком центру града Зрењанина*, као и локално становништво.

Сумирањем резултата донети су следећи закључци:

- *назив пиваре* - 14% Пивара Дунђерски, 76% Зрењанинска, 10% Бечкеречка
- *значај пиваре за град Зрењанин* – 36% историјски, 26% економски, 24% традиција пиварства, 22% културни, 8% архитектонски, 8% туристички
- *наставак производње* - 96% да (32% комплекс није могуће користити у друге сврхе, 68% супротно)
- *адекватна намена комплекса* - 56% туристичко-угоститељска, 52% индустријска, 24% културна
- *третман објеката/комплекса* - 90% обнова, 10% делимично уклањање новијих објеката

- туристичка понуда Зрењанина - 50% лоша, 44% средња, 6% добра
- туристички потенцијал обале Бегеја - 82% да, 18 не
- оцена ресторана "Пивница" - 8% лоше, 44% средње, 40% добро, 8% одлично
- посећеност фестивала Дани пива - 78% испитаника
- одржавање фестивала - 68% да и без зрењанинског пива - 58% због традиције, 6% због туризма, 4% због профита
- палата Дунђерски део комплекса пиваре - 51% да, 49% не
- адекватна намена за локацију пиваре - 48% индустријска, 23% културна, 62% туристичко-угоститељска, 14% спортско-рекреативна

Класификација резултата према профилу испитаника указује на различите интересе различитих друштвених група. Локално становништво сматра да је значај пиваре у традицији, те да производњу пива треба наставити. Они у обнови пиваре виде, пре свега, прилику за поновно запослење. Неколицина ипак сматра да поред индустријских у комплекс треба имплементирати и туристичко-угоститељске садржаје.

Урбанисти и планери комплекс пиваре оцењују као *браунфилд* локацију. Дуготрајан процес приватизације предузећа, нејасан правни статус, неинвестирање у текуће одржавање објеката/инфраструктуре и стечајни поступак узроци су претварања индустријских комплекса у *браунфилде*.⁴⁴⁴ Генералним планом Зрењанина 2006-2026. планирана је дислокација, односно промена намене комплекса пиваре у пословни, чији би садржаји одговарали градском центру (услугне делатности, пословање, трговина, културе).⁴⁴⁵ Међутим, оживљавање *браунфилд* локација, посебно инвестирање у напуштене индустријске зоне, у Србији често носи врло сложену социјалну димензију, јер подразумева и одређене обавезе према запосленима.⁴⁴⁶

У Регионалној привредној комори Зрењанин још 2009. године економски експерти су указивали на нужност "агресивније" реакције државе у смислу изналажења новог партнера за наставак производње бренда зрењанинског пива.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Klara Danilović, urednik, *Oživljavanje braunfilda u Srbiji* (Beograd: PALGO centar, 2008), 15.

⁴⁴⁵ Генерални план Зрењанина 2006-2026. (Зрењанин: ЈП "Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина", 2006), 50.

<http://www.zrenjanin.rs/userfiles/file/GP%20Zrenjanin%202006-2026%20-%20uskladjen%20i%20usvojen.pdf>

⁴⁴⁶ Eva Vaništa Lazarević, "Urbana obnova, regeneracija i brownfield," u *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, ur. Milica Bajić - Brković (Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2010), 61-62.

⁴⁴⁷ Актуелности, "Зрењанинска индустрија пива," Регионална привредна комора Зрењанин

Данас, пак сматрају да решење може бити и нова *браунфилд* инвестиција уз коришћење постојећег производног и инфраструктурног капацитета.

Архитекти, историчари уметности и историчари, као трећа категорија испитаника, пивару валоризују с аспекта својих струка, као репрезент индустријске архитектуре и генератор друштвено-економског развоја са почетка 20. века. За њих пивара, заједно са сецесијском палатом, представља наслеђе Лазара Дунђерског, имућног војвођанског индустријалца који је изградио низ дуж реке Бегеј и модернизовао производњу према ондашњим европским стандардима. Међутим, комунистички систем бацио је све то у заборав. Данас, када је актуелна денационализација и реституција, заслуге и наслеђе Дунђерских добијају ново светло.

Туризмолози имају своју визију по питању обнове комплекса. Фестивал "Дани пива," врло значајан у иначе лошој туристичкој понуди града, постепено губи смисао без домаћег пива. Стога, сматрају неопходним наставак производње јединствених зрењанинских брендова - црно пиво "Портер" и безалкохолно пиће "Тут гут". Обнова комплекса у производне, туристичко-угоститељске и културне сврхе представљала би иницијални корак у искоришћењу туристичког потенцијала обала Бегеја.

Бечеј

Анкетом спроведеном у Бечеју обухваћени су запослени у *Градској управи – одељење за урбанизам, грађевинарство, комуналне послове и заштиту животне средине, одељење за привреду и развој, Дирекцији за изградњу Бечеја – сектор за урбанизам, Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, Историјском архиву Сента – одсек у Бечеју, Градском музеју Бечеја, Туристичкој организацији општине Бечеј*, као и локално становништво.

Сумирањем резултата донети су следећи закључци:

- *назив пиваре* - 13% Пивара, 87% Бечејска пивара
- *значај пиваре за град* - 54% историјски, 32% економски, 18% традиција пиварства, 22% културни, 28% архитектонски, 6% туристички
- *наставак производње* - 69% да, 31% не

http://www.rpkomora-zr.co.rs/jp/index.php?view=article&catid=43%3Aarhiva-aktuelnosti&id=61%3Azrenjaninska-industrija-piva&format=pdf&option=com_content&Itemid=53

- адекватна намена комплекса - 27% туристичко-угоститељска, 52% индустријска, 21% културна
- третман објеката/комплекса - 94% обнова, 6% делимично рушење
- туристичка понуда Бечеја - 53% лоша, 42% средња, 5% добра
- туристички потенцијал Мртве Тисе - 86% да, 14% не
- адекватна намена за локацију пиваре - 36% индустријска, 42% туристичко-угоститељска, 34% спортско-рекреативна, 16% стамбена

Анкетирани стручњаци различитих профила показали су различите ставове по питању вредновања и обнове пиваре. За локално становништво пивара је представљала привредни генератор, који је директно хранио више од три стотине породица. Некадашњи радници, огорчени начином на који је предузеће уништено, надају се обнови производње и отварању нових радних места. Већина испитаника највећом вредношћу бечејског пиварства сматра традиционално црно пиво.

Урбанисти и планери комплекс пиваре третирају као радни комплекс унутар стамбених делова насеља. Они истичу да је према *Генералном плану насеља Бечеј 2007-2027.* за пивару, као "зону са специфичним особеностима", предвиђена пренамена у области комерцијалног пословања, културе, туризма, социјалне заштите.⁴⁴⁸

Економски експерти указали су на чињеницу да је почетком 21. века бечејска пивара пословала веома успешно, чему у прилог говори сопствена мрежа од 20 малопродајних објеката. Свој реноме правдала је бројним медаљама за квалитет на престижним сајамским манифестацијама. Економисти сматрају да јечмени слад, који се и даље производи у фабричким погонима, има све веће тржиште и представља потенцијал за реактивацију комплекса.

Конзерватори *Покрајинског завода за заштиту споменика културе* су стари погон пиваре валоризовали као "објекат под претходном заштитом од великог значаја",⁴⁴⁹ што су дефинисали као еквивалент културном добру од великом значаја за које није донето правоснажно решење о стављању под заштиту закона. Међутим, стручњаци из бечејских установа културе указују на чињеницу да је служба заштите, држећи вредан индустријски комплекс под претходном

⁴⁴⁸ *Генерални план насеља Бечеј* (Нови Сад: ЈП "Завод за урбанизам Војводине", 2009), 39.

⁴⁴⁹ PZZZSK, *Prostorno planska osnova zaštite spomenika kulture u građevinskom reonu Bečeja* (2007), 14.

заштитом, омогућила нарушавање његове аутентичности.⁴⁵⁰ Нови власник је уништавањем машина и опреме знатно нарушио функционални интегритет погона пиваре.

Туризмолози сматрају да некадашњи индустријски комплекс има изузетан туристички потенцијал, с обзиром на историјске, архитектонске и амбијенталне вредности стечене захваљујући свом положају уз Мртву Тису. Тврде да различити облици туризма, проистекли из унапређене валоризације ресурса, могу обезбедити квалитетну схему за реактивацију индустријског наслеђа.

Апатин

Анкетом спроведеном у Апатину обухваћени су запослени у *Апатинској пивари, Градској управи – одељење за стамбено комуналну делатност, урбанизам, грађевинарство, заштиту животне средине и имовинско правне послове, канцеларија за локални економски развој, Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, Историјском архиву Сомбора, Регионалној привредној комори, Туристичкој организацији "Апатин", као и локално становништво.*

Сумирањем резултата донети су следећи закључци:

- *назив пиваре* - 100% Апатинска пивара
- *значај пиваре за град* - 46% историјски, 98% економски, 53% традиција пиварства, 11% културни, 16% архитектонски, 32% туристички
- *наставак производње* - 100% да
- *адекватна намена комплекса* - 98% индустријска, 35% туристичко-угоститељска
- *третман објеката/комплекса* - 87% задржати у постојећем стању, 13% делимично обновити
- *туристичка понуда Апатина* - 54% лоша, 27% средња, 19% добра
- *туристички потенцијал обале Дунава* - 75% да, 25% не
- *отварање Пивнице* – 96% да, 4% не

⁴⁵⁰ Увидом у документацију Покрајинског завода за заштиту споменика културе, надлежног за територију општине Бечеј, утврђено је да су стари погони пиваре уживали претходну заштиту још 1997. године, када је рађена претходна студија заштите.

- адекватна намена за локацију пиваре - 42% индустријска, 23% туристичко-гоститељска, 35% административно-управна, 21% стамбена

Ставови и интереси свих анкетираних готово су истоветни. Запослени у *Апатинској пивари*, чланици *Молсон Корс* пиварске групе, истичу друштвено одговорну политику компаније, засновану на одговорности према наслеђеним вредностима. Тврде да је пивара лидерску позицију на домаћем тржишту стекла управо неговањем традиционалних вредности и пажљивим креирањем синергије богатог искуства прошлости и технологија будућности. Локално становништво сматра да пивара, која запошљава око 900 људи, има огроман друштвено-економски значај за град. Осим привредног генератора, за становништво пивара означава и статусни симбол.

Урбанисти наводе да је на иницијативу *Апатинске пиваре* урађен *План детаљне регулације дела блока 52 у Апатину*,⁴⁵¹ ради сагледавања просторних могућности, решавања функционалних целина и зона, увођења нове регулације, дефинисања јавних површина, утврђивања стратегије заштите, уређења и коришћења простора, али и утврђивања услова за уређење и изградњу на посматраном простору. Поред тога, указују на чињеницу да ће проблем отпадних вода пиваре, иначе највећег индустријског загађивача у граду, бити решен изградњом централног постројења за пречишћавање отпадних вода, што ће омогућити несметан наставак производње пива у централној градској зони.

Економисти сматрају приватизацију *Апатинске пиваре* једном од најуспешнијих у Србији. Према квалитету пива и капацитетима, пивара у Апатину данас има лидерску позицију у националним оквирима и једну од водећих у европским. У 2008. години продато је 3,6 милиона хл пива, од којих је 640 хиљада хл извезено на тржиште широм Европе.⁴⁵² Упркос све већим и комплекснијим захтевима огромног тржишта, *Апатинска пивара* успева да одржи квалитет својих традиционалних брендова.

У оквиру студије заштите урађене давне 1884. године, конзерватори су три стара објекта у оквиру пиваре валоризовали, а одлуком из 1994. године исти су проглашени за непокретно културно добро. Историјске и архитектонске вредности заштићених објеката препознали су и власници пиваре, који су током

⁴⁵¹ *План детаљне регулације дела блока 52 у Апатину* (Нови Сад: ЈП "Завод за урбанизам Војводине," 2013)

⁴⁵² *Strategija održivog razvoja opštine Apatin 2009-2019*. (Apatin: Opština Apatin, 2009), 91.

претходне деценије радове спроводили искључиво на основу мера техничке заштите, издатих од надлежног завода. Осим вредне културне баштине, у оквиру комплекса пиваре налази се и споменик природе I категорије, Гинко (*Ginko biloba*), који представља најлепши примерак ове врсте у Војводини.

Велик туристички потенцијал пиваре, према мишљењу стручњака из те области, потпуно је неискоришћен. Међутим, како је једно од стратешких опредељења општине Апатин креирање и реализација нових културних садржаја и програма, са тежиштем на развој партиципативне културе,⁴⁵³ пивара представља идеалну платформу за развој специфичних догађаја који би истовремено могли промовисати културно наслеђе, традиционалне вештине, друштвено-историјске вредности итд.

Успех будуће обнове војвођанских пивара зависиће од степена усаглашености ставова и потреба свих актера и потенцијалних корисника.

4.3. Очување аутентичности и интегритета пивара кроз савремено коришћење

Планирање савремене употребе индустријског наслеђа заснива се на пажљивом усклађивању конзерваторских принципа са новим друштвеним захтевима, односно трагању за правом мером очувања аутентичности и интегритета индустријског споменика у постиндустријском друштву. Анализа европске праксе у обнови индустријског наслеђа показала је да задржавање оригиналне, уз имплементацију комплементарне савремене намене, представља најефикаснији метод очувања аутентичности и функционалног интегритета индустријског споменика.

Међутим, почетком 21. века индустријско наслеђе је препознато као економски ресурс, посебно у контексту развоја културног туризма. Управљање индустријским споменицима постало је велик изазов, с обзиром на амбивалентност концепта аутентичности у туристичкој пракси.⁴⁵⁴ Наслеђе омогућава читање историје, али не представља историју само по себи. Оно

⁴⁵³ *isto*, 141.

⁴⁵⁴ према Ning Wang, "Rethinking Authenticity in Tourism Experience," *Annals of Tourism Research* Vol. 26, no.2 (1999): 351. предметна и искуствена аутентичност

егзистира на превођењу историјских чињеница у сврху очувања меморије и вредности. Међутим, наслеђе, као својеврстан медијум између прошлости, садашњости и будућности, често бива употребљено за креирање *фалсификата*. Ипак, с одређене временске дистанце, у новим друштвено-политичким оквирима, поновно непристрасно читање историје често доноси нова сазнања и нове чињенице. Један од највећих изазова у укључивању наслеђа у туристичку понуду јесте очување физичких карактеристика самог објекта, али и његовог окружења. Уништавањем интегритета нестају визуелне и симболичке везе објекта и предела, нестаје *genius loci*. Неадекватни градитељски и планерски подухвати у околини историјских споменика, као и комерцијализација нематеријалног наслеђа воде ка деконтекстуализацији културе, односно губитку аутентичности културних израза. Перцепција културног контекста одређеног места различита је из угла туриста, посебно страних, који трагају за туристичком атракцијом, и локалног становништва, за које је наслеђе носилац идентитета.

Адаптивној пренамени индустријског наслеђа претходи системско истраживање у циљу валоризације и формирања базе података о његовој природи, значају и потенцијалу, односно конзерваторском и туристичком контексту.⁴⁵⁵ Анализа природе места обухвата податке о његовој физичкој структури, локацији, приступачности и инфраструктури, географском и еколошком статусу, власничким и управљачким односима, законодавној позадини, економском контексту, улози локалне заједнице и кључним актерима. Значај места анализира се кроз истраживање историјског и културног контекста, његове аутентичности, материјалних и нематеријалних обележја, упоредних вредности и јединствених карактеристика. У конзерваторске сврхе неопходно је истражити одговорности, ресурсе и управљачке структуре за конзервацију, циљеве и стандарде за очување, природу тренутних и претходних активности, оперативне и конзерваторске трошкове, еколошке, политичке и економске претње, безбедност и мере заштите. Са туристичког аспекта нужно је анализирати контекст места у односу на регион, врсту туриста, туристичку инфраструктуру и оператере, врсте туристичких понуда и прихода.

⁴⁵⁵ *International Cultural Tourism Charter - Managing Tourism at Places of Heritage Significance* (Mexico: ICOMOS International, 1999) http://www.international.icomos.org/charters/tourism_e.pdf

На основу упитника датог у оквиру *Међународне повеље о културном туризму* урађена је компаративна анализа и процена потенцијала анализираних пивара у контексту развоја културног туризма Војводине.

табела 14. компаративна анализа војвођанских пивара _ место и објект

ПИВАРА	ПАНЧЕВО	ВРШАЦ	ЗРЕЊАНИН	БЕЧЕЈ	АПАТИН
природа места					
локација	обала Тамиша центар града	центар града	обала Бегеја центар града	обала Мртве Тисе	центар града
географски положај	јужни Банат	јужни Банат	средњи Банат	јужна Бачка	западна Бачка
власнички и управљачки односи	општинска својина град	државна својина стечај	државна својина стечај	приватна својина <i>МК комерц</i>	приватна својина <i>Молсон Корс</i>
законодавна позадина	културно добро од великог значаја	пописан објект у разматрању	зона заштићене околине ПКИЦ	добро под претходном заштитом	културно добро
природа локалне заједнице	активна	пасивна	средње активна	пасивна	средње активна
приступачност и инфраструк- тура	лоша	добра	добра	добра	одлична
економски контекст	лош	добар	лош	добар	одличан
кључни актери	локална самоуправа	држава	држава	власник	власник
значај објекта					
историјски и културни значај	- прва парна пивара - друштвено / културни центар - лик Ђорђа Вајферта	-традиционална производња - друштвени центар - лик Јована Цофмана	-традиционална производња - јавно конзумирање пива - лик Лазара Дунђерског	-традиционална производња - генератор привредног развоја	-традиционална производња - генератор привредног развоја
материјална / нематеријална обележја	- индустријска архитектура (1857-1927) - оригинална апаратура - традиција пиварства	- индустријска архитектура са краја 19. века - оригинална апаратура - нефилтрирано пиво / црно	- индустријска архитектура са поч. 20. века - оригинална апаратура - конзумирање течног хлеба	- индустријска архитектура са краја 19. века - производња слада - црно пиво	- индустријска архитектура са поч. 20. века - традиција пиварства
јединствене вредности	историјске технолошке друштвене	историјске технолошке архитектонске	историјске архитектонске амбијенталне	историјске архитектонске	историјске архитектонске

аутор: Аница Туфегчић, 2013.

табела 15. компаративна анализа војвођанских пивара _ контекст

ПИВАРА	ПАНЧЕВО	ВРШАЦ	ЗРЕЊАНИН	БЕЧЕЈ	АПАТИН
конзерваторски контекст					
одговорности	Завод за заштиту споменика културе Панчево	Завод за заштиту споменика културе Панчево	Завод за заштиту споменика културе Зрењанин	Покрајински завод за заштиту споменика културе	Покрајински завод за заштиту споменика културе
средства и управне структуре	буџет - град, покрајина, република	сопствена	буџет - град, покрајина, република	сопствена	сопствена
циљеви и стандарди за очување	Вајферт идентитет традиција	архитектура, технологија, традиција	архитектура, амбијент, традиција	архитектура, амбијент	архитектура, технологија, традиција
претходне активности	обнова / пренамена	обнова куће и пивнице	пренамена пивница	нема	обнова / пренамена
тренутне активности	пројекат превентивне заштите	нема	нема	нема	нема
оперативни и конзерваторски трошкови	велики - санација реконструкција ревитализација	мали - конзервација рестаурација	велики - ревитализација	велики - ревитализација	мали - рестаурација реактивација
политичке и економске претње	урушавање девастација	браунфилд	браунфилд	браунфилд	нема
туристички контекст					
контекст места у односу на регион	није атрактивно	средње атрактивно	није атрактивно	није атрактивно	средње атрактивно
врста туриста	домаћи	домаћи / страни	домаћи	домаћи	домаћи / страни
туристичка инфраструктура	- аеродром Београд 40км - магистрални пут Е70 - смештај хотел 3*	- аеродром Београд 106км Темишвар 148км - магистрални пут Е70 - смештај хотели 3*, 5*	- аеродром Београд 90км Темишвар 104км - регионални пут са улазом на Е70 - смештај хотели 4*	- аеродром Београд 126км - регионални пут са улазом на Е75 - смештај хотели 2*, 3*	- аеродром Београд 186км Осијек 51км - регионални пут са улазом на Е75 - смештај бања 4*, 5*
туристички оператери	Туристичка организација Панчева	Туристичка организација општине Вршац	ЈП Туристички центар града Зрењанина	Туристичка организација општине Бечеј	Туристичка организација Апатин
врсте туристичких понуда/манифестација у месту	Ех Teatar fest, Фестивал аматерског филма и фотографије "Жизел", Фестивал традиционалне музике, Интернационал -ни карневал, Панчевачки џез фестивал	Грожђебал, Вршачки венац, Позоришна јесен, Винофест, Празничне ђаконије, Jazztronic, Ликовна колонија	Дани пива, Банатске вредне руке, Inosoor сајам, Sound lovers, Корзо фест, Градска тамбурица, Етно фестивал Банатска прича	Адреналин фест, Фестивал етно стваралаштва, Златни котлић Војводине, Међународна ликовна колонија, Сајам старих заната	Апатинске рибарске вечери, Cyclon on the beach, ТИД регата
приходи	мали	средњи	мали	мали	средњи

аутор: Аница Туфегџић, 2013.

табела 16. компаративна анализа војвођанских пивара _ туризам

ПИВАРА	ПАНЧЕВО	ВРШАЦ	ЗРЕЊАНИН	БЕЧЕЈ	АПАТИН
однос туризма и конзервације на локалитету					
туристичка атракција	локација, производни погон, пивница	производни погон, пивница	локација, производни погон, пивница	производни погон	локација, производни погон
историјско туристичко искуство	нема	нема	нема	нема	нема
однос туризам-конзервација у региону	добар	средњи	средњи	средњи	добар
досадашњи ефекти од туризма	нема	нема	нема	нема	нема

аутор: Аница Туфегџић, 2013.

Историографска анализа, процена аутентичности, валоризација специфичних вредности, испитивање савременог друштвеног миљеа, као и анализа конзерваторског и туристичког контекста, предуслови су процене могућности савременог коришћења анализираних пивара.

Пивара у Панчеву, валоризована још средином 20. века као најстарији индустријски објект у региону, има статус споменика културе од великог значаја. Иако су њене уметничке/архитектонске вредности знатно умањене, *индустријска руина* и даље је носилац идентитета места. Она је симбол развоја индустријског пиварства, унапређења начина живота и општег друштвено-економског развој из периода Вајфертових. Стога би савремена употреба некадашње пиваре требала бити одређена тековинама породице Вајферт (Спомен збирка Вајфертових, презентација лика и дела Ђорђа Вајферта, седиште *Фонда Ђорђе Вајферт*, нумизматичка колекција) и/или етничке заједнице којој је породица припадала (седиште удружења Шваба - *Danube Swabian villages*, етнолошка збирка, итд).

Пивара у Вршцу, упркос чињеници да представља јединствен интегрално сачуван индустријски комплекс с одликама романтизма, још увек није валоризована од стране службе заштите. Аутентична функционална схема парне пиваре линеарног једнотрактног типа, оригинална машинска постројења (функционална и конзервирана) и континуитет традиционалне производње нефилтрираног црног пива доминантне су вредности и кључни елементи туристичког потенцијала пиваре. Модел микропиваре, базиране на занатској

производњи пива високог квалитета, уз могућност интерактивног учешћа посетиоца у производном и дегустационом сегменту комплекса, чини се најодрживијим решењем.

Пивара у Зрењанину, прототип линеарне једнотрактне лагер пиваре, заједно са сецесијском палатом чини амбијенталну целину и урбани репер на ободу просторне културно-историјске целине градског језгра. Комплекс данас има симболично значење, с обзиром да је једини интегрално сачуван на подручју некадашње индустријске зоне, чије је формирање генерисао. Идентитет места првенствено је одређен култом конзумирања пива, који би требао бити полазиште у концепту адаптивне пренамене. У историјском низу могуће је обновити микро производњу и пивницу, уз презентацију значаја пиваре у урбаном, привредном и друштвеном развоју града, са посебним освртом на место и улогу Лазара Дунђерског. Ревитализацијом парковске површине у унутрашњости комплекса био би остварен аутентичан амбијент, погодан за јавно конзумирање пива у оквиру традиционалног фестивала, али и друге јавне функције.

Пивара у Бечеју, упркос сачуваној оригиналној функционалној схеми и монументалној кули са димњаком, данас је неми сведок индустријске прошлости. Дисконтинуитет у производњи, обележен губитком комплетне опреме, знатно одређује могућност очувања функционалног интегритета пиваре. Стога се адекватним чини модел конверзије, вођене логиком затечене форме и материјала, у циљу очувања високих архитектонских и амбијенталних вредности комплекса пиваре. Иако се у једном објекту тренутно производи јечмени слада, што је функција комплементарна оригиналној, у циљу интегралног очувања комплекса у напуштене објекте биће неопходно имплементирати савремене садржаје. Одабир нових намена треба бити резултат детаљног испитивања стварних потреба локалне заједнице.

Пивара у Апатину, репрезент успешне интеграције историјских објеката у савремен фабрички комплекс, говори о одговорном ставу појединаца према вредностима затеченог наслеђа. Вишевековни континуитет у генерисању општег развоја, пивару је учинио носиоцем колективног идентитета и симболом града. С обзиром да у граду не постоји галерија/музеј, пивара се чини идеалним оквиром

за презентацију урбаног, привредног, друштвеног и културног развоја града, кроз сталну поставку у оквиру историјских објеката.

Након готово три века пиварске традиције, суочени смо са дисконтинуитетом у производњи, који води ка девастацији и уништењу вредних сведочанстава индустријске прошлости Војводине. Обнова активних и реактивација напуштених пивара, уз презентацију препознатих аутентичних вредности, омогућила би очување њиховог функционалног интегритета кроз савремено коришћење.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ Аница Туфегџић, "Разматрање концепта аутентичности у контексту развоја културног туризма – Путевима пива кроз Војводину," Гласник друштва конзерватора Србије 37 (2013), 149-152.

V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У циљу научно аргументованог утврђивања и евалуације специфичних одлика, вредности и потенцијала пивара на територији данашње Војводине, истраживање је спроведено кроз три упоредна ниво: историографски, теоријски и практични.

На историографском нивоу, циљ тезе се односио на утврђивање улоге пиварства у привредном, урбаном, друштвеном, политичком и културном контексту, а у оквиру опште периодизације историје Војводине, као и на анализу просторног концепта, технолошке основе, конструктивног склопа и архитектонских одлика предметних пивара.

На теоријском нивоу, постављена су два циља тезе, од којих се први односио на утврђивање архитектонских образаца по којима су грађене индустријске / парне пиваре на простору Аустро-Угарске монархије (1848/67-1918/18), а други на критичку анализу доктрине заштите индустријског наслеђа, као и дефинисање теоријских приступа у поступку валоризације специфичних материјалних и нематеријалних вредности индустријског наслеђа.

На практичном нивоу, циљ тезе односио се на проверу дефинисаних параметара за валоризацију индустријског наслеђа, на примеру анализираних пивара, што је нужан предуслов адекватног приступа њиховом очувању и презентацији.

Развој пивара

Носиоци пиварске делатности на простору данашње Војводине били су Немци, који су током 18. века плански насељавани на територију јужне Угарске. У доба Хабзбуршке монархије сваки аспект пиварске делатности на овом подручју, почев од административно-правног, преко економско-тржишног, па све до архитектонско-урбанистичког, био је регулисан на нивоу државе и строго контролисан од стране администрације. Државне радионице пива грађене су, почев од 20-их година 18. века, као типски објекти.

Супротно стегама хабзбуршког феудалног режима и меркантилистичке политике, које су ограничавале развој пиварства, у следећој фази дошло је до

његове експанзије, првенствено захваљујући друштвеној и економској либерализацији. Друштвено раслојавање, индустријализација и урбанизација, тековине су периода дуализма, чији је медијатор било пиварство. Трансформација војвођанске мануфактурне у индустријску производњу, увођењем парног погона, десила се 50-их година 19. века, што је пиварама донело статус генератора привредног и урбаног развоја. Новостечена економска моћ је власницима пивара обезбедила престижан друштвени статус, који потврђују изградњом репрезентативних стамбених објеката у оквиру фабричких комплекса. Палате, полујавног карактера, уз пивнице и јавна купатила, учиниле су пиваре својеврсним центрима друштвеног живота различитих група.

Међуратна трансформација историјског средњоевропског простора, у геополитичком и друштвено-економском погледу, имала је негативне последице на даљи развој војвођанског пиварства. Стагнација, борба за опстанак, сурова конкуренција и дисконтинуитет обележили су пиварство нове краљевине. Ипак, у кризним годинама војвођански произвођачи пива успели су пронаћи два модела опстанка: константно технолошко усавршавање у циљу побољшања квалитета пива и преоријентација производног програма.

У следећој фази насупрот обнови и модернизацији, једнакости и заједништву, братству и јединству, стајала је национализација, конфискација, протеривање и дискриминација, што се кроз призму пиварства јасно чита у насилном раскидању са немачком традицијом. Након великог узлета са почетка века, прекинутог светским ратовима, војвођанске пиваре поново доживљавају врхунац свог развоја током 80-их година. Упркос моћној идеолошкој платформи на којој су развиле значајна технолошка достигнућа и економске резултате, социјалистичке пиваре никада нису достигле друштвени и културолошки статус који су имале у доба дуализма.

Почетком овог века десила се радикална трансформација структуре војвођанске индустрије пива. Освојивши 95% националног тржишта, до краја прве деценије 21. века светски концерни су довели у питање опстанак традиционалних произвођача пива у земљи. Три најстарије војвођанске пиваре су затворене, а модел опстанака малих традиционалних произвођача још увек није успостављен. Вредно индустријско наслеђе стихијски пропада.

Истраживање историјског, друштвеног и економског контекста у којем се војвођанско пиварство развијало од 18. века до данас резултовало је закључком да су предметне пиваре биле својеврсни репрезенти друштвено-економског напретка, технолошког развоја и политичких околности, карактеристичних за различите периоде њиховог развоја. *Златно доба* војвођанске пиваре достижу у периоду од половине 19. до половине 20. века, када су биле у власништву способних и образованих личности, које су бавећи се пиварством стекле углед широм ондашње Угарске и потоње Краљевине Југославије. Захваљујући стеченом високом друштвеном положају, имућни индустријалци (Вајферт, Цофман, Дунђерски) су учинили своје пиваре носиоцима индустријализације региона, али и транслаторима средњоевропских друштвених и културних кодова.

Одлике војвођанских пивара

Почетком 18. века, положај радионица пива у урбаној матрици био је одређен речним током, из саобраћајних, технолошких и инфраструктурних разлога. У другој половини 19. века, када бивају индустријализоване, пиваре су подстакле даљи привредни развој градова и генерисале формирање првих индустријских зона у својој непосредној околини (Панчево, Зрењанин, Апатин), што се одразило на урбани контекст приобалног појаса. У другој половини 20. века, када индустрија бива постепено дислоцирана на урбану периферију, константна функционална схема омогућила је модернизацију пивара у постојећим, ограниченим просторним оквирима.

Предметне пиваре, изузев вршачке која је променила локацију половином 19. века, налазе се и данас, након готово три века, на својим првобитним локацијама на ободу централног градског језгра. Изгубивши стратешки значај у урбаној матрици, на обали река уз пристаниште, оригинална локација пивара има историјски значај, с обзиром да пружа доказе о технолошком развоју начина употребе и транспорта сировина за производњу пива. Пиварски комплекси данас имају карактер урбаног репера.

Просторни концепт првобитних радионица пива, у којима се производило пиво горњег врења, био је веома једноставан. Основне производне фазе биле су

смештене у засебне објекте, груписане око заједничког дворишта. Увођење парне машине и прелазак на производњу *лагер* пива одредили су функционалну схему предметних пивара реконструисаних у другој половини 19. века. Три основне фазе производног процеса (прерада слада, кување и врење, отакање пива) обједињене су у оквиру низа објеката, на начин којим је омогућена унутрашња комуникација и континуитет у процесу производње, од обраде сировина до финалног производа. Осим индустријских објеката, у оквиру пиварских комплекса грађене су стамбене палате власника/директора, раднички станови, јавна купатила и пивнице.

За предметне пиваре, осим апатинске која се током последње две деценије развила у савремен индустријски комплекс, карактеристична је веома добро сачувана функционална схема *лагер* пивара са прелаза векова, која пружа сазнања о ондашњем начину производње пива и отвара могућност обнове традиционалних метода. Карактеристични функционални и обликовни елементи *лагер* пивара, као што су сладара (гумно, сушара и кула), варионица и лежно-вриони подруми, сачувани су у потпуности у Панчеву, Вршцу и Бечеју, а уз извесне реконструкције и у Зрењанину.

Почетак производње *лагер* пива означио је прелазак са једноставног ручног оруђа на парне погонске уређаје, као што су: котлови, трансмисионе пумпе, дизалице за манипулацију слада, млинови за слад, динамо машине за фабрикацију слада и флаширање пива. Почетком 20. века предметне пиваре су опремане новом генерацијом уређаја са електромоторима. Инсталиране су првенствено машине чешких произвођача. Друга половина 20. века донела је технолошки напредак, аутоматизацију и дигитализацију.

Осим панчевачке и бечејске пиваре, чија је техничко-технолошка основа сасвим уништена након обуставе производње, преостале три пиваре пружају могућност проучавања трансформације производње, од занатске до индустријске. Посебну вредност имају сачуване машине са почетка 20. века, од којих су неке у радном стању (Зрењанин, Вршац), а неке могу бити рестауриране на основу сачуване документације (Апатин). Бакарни котлови, препознатљиво обележје варионица, сачувани су само у Зрењанину.

Најстарији сачувани објекти у предметним пиварама грађени су опеком великог формата у масивном систему. У нижим етажама примењена је сводна конструкција, коју носе масивни зидови и ступци. Вертикалну конструкцију горњих етажа чине дрвени, ређе челични, стубови, а хоризонталну дрвена међуспратна конструкција. Код објеката грађених почетком 20. века примењиван је и армирани бетон.

У конструкторском смислу посебну вредност имају опеком зидане сводне конструкције различитих типова (пруска капа на челичним траверзама, бачvasti или крстасти свод), карактеристичне за гумна у оквиру сладара, али и лежне и врионе подруме.

Архитектонски израз индустријских објеката грађених на прелазу векова одређен је применом малтерисане или фасадне опеке у обликовању декоративних елемената, као што су пиластри, следе аркаде, кровни венци и прозорски оквири. Типичну композицију фасада пивара карактеришу ритмична вертикална поља, дефинисана плитким колосалним пиластрима и правилном фенестрацијом. Ритмичност, ликовност, хармоничност, сведена декоративност и полихромија основни су квалитети архитектонског израза предметних пивара. Упркос доминантној и препознатљивој естетици индустријске архитектуре, код појединих индустријских објеката препозната су стилска обележја карактеристична за романтизам, сецесију или модерну.

Највећу уметничку вредност у пиварским комплексима имају куле – вертикалне пећи – с упечатљивим димњацима, који су препознатљиво обележје пивара, тј. сладара широм Европе. Иако је оригиналан димњак сачуван само на кулама у Панчеву и Бечеју, сликовна грађа пружа могућност анализе и обнове димњака осталих предметних пивара. Варионице војвођанских пивара, иако датирају из различитих периода и имају различите стилске одлике, представљају посебно вредне примере индустријске архитектуре, с обзиром на иновације у конструкторском смислу (АБ ребраста таваница) и начину примене материјала (бетон, камен, челик, керамика).

Просторни / архитектонски обрасци

На основу студије развоја пиварства на подручју некадашње Аустро-Угарске монархије, закључено је да 1842. година, када је формирана прва чешка *лагер* пивара, представља прекретницу у развоју архитектуре пивара широм Монархије.

Чешки инжењери успоставили су нови просторни образац, заснован на повезивању производње слада и кувања пива у једну структурну јединицу. Сушара за слад, кула завршена високим димњаком покривеним металном капом и варионица, са високим узаним прозорским отворима и посебно обликованим котловима, постали су препознатљиво обележје пивара широм средње Европе

Анализа бројних пивара из ширег окружења и њихова компарација са предметним пиварама резултовале су идентификовањем три типа пивара према односу основних функционалних јединица производног процеса (сладара, варионица, подруми): *линеарни једнотрактни* (Вршац, Зрењанин), *упоредни двотрактни* (Панчево, Бечеј) и *навиљонски тип* (Апатин). Дефинисани су следећи типови стамбених објеката у оквиру комплекса пивара: колективно становање - стамбени блок у оквиру фабричких објеката (Зрењанин, Панчево); приземне куће са становима у низу (Бечеј); вишеспратни објекти колективног становања (Панчево); индивидуално становање – палата – слободностојећа (Зрењанин) и уграђена у низ (Вршац). Обавезан програм у оквиру индустријских комплекса била је пивница, која се развијала од традиционалног угоститељског простора у оквиру подрума до вишефункционалног друштвено-културног објекта или простора у оквиру палате. Визуелно најупечатљивији елемент *лагер* пивара је кула сушаре за слад, која доминира низом основних функционалних јединица.

Оригинални планови пиваре Лазара Дунђерског из 1910. године доказ су директног утицаја чешких инжењерских достигнућа, али и ондашњих владајућих просторних и архитектонских европских образаца. Компарација војвођанских и пивара из ширег окружења резултовала је утврђивањем архитектонских кодова индустријске архитектуре централне Европе и њиховим читањем на локалним примерима. Анализа бројних репрезентативних средњоевропских пивара указује на чињеницу да је естетску основу дизајна индустријских објеката, грађених на прелазу векова, представљао идеал лепоте засноване на функционалности и

корисности, што је кључна одлика и основни елемент универзалне вредности предметних пивара.

Доктрина заштите

Критичка анализа генезе савремене доктрине заштите индустријског наслеђа резултовала је закључком да, иако заснована на основним методолошким принципима индустријске археологије, заштита индустријског наслеђа подразумева и друге конзерваторске методе, па тако и метод реактивације, који уз уважавање етичких и естетских принципа добија карактер конзерваторског приступа.

Истраживање правног и практичног оквира заштите индустријског наслеђа у Србији, са посебним освртом на стање *Законом* заштићених техничких и индустријских споменика на територији Војводине, указује на низ пропуста у националном систему заштите. Као кључни проблем идентификовано је неадекватно истраживање, документовање и валоризација индустријског наслеђа, што се чита кроз лаички/парцијалан конзерваторски третман и неразвијеност друштвене свести о значају ове специфичне врсте наслеђа.

У циљу дефинисања методолошког приступа обнови индустријског наслеђа, формираног на теоријски верификованој основи, извршено је критичко преиспитивање концепта аутентичности и интегритета.

У складу са савременим схватањем концепта аутентичности, слојевитост индустријског наслеђа може бити артикулисана кроз три различита аспекта, од којих се први односи на оригиналност у креативном смислу, други на његову материјалну истинитост/веродостојност, а трећи на његов континуитет у оквиру датог културног контекста. Дакле, јединственост и суштина индустријског наслеђа леже у интегралној спознаји свих, материјалних и идејних својстава, и њиховој валоризацији и интерпретацији, на начин који мора бити ослобођен унапред формираних ставова. У том контексту *Нара документ о аутентичности* препознат је као алат за разумевање слојевитости индустријског наслеђа.

Теоријско разматрање интегритета индустријског наслеђа изнедрило је *технолошки функционализам* као принцип који уједињује све елементе индустријског споменика. С обзиром да описује архитектонску укупност

индустријског наслеђа, *технолошки функционализам* може бити схваћен као принцип његовог интегритета. Савремена употреба индустријског објекта може да обезбеди интегритет оригиналног и новог, вођеног логиком одрживог у контексту развоја културног туризма. Стога је, у циљу процене постојећег стања и потенцијала за обнову/реактивацију, нужно спроводити валоризацију утемељену на матрици историјских и савремених вредности.

Дакле, детаљна анализа индустријског наслеђа према методолошким принципима индустријске археологије - уз слојевиту, вишедимензионалну процену аутентичности свих аспеката (материјалних и нематеријалних) и њихову валоризацију кроз матрицу комеморативних и савремених вредности - представља кључни сегмент конзерваторско-планерског процеса обнове индустријског наслеђа.

Вредности и потенцијали војвођанских пивара

Теоријски утемељена критичка анализа аутентичности материјалних и нематеријалних аспеката пивара и валоризација кроз матрицу комеморативних и савремених вредности резултовале су идентификовањем јединствених вредности, које би требале имати кључни потенцијал у процесу обнове и презентације тековина пиварства.

Све предметне пиваре, осим вршачке, имале су кључну улогу у формирању приобалног појаса на рубу централног градског језгра, што њиховој историјској локацији даје високу вредност и у савременом контексту. Аутентичност просторног концепта и функционалне схеме *лагер* пивара сачувана је у великој мери и може бити обновљена код свих пивара осим апатинске, која је трансформисана у савремен индустријски комплекс. Предметне пиваре одликују иновативна конструктивна решења и репрезентативна архитектура, карактеристична за средњоевропске индустријске комплексе, грађене на прелазу векова. Осим код панчевачке, која је веома девастирана, код осталих пивара је у великој мери сачуван аутентичан израз. Оригинална опрема има савремену употребну вредност у Зрењанину и Вршцу, а историјску и уметничку у Панчеву и Апатину. Сходно томе, и обнова традиционалних метода производње најреалнија је у прве две пиваре.

Идентификоване вредности пивара проверене су на нивоу локалне заједнице, што је нужна претпоставка мултидисциплинарног приступа обнове индустријског наслеђа. С обзиром да је културни туризам препознат као кључни партнер у очувању *технолошког функционализма*/интегритета индустријског наслеђа које је изгубило оригиналну намену, резултати претходне валоризације послужили су као улазни параметри за процену потенцијала пивара у контексту развоја културног туризма Војводине.

Апатинска и вршачка пивара, једине тренутно оперативне, представљају два различита модела остварења континуитета у производњи. За разлику од апатинске која се, инкорпорирана у светски пиварски концерн, бори за очување аутентичних вредности, вршачка има могућност опстанка једино враћањем на традиционалну, занатску производњу малих размера. Обнова производње у зрењанинској пивари, која испуњава формалне предуслове с обзиром на степен очуваности инфраструктуре, објеката и опреме, била би одржива само уз имплементацију савремених, комерцијалних садржаја. Губитак технолошке основе у бечејској и девастација просторне структуре и функционалне схеме у панчевачкој пивари негативни су параметри у процени одрживости обнове производње у овим пиварама.

Ревитализација функционалне схеме *лагер* пивара, конзервација јединствених примера индустријске архитектуре, презентација оригиналне опреме, неговање традиционалних метода у производњи пива, дегустација посебних врста, промоција материјалних и нематеријалних тековина пиварства, афирмација појединих личности или заједнице, квалитети су предметних пивара који би могли/требао одредити њихову савремену употребу.

Очекивани резултати

Верификовање остварених научних резултата ће се остварити приликом њихове будуће примене у области проучавања и заштите индустријског наслеђа, где ће нове чињенице откривене приликом истраживања допринети адекватнијем приступу валоризацији и обнови предметних комплекса и укупног индустријског наслеђа. Очекује се примена резултата истраживања спроведених у докторској дисертацији у новим научним истраживањима у области проучавања

индустријске архитектуре посматраног периода у региону. Осим што ће бити значајно теоријско полазиште за ревалоризацију националног корпуса индустријског наслеђа, резултати истраживања послужиће као методолошка база у пројекту формирања регистра индустријског наслеђа Србије. Очекује се инкорпорирање дефинисаних матрица процене аутентичности и валоризације у праксу установа заштите културног наслеђа и урбанистичког планирања, како би се унапредили неадекватни сегменти постојећег конзерваторско-планерског приступа обнови индустријског наслеђа.

VI ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1.0. ИЗВОРИ

1.1. Примарни извори

архиви

АВ - Архив Војводине, Нови Сад

I Ф.195 Покрајински секретаријат за индустрију и занатство Извршног већа народне скупштине Аутономне покрајине Војводине – Нови Сад (1945-1965)

1. 195.513 *Finansijska direkcija u Beogradu, Sreska uprava, finansijska kontrola u Vršcu, Zapisnik*

2. 195.532 *Upitnik za industrijska preduzeća u Bačkoj, 1944.*

3. 195/503 *Egmond Hager, Izveštaj o stanju pivare, 1945.*

II Ф.289 Покрајинска комисија за ревизију грађевинских пројеката – Нови Сад (1951-1962).

4. 289 74/60 *Rekonstrukcija pivare "Partizanka" PK "Bratstvo jedinstvo" Bečeј, 1960.*

5. 289 64/60, *Idejni projekat rekonstrukcije Apatinske pivare, Invest projekat, Sombor, 1960.*

III Ф.421 Бачко-Бодрошка жупанија

6. *kutija 664 5561 / 1877.*

7. *Dopis Trgovačkoј i Zanatlijskoј komori, 1923.*

<http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/dopis>

8. *mikrokocke 636/1 – 654/18*

АЈ - Архив Југославије, Београд

9. I F65 *Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije fascikla 379*

ИАС - Историјски архив Сомбора, Сомбор

I Fond ZPP

10. *Apatinska banka štedionica d.d. protiv Apatinske kulske pivovare Josifa Amana d.d., 1939.*

ИАБЦ - Историјски архив Бела Црква, Бела Црква

I Zbirka planova

11. *Plan von Raizisch und Deutsch Werschetz, 1794.*

12. *Plan der kongl. Freistadt Werschetz, 1886.*

ИАП - Историјски архив Панчева, Панчево

I Фонд 27 И. М. Вајферт, пивара и фабрика слада Д.Д. – Панчево 1875-1945 (13)

II Fond 4 Magistrat municipalnog grada Pančeva (1794-1918) (Törvénzhatósági Joggal Felruházott Város Tanácsa)

- 14. br. 5568/1863
- 15. br. 3053/1857
- 16. br. 2281/1857
- 17. br. 821/1851

III Zbirka karata i planova

18. *План Панчева из 1820. године*, I 5302-198.

19. *План муниципалног града Панчева из 1914. године*

ИАСР - Историјски архив Срема, Сремска Митровица

I Фонд 6.3.1 - 1024. Београдска индустрија пива Пивара "20. октобар" – Сремска Митровица (1830-), 1943-1989 (20)

ИАЗ - Историјски архив Зрењанина, Зрењанин

I F.98 Trgovinsko-industrijska komora Petrovgrad - Bečkerek (21)

II F. 1 Zbirka karata i planova 1752 - 1992

22. *Gruntovna karta Velikog Bečkereka*, 1793. (*Plan von dem privilegirten Statt Gross Becskerek*), karta VII, sveska 5

23. *Plan Velikog Bečkereka*, 1894. (*Nagy-Becskerek rendezett tanácsu város, térképe*), V-5

24. *Hiradó*, június 1934.

MOL - Национални архив Мађарске, Будимпешта (Magyar Országos Levéltár, Budapest)

I Збирка планова 17-20. века (Tervtár - T szekció 17. század - 20. század)

25. *Az apatini /Bács megye/ kamarai sörfőző és fogadó valamint a krusevili /Bács megye/ fogadó épületeinek alap- és homlokzatrajza*, ill. keresztmetszete, kertek alaprajza, No 161

26. *Az apatini /Bács megye/ kamarai sörfőző és fogadó valamint a krusevili /Bács megye/ fogadó épületeinek alap- és homlokzatrajza*, ill. keresztmetszete, kertek alaprajza, No 161

27. *Beschreibung des Cameral Markt Gleckens Apathin*, 1791.

библиотеке

БМС – Библиотека Матице Српске, Нови Сад

28. *План града Вршца*, 1914.

29. *План града Вршца*, 1978.

музеји

МВ - Музеј Војводине, Нови Сад

30. *Досије привреде, Пивара у Бечеју, судска пресуда*, 1754.

НМП - Народни музеј Панчева, Панчево

31. *План Панчева и панчевачке тврђаве из 1761.*

МНТ - Музеј науке и технике, Београд

32. *Жакар разбоји са бушеним картицама*, број у Регистру: 2005/30
<http://www.muzejnt.rs/cp/84>

МГБ - Музеј града Бечеја, Бечеј

I Dosije privrede br. 3

33. *From, Janoš. Istorijat bečejske pivare 1780-1971.*

34. *dipl. ing. R. Glavardanov, Istorijat pivare "Partizanka"*

35. *kolekcija etiketa pivskih flaša*

РМ – Музеј пиварства, Љубљана (Pivovarski muzej, Ljubljana)

изложба – *Прекретнице Унион пиваре (Mejnikih Pivovarne Union)*

заводи за заштиту споменика културе

ПЗЗСК - Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад

фотодокументација – Панчево, Апатин

36. *Zapisnik sa sastanka Komisije za pregled inventara stare pivare u Pančevu, 1978.*

37. *Захтев за сагласност о отуђењу из друштвене својине објеката културно-историјског наслеђа пиваре у Панчеву, 25. јул 1991.*

38. *Opšti konzervatorski uslovi za izradu projektne dokumentacije za revitalizaciju kompleksa stare pivare u Pančevu, Svetlana Bakić i Sava Stražmešterov, 1992.*

39. *Uslovi i mere tehničke zaštite za radove u okviru zaštićene prostorne kulturno – istorijske celine centra Zrenjanina, Svetlana Bakić, 2002.*

40. *Prostorno planska osnova zaštite spomenika kulture u građevinskom reonu Bečeja (2007)*

41. *Копија плана комплекса пиваре у Апатину, 1989.*

ЗЗЗСКП - Завод за заштиту споменика културе Панчева, Панчево

фотодокументација

ЗЗЗСКЗ - Завод за заштиту споменика културе Зрењанина, Зрењанин

фотодокументација

42. *Валоризација шире зоне центра Зрењанина, 2011*

пиваре

АПА - Архива Апатинске пиваре, Апатин

I zbirka planova

43. br. 30 *Projekat sladare (1963)*

44. br. 12 *Projekat rekonstrukcije pivare, 1958.*

45. br. 36 *Projekat flašare 1964.*

46. *Dampfbrauerei der Herren J. Aman & Co. Apatin, Situationsplan 13066 7/12 93.*

47. *Apatini sörgyar, Erdelyi Istvan, okl. mérnök, Pécs, 1917.*

48. Plan krčme i priključenih zgrada Apatinske i kulske pivare Josipa Amana d.d. u Apatinu, Popovski i Piry, 1927.
49. Investicioni program Pivare Apatin, 1959.
50. Zoffmann, Revizija investicionog programa Pivare Apatin, 2. maj 1959.

АЗИП - Архива Зрењанинске индустрије пива, Зрењанин

I zbirka planova

51. Entwurf einer neuen brauerei für herrn Lazar Dungserski in Nagy-Becskerek, Prag, Novak & Jahn, 1910.
52. Die blau angezeichneten Teile liefert die Böhmisches - Mährische Maschinen Fabrik, 1919.
53. Einmauerungsplan von 4st. Garotichen a 200hl. Inhalt für Brauerei L.Dundjerski, 1925.
54. Пројекат реконструкције сладаре и сушаре у врионо - лежни подрум, аутор В. Приљева, 1968.
55. *Пројекат пивнице*, аутори Дамјана и Петар Кершеван, 1984.

АВП - Архива Вршачке пиваре, Вршац

фотодокументација

56. *Memorandum Vršacke pivare* iz 1888. godine

1.2 СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

међународне повеље, конвенције и препоруке

1. *Architectural Heritage: Inventory and Documentation Methods in Europe: proceedings*, Architectural heritage, reports and studies 28 (Strasbourg: The Council of Europe Press, 1993)
2. *Global Code of Ethics for Tourism* (Chile: World Tourism Organization, 1999) Преузето са: http://www.unwto.org/ethics/full_text/en/pdf/Serbia.pdf 10.5.2011.
3. *European Charter of the Architectural Heritage* (Amsterdam: Committee of Ministers of the Council of Europe, 1975) Преузето са: http://www.icomos.org/docs/euroch_e.html 13.8.2009.
4. *International Cultural Tourism Charter - Managing Tourism at Places of Heritage Significance* (Mexico: ICOMOS International, 1999) Преузето са: http://www.international.icomos.org/charters/tourism_e.pdf 12.5.2011.
5. *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза* (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009)
6. *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине* (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009)
7. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (UNESCO, 1978) Преузето са: <http://whc.unesco.org/archive/opguide78.pdf> 24.4.2011.
8. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (UNESCO, 2005) Преузето са: <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf> 24.4.2011
9. *Preliminary Technical Assessment of the Architectural and Archaeological Heritage in South East Europe – Old industrial area Pančevo* (The Ministry of

- Culture and Media of the Republic of Serbia and Ministry of Foreign Affairs of Serbia and Montenegro, 2006)
10. *Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике Србије* (Београд: Музеј науке и технике, 2007)
 11. *Recommendation No. R (90) 20 on the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe* (Council of Europe, 1990)
 12. *Recommendation Rec(2003)1 of the Committee of Ministers to member states on the promotion of tourism to foster the cultural heritage as a factor for sustainable development* (Committee of Ministers, 2003) Преузето са: <https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=2321> 12.5.2011.
 13. *Reconversion du patrimoine architectural, applications à l'architecture industrielle* (UNESCO, 1988)
 14. *Resolution (76) 28 Concerning the Adaptation of Laws and Regulations to the Requirements of Integrated Conservation of the Architectural Heritage* (Committee of Ministers of the Council of Europe, 1976)
 15. *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies (Strasbourg: The Council of Europe, 1985)
 16. *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage* (NizhnyTagil:TICCIH, 2003) Преузето са: http://www.mnactec.cat/ticcih/industrial_heritage.htm 23.4.2006.
 17. *The Burra Charter* (ICOMOS Australia, 1979) Преузето са: http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/Burra-Charter_1979.pdf 20.6.2012.
 18. *The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* (Paris: UNESCO, 1972) Преузето са: <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> 24.4.2011.
 19. *The Declaration of Amsterdam* (Amsterdam: Committee of Ministers of the Council of Europe, 1975) Преузето са: <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html> 15.8.2009
 20. *"The Dublin Principles" - Joint ICOMOS-TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes* (Paris, TICCIH, 2011)
 21. *The Nara Document on Authenticity* (Nara: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1994) Преузето са: http://www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm 18.10.2010.
 22. *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage* (Riga, 2000) Преузето са: http://www.altes-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp 18.10.2010.
 23. *The Venice Charter* (Venice: ICOMOS International, 1964) Преузето са: http://www.icomos.org/venice_charter.html 18.10.2010.
 24. *The ICOMOS Charter on Cultural Routes* (Québec: ICOMOS International, 2008) Преузето са: http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf 12.5.2011.
 25. *Charter of Cultural Tourism* (Brussels: ICOMOS International, 1976) Преузето са: http://www.icomos.org/tourism/tourism_charter.html 10.5.2011.

26. *Cultural Tourism: Its Encouragement and Control* (Malta: Europa Nostra, 2006)
Преузето са: http://www.europanostra.org/UPLOADS/FILS/Malta_declaration_Cultural_Tourism.pdf 10.5.2011

планови

27. *Генерални план Зрењанина 2006-2026*. (Зрењанин: ЈП Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина, 2006)
28. *Генерални план Зрењанина*, 1997. (Зрењанин: ЈП Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина, 1997)
29. *Генерални план Вршица* (Нови Сад: ЈП "Завод за урбанизам Војводине", 2007)
30. *Генерални план насеља Бечеј* (Нови Сад: ЈП "Завод за урбанизам Војводине", 2009)
31. *Детаљни урбанистички план комплекса пиваре*, 1985. (Зрењанин: ЈП Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина, 1985)
32. *Директивни урбанистички план Зрењанина*, 1958. (Зрењанин: ЈП Дирекција за изградњу и уређење града Зрењанина, 1958)
33. *План централног градског језгра Панчева*, 1959. (Панчево: Дирекција за изградњу и уређење града Панчева, 1959)
34. *Plan generalne regulacije - Celina 1* (Pančevo: Službeni list grada Pančeva br. 19/12, 27/12/ 1/13)

стратегије

35. *Петогодишњи план развита народне привреде Федеративне Народе Републике Југославије у годинама 1947-1951: са говорима маршала Тита, Андрије Хебранга, Бориса Кидрича, Вицка Крстуловића* (Београд: Борба, 1947)
36. *Strategija održivog razvoja opštine Apatin 2009-2019*. (Apatin: Opština Apatin, 2009)
37. *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*. (Београд: Републичка агенција за просторно планирање, 2009)
38. *Стратегија културног развоја града Панчева 2010-2015* (Панчево, 2009)
Стратегија одрживог развоја општине Зрењанин (Зрењанин: Општинска управа, 2006)
39. *Strategija razvoja turizma Banata* (Novi Sad: PMF, 2008)

правилници, статути

40. *Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta samostalne organizacije udruženog rada Industrije piva u Bečeju* (Bečej: Poljoprivredno industrijski kombinat "Bečej", 1971)
41. *Statut Apatinske pivare*. Apatin: Apatinska pivara, 1973.
42. *Статут Индустијско пољопривредног комбината "Серво Михаљ"* Зрењанин (Зрењанин: Индустијско пољопривредни комбинат "Серво Михаљ", 1966)
43. *Статут, Пољопривредно индустријски комбинат "Тамиш"*, Панчево (Панчево: Пољопривредно индустријски комбинат "Тамиш", 1967)
44. *Статут Индустије пива, алкохолних и безалкохолних производа Зрењанин*. Зрењанин: Индустија пива, алкохолних и безалкохолних производа, 1969.

45. *Ugovor o prodaji kapitala Vršачке pivare – industrije piva i sokova a.d. Vršac*
metodom javnog tendera, 12.8.2005.
<http://www.priv.rs/upload/company/contract/503281.PDF>

закони, одлуке

46. *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947-1951.* (Službeni list FNRJ br. 36, 1947)
47. *Zakon o kulturnim dobrima* (Beograd: Službeni glasnik RS, br. 71/1994)
48. *Закон о приватизацији државне и друштвене својине*, Службени гласник РС бр. 38/2001.
49. *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, Službeni list FNRJ broj 43/50
50. 1872. évi VIII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5542>
51. 1884. évi XVII. törvénycikk, Ipartörvény Презето са: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6141> 27.5.2012.
52. 1890. évi XIII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6376>
53. Одлука о утврђивању непокретних културних добара, Службени лист АПВ 25/91 (1991)
54. Одлука о проглашавању непокретних културних добара, Службени лист општине Апатин 23.03.1994.

2.0 ЛИТЕРАТУРА

2.1 Литература која се односи на развој пиварства и пивара у Војводини и окружењу

1. Bradley, Betsy Hunter. *The Works: The Industrial Architecture of the United States*. New York: Oxford University Press, 1999.
2. Bingen, von Hildegard. *Physica: The Complete English Translation of Her Classic Work on Health and Healing*. Rochester: Healing Arts Press, 1998.
3. Bordás, Attila. "Sörházak, Sörfőzdek." *Létünk* 3 (2010): 83-97.
4. Brown, William. "Description of the Buildings of Twelve small Yorkshire Priories." *Yorkshire Archaeological Journal* 9 (1886), 209
5. Вујовић, Јасмина. *Байфертова пивара у Панчеву - могућности ревитализације и презентације*, специјалистички рад. Панчево: Завод за заштиту споменика културе, 2007.
6. Vukmanović, Ljuba. "Krigla na pogači : prestiž Bečejaca u Jugoslaviji: crno pivo i pivo u buradima." *Svet pića: jugoslovenska revija za kulturu pića* 3/4 (1999): 50-51.
7. Вучо, Никола. "Пивара Ђорђа Байферта." *Годишњак града Београда XXIX* (1982): 53-59.
8. Gavrilović, Slavko. "Problemi privredne istorije Vojvodine od kraja XVII do sredine XIX veka." *Acta historico-Oeconomica Iugoslavia* 6 (1979): 121-135.
9. -, -. "Delniška družba združenih pivovaren v Žalcu in Laškem trgu v Ljubljani." *Gorenjec - Političen in gospodarski list* 2.11.1901.
10. Dimitrijević, Kolar Mira. "Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d. d. do 1945." *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 2 (1992): 149-168.
11. Добросављевић, Љиљана. *Историјат Вршачке пиваре*, рукопис. 2010.
12. Dornbusch, Horst. *Prost! The Story of German Beer*. Boulder: Brewers Publications, 1997.
13. Dornbusch, Horst. *Bavarian Lager: Beerhall Helles History, Brewing Techniques, Recipes*. Brewers Publications, 2000.
14. Eden, Karl J. "History of German Brewing." *Zymurgy*, vol. 16, no. 4 (Special 1993): 5-14
15. Erdei, Ildiko. "What's in a Beer? Cultures that Interact in Brewery Privatization." *Ентоантрополошки проблеми* год. 6, свеска 1 (2011): 57-85.
16. Jugoslovensko udruženje pivara. *Pivarstvo Jugoslavije 1998*. Beograd: Jugoslovensko udruženje pivara, 1998.
17. Калицин, Димитрије. *Привредно освајање Војводине*. Нови Сад: Штампарија Супек-Јовановић и Богданов, 1921.
18. Касаш, Александар. "Индустрија и занатство Војводине првих година после Другог светског рата." *Истраживања* бр. 19 (2008): 181-194.
19. Kišgeci, Jan. *Svet piva i piva sveta*. Novi Sad: Aurora, 2001.
20. Kišgeci, Jan i dr., "Hmeljarstvo Vojvodine u uslovima globalizacije pivarstva." *Bilten za hmelj, sirak i lekovito bilje* Vol. 35/36, No. 76/77 (2003/2004)
21. Kozmáné, Oláh Júlia. *Sörről híres Kőbánya, 1854-2004: jubileumi évkönyv*. Budapest: Typostudio cop, 2004.
22. Kolektiv autorů. *České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*. Brno: EXPO DATA spol. s r.o., 2007.

23. Koršoš, Marija i Oktavijan Trifu. *Pivara u Pančevu: 1722-1972*. Pančevo: PIK "Tamiš," 1978.
24. Куленовић, Рифат. *Индустријско наслеђе Београда*. Београд: Музеј науке и технике, 2010.
25. Libavius, Andreas. *Alchemia*. Kopffius, 1597. original from the Bavarian State Library, Digitized 9 Aug 2012
26. Марковић, Веселинка. "Пивара у Великом Бечкереку." *Рад Музеја Војводине* 52 (2010): 199-205.
27. Марковић, Веселинка. "Пивара у Панчеву: (1722-1946)." *Рад Музеја Војводине* 53 (2011): 169-177.
28. Мезеи, Стеван. "Значај и улога мануфактура у капиталистичкој индустријализацији Војводине." *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 18 (1957): 18-56.
29. Мезеи, Стеван. "Привреда Војводине после Првог светског рата." *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 22 (1959): 71-90
30. Mezei, Stevan. *Privreda Vojvodine početkom XX veka*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967.
31. Milleker, Felix. *Porodica Weifert i pivara u Pančevu*. Beograd: Fond "Đorđe Vajfert," 2009.
32. Пал, Тибор. *Привредне прилике у Старом Бечеју 1848-1890*. Нови Сад: Матица српска, 1997.
33. Pearson, Lynn. "Ale and Farewell: the German style of brewery architecture." *Brewery History* 123 (2006): 35-43.
34. Pearson, Lynn F. *British Breweries: An Architectural History*. London: Hambledon Press, 2000.
35. Pearson, Lynn F. *Strategy for the Historic Industrial Environment - The Brewing Industry*. Longfield: Brewery History Society, 2010.
36. Потпарић, Чедомир. *Из прошлости Бечеја*. Бечеј: Градски одбор скупштине општине, 1955)
37. Ракић, Лазар. *Стари Бечеј револуционарне 1848-1849. годин*. Нови Сад: Матица српска, 1977.
38. Rieckhoff, Sabine. "Eine römische "Brauerei" aus Regensburg." In *Bier im Altertum: ein Überblick*, herausgegeben von Erwin M. Ruprechtsberger, 27-33. Linz: Linzer archäologische Forschungen, 1992.
39. Славић, Зоран, уредник. *250 година производње пива у Зрењанину*. Зрењанин: Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995.
40. Stanojlović, Aleksandar, Milan Damjanović. *Industrija Vojvodine*. Zagreb: Naklada "Jugoslovenskog Lloyd", 1924.
41. Strabo. *The Geography* Vol III, Book VII. Harvard University Press, Loeb Classical Library edition, 1924.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/7B*.html
42. Tacitus, Publius Cornelius. *De origine et situ germanorum*.
<http://www.gottwein.de/Lat/tac/Germ16.php>
43. Teich, Mikulaš. "The mass production of draught and bottled beer in Germany: 1880-1914." in *The Dynamics of the International Brewing Industry Since 1800*, edited by Richard George Wilson and Terence Richard Gourvish, 75-79. London: Routledge, 1998.

44. The Brewers of Europe, *The Contribution made by Beer to the European Economy*. Amsterdam: European Chapters Edition, 2009.
45. Туфегџић, Аница. *Ревитализација комплекса пиваре у Зрењанину*, конзерваторски испит. Завод за заштиту споменика културе Зрењанин, 2013.
46. Unger, Richard W. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
47. Fabjančič, Vladislav. "Procvit pivovarništva v Ljubljani - 18. in 19. stoletje." *Kronika slovenskih mest* letnik 5števika 1 (1938), 37-42.
48. Harris, M.F. "Gambrinus, the Spirit of Brewing." *Brewery History* 105 (2001): 4-20.
49. Hornsey, Ian S. *A History of Beer and Brewing*. Cambridge: Royal Society of Chemistry, 2004.
50. Cvitanović, Đurđica. *Arhitekt Kuno Waidmann*. Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1969.
51. Ćosić, Dane. *Apatinska pivara: priče jednog direktora*. Apatin: Birograf, 2005.
52. Harrison, Tara. *William Ulmer Brewery*. New York: New York City Landmarks Preservation Commission, 2010.
53. Hornsey, Ian S. *A History of Beer and Brewing*, Cambridge: Royal Society of Chemistry, 2004.
54. Šandor, Pal. *Stare bečejske razglednice*. Bečej: Gradski muzej i galerija, 1985.
55. Štefanić, Karlo, urednik. *Pivarstvo: znanstveno stručni časopis Industrije piva i slada Jugoslavije* br. 1 (1968)
56. -, -. "Lider u proizvodnji tamnog piva na našem tržištu." *Pregled* 16.12.2004.
57. -, -. *Pivarstvo Jugoslavije 1998*. Beograd: Jugoslovensko udruženje pivara, 1998.

2.2 Литература која се односи на општу, друштвену, политичку и културну историју Војводине

1. Bailović, Vladislav, urednik. *Deindustrijalizacija i radnički otpor: borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*. Beograd: Pokret za slobodu, 2011.
2. Белча, Душан. *Сентиментална шетња кроз Вршац: перипатетички есеји*. Вршац: Ауторски атеље Угао, 2009.
3. Беус, Иван. *Povijest država i prava na području SFRJ*. Zagreb: Pravni fakultet, 1986.
4. Бунчић, Соња М. "Двадесет година процеса приватизације у земљама на простору бивше Југославије - модели и резултати." *Српска политичка мисао* 2 (2012): 201-222
5. Borovszky, Samu. *Bács-Bodrog Vármegye*. Budapest: Országos monográfia társaság, 1909.
6. Borovszky, Samu. *Torontal Vármegye*. Budapest: Országos monográfia társaság, 1911.
7. Broekmeyer, Marius J. "Self-Management in Yugoslavia." *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 431 (1977): 133-140.
8. Bukvić, Milan. *Apatin kroz vekove*. Apatin: Birograf, 2003.
9. Bundalo, Zoran. "Pruga Zrenjanin – Radojevo," *Železnice* 1-2 (1997): 81-82.

10. Vardy, Steven Bela. "The Social and Ideological Make-up of Hungarian Historiography in the Age of Dualism (1867-1918)." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge Bd. 24, H. 2 (1976): 208-217.
11. Васић, Павле, уредник. *Уметничка топографија Сомбора*. Нови Сад: Матица Српска, 1984.
12. Васић, Павле, уредник. *Уметничка топографија Панчева*. Нови Сад: Матица српска, 1989.
13. Veg, Šandor. "Građanstvo u doba dualizma 1867-1914." *Godišnjak društva istoričara SAP Vojvodine* (1974): 133-148.
14. Веиновић, Милана. *Панчево на старим разгледницама: 1898-1941. културно-историјски и сликовни летопис*. Панчево: Принт арт, Завод за заштиту споменика културе, 2007.
15. Гавриловић, Владан. "Потиски крунски диштрикт: (1751-1848)." *Настава историје: часопис Савеза историчара Југославије* год. 7, бр. 13 (2001): 7-13
16. Гавриловић, Славко. "Привилегија Потиског диштрикта из 1751. године." *Зборник за историју* 7 (1973): 119-123
17. Geary, Patrick J. *Readings in Medieval History: The Later Middle Ages*. Toronto: University of Toronto Press, 2010.
18. Good, David F. *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*. Berkeley, Los Angeles: The University of California Press, 1984.
19. Gomboš, Stjepan. "Industrijska arhitektura." *Urbanizam i arhitektura* 1-2 (1950): 13-19.
20. Grlica, Mirko, urednik. *Koliko se poznajemo, iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Izvršno veće APV, 2009.
21. Grupa autora. *Konkurentnost privrede Srbije*. Beograd: Jefferson Institute, 2003.
22. Dineley, Merryn Graham Dineley. "From Grain to Ale: Skara Brae a case study" in *Neolithic Orkney in its European Context*, ed. Ritchie, A. 196-200. Cambridge: McDonald Institute, 2000.
23. Djankov, Simeon. "Enterprise Restructuring in Transition: A Quantative Survey." *World Bank Working Paper* (2000): 33.
24. Жилетић, Зоран. "Немци у Војводини - Њихово насељавање, њихово порекло и трајне вредности у њиховој заоставштини." *Књижевне новине* 882 (1994)
25. Ивата, Масајуки. "Историјско значење партијског социјализма и логика слома планске привреде." *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 120 (2006): 51-73.
26. Kavanagh, Thomas W. "Archaeological Parameters for the Beginnings of Beer." *Brewing Techniques*, vol.2, n.5 (1994)
27. <http://www.brewingtechniques.com/library/backissues/issue2.5/kavanagh.html>
28. Kalman, Lanji. *Stari Apatin na razglednicama i slikama*. Apatin: Narodna biblioteka, 1998.
29. Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992.
30. Касаш, Александар. "Записи Лазара Дунђерског о свом животу и стицању породичног иметка." *Зборник Матице српске за историју* 51(1995): 213-223.
31. Куртовић-Фолић Нађа и Милана Веиновић. "Урбани развој једног дела Панчева уз Тамиш – прилог проучавању историје Панчева." *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XI-XII* (1982-83): 71-91

32. Колунџија, Зоран, уредник. *Војводина.2, Војводина од Велике сеобе (1690) до Темишварског сабора (1790)*. Нови Сад: Прометеј, 2008.
33. László, Péter. "The Aristocracy, the Gentry and Their Parliamentary Tradition in Nineteenth-Century Hungary." *The Slavonic and East European Review* Vol. 70, No. 1 (1992): 77-110.
34. Ludanyi, Andrew. "Titoist Integration of Yugoslavia: The Partisan Myth & the Hungarians of the Vojvodina 1945-1975." *Polity* Vol. 12, No. 2 (1979): 225-252.
35. Mali, Siniša. "Privatization through the sale of equity – Conceptual framework and achieved results in Serbia." *Ekonomika preduzeća* vol. 61, br. 1-2 (2013): 149-162.
36. Манакин, Виктор. *Бановина Дунавска: општи преглед*. Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије, 1931
37. Megginson, William L., Jeffry M. Netter. "From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization." *Journal of Economic Literature* Vol. 39, No. 2 (2001): 321-389.
38. Mileker, Feliks. *Kurze Geschichte der Stadt Wrschatz: 1427-1918*. Wrschatz: J. E. Kirchner's Witwe, 1921.
39. Milleker, Felix. *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek: 1333-1918*. Wrschatz : Artistische Anstalt J. E. Kirchner's Witwe, 1933.
40. Милекер, Феликс. *Вршац у старини*. Вршац: Градска библиотека, 1996.
41. Mileker, Feliks. *Istorija grada Pančeva*. Pančevo: Istorijski arhiv, 2004.
42. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљевске вароши Вршца 1*, репринт из 1886. Вршац: Градски музеј, 2005.
43. Милекер, Срећко. *Повесница слободне краљевске вароши Вршца 2*, репринт из 1886. Вршац: Градски музеј, 2005.
44. Mileker, Feliks. *Istorija varoši Veliki Bečkerek 1333-1018*. Zrenjanin: Istorijski arhiv, 2011.
45. Mitrović, Mirko. *Naseljavanje i kolonizacija Vojvodine: 1690-1945*. Novi Sad: Društva istoričara Vojvodine, 1984.
46. Митровић, Љубиша. "Социјалдемократска алтернатива развоја – стратегија изласка из кризе и модел транзиције са социјалном одговорношћу." *Српска политичка мисао* 4 (2009): 295-305.
47. Moravanszky, Ákos. *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*. Cambridge, Mass: The MIT Press, 1998.
48. McVicker, Charles P. "Titoism." *Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 317 (1958): 107-114.
49. Опинђал, Душан. *Бечеј*. Бечеј: Радио Бечеј, 1997.
50. Pecinjački, Sreta. "Dvorska komora o Banatu u 1716. godini." *Spomenik. odeljenje istorijskih nauka* 122/1 (1981): 143-149.
51. Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1969.
52. Polanyi, Karl. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press, 1968.
53. Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини. књ. 3, Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*. Нови Сад: Матица Српска, 1990.
54. Поповић, Вукица. "Сецесија у архитектури и примењеној уметности у Великом Бечкереку." *Зборник Народног музеја* XII/2 (1985): 15-23.

55. Потпарић, Чедомир. *Из прошлости Бечеја*. Бечеј: Градски одбор општине, 1955.
56. Пушић, Љубинко. *Урбанистички развој градова у Војводини у 19. и првој половини 20. века*. Нови Сад: Матица српска, 1987.
57. Ракић, Лазар. *Стари Бечеј револуционарне 1848-1849. године*. Нови Сад: Матица српска, 1977.
58. Рокаи, Петар, Золтан Ћере, Тибор Пал и Александар Касаш. *Историја Мађара*. Београд: Клио, 2002.
59. Radenković-Jocić, Dragana. *Strane investicije u zemljama u tranziciji*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 1997.
60. Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu - Savezni zavod za razvoj i ekonomsku politiku. "Dejstvo sankcija na privredu i društvo SR Jugoslavije." *Jugoslovenski pregled* br. 2 (1998): 35.
61. Simović, Vladimir. "Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad." *Centar za socijalna istraživanja, Alternativna kulturna organizacija - AKO* Преузето са: <http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/simovic-vladimir-ideologizacija%20secanja.pdf> 13.11.2011.
62. Станојловић, М. Александар, уредник. *Петровград (Велики Бечкерек)*. Петровград: Штампарија "Толицки" Мартинов, 1938.
63. Стајић, Васа. *Великокикиндски диштрикт: 1777-1876*. Нови Сад: Матица српска, 1950.
64. Taylor, Alan John Percival. *The Habsburg Monarchy, 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. Chicago: The University of Chicago Press, 1976.
65. Tihany, Leslie C. "The Austro-Hungarian Compromise, 1867-1918: A Half Century of Diagnosis; Fifty Years of Post-Mortem," *Central European History* Vol. 2, No. 2 (Jun, 1969): 114-138.
66. Tlusty, Ann B. *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany*. Charlottesville: University Press of Virginia, 2001.
67. Tufegdzic, Anica. "Factory as symbol of postwar state ideology - Industrial architecture in Novi Sad between 1945 and 1965." Paper presented at International conference "Architecture and Ideology", Faculty of Architecture, Belgrade, Serbia, September 28-29, 2012. pp. 173-180
68. Udruženje poljoprivrede, prehrambene industrije i vodoprivrede. *Informacija o proizvodnji prehrambenih proizvoda, proizvodnji pića i duvana u regionu AP Vojvodine u 2011. godine*, QG-731- 01. Novi Sad: Privredna komora Vojvodine, 2012.
69. Floud, Roderick Floud and Paul Johnson, editors. *The Cambridge Economic History of Modern Britain: Volume 1 - Industrialisation, 1700-1860*. Cambridge University Press, 2004.
70. Чубриловић, Васа, уредник, *Светска економска криза: 1929-1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1976.
71. Šegvić, Neven, urednik. "Graditeljstvo u Petogodišnjem planu." *Arhitektura* 1-2 (1947): 4-5.
72. Šijački, Ljubica. *Privreda Banata između dva svetska rata*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1987.

73. Šorske, Karl E. *Fin-de-siècle u Beču: politika i kultura*. Beograd: Geopoetika, 1998.

2.3 Литература која се односи на принципе заштите и презентације културног и индустријског наслеђа

1. Arrhenius, Thordis. "The Cult of Age in Mass-Society: Alois Riegl's Theory of Conservation." *Future Anterior* Vol 1, Num 1 (2004): 74-80 Преузето са: http://www.arch.columbia.edu/files/gsap/imceshared/aml2193/arrhenius_04.pdf 12.7.2011.
2. Bell, Dorothy. *Guide to International Conservation Charters*. Edinburgh: The Historic Scotland, 1997.
3. Бранди, Чезаре. *Теорија рестаурације*. Београд: Италијанска кооперација, 2007.
4. Бргуљан, Владимир. *Споменичко право*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2006.
5. Van Balen, Koenraad. "The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity." *APT Bulletin* Vol. 39, no. 2/3 (2008): 39-45
6. Вујовић, Јасмина. "Индустријско наслеђе и могућности за оснивање Музеја индустрије у Панчеву." *Гласник музеја Баната* 13/14 (2009): 199-207.
7. Goble, Mirjam, urednik. *Vodič za urbanu rehabilitaciju: dokument pripremljen u okviru Programa saradnje i tehničke pomoći Saveta Evrope*. Beograd: Luk - asocijacija za rehabilitaciju kulturnog nasleđa, 2006.
8. Група аутора. *Од "нездоровог камена" до "црног злата"- Сто педесет година Сењског рудника*. Ресавица: Јавно предузеће за подземну експлоатацију угља - ЈП ПЕУ, 2004.
9. Danilović, Klara, urednik. *Oživljavanje braunfilda u Srbiji*. Beograd: PALGO centar, 2008.
10. Douet, James. *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*. Lancaster: TICCIH, 2012.
11. Dushkina, Natalia. "Authenticity: Towards the Ecology of Culture." in *Nara Conference on Authenticity*, ed. Knut Einar Larsen, 310-316. Japan: Agency for Cultural Affairs UNESCO World Heritage Centre, 1995.
12. Ebert, Wolfgang. "Industrial heritage tourism." in *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, ed. James Douet, 201-206. Lancaster: TICCIH, 2012.
13. Živković, Milutin. "Razboji gospodina Žakara," *Vojvođanski magazin* (sep. 2013)
14. <http://www.vm.rs/index.php/component/content/article/46-asopis-udarni-tekstovi/1228-razboji-gospodina-akara>
15. Jamieson, Walter. "Cultural Heritage Tourism Planning and Development: Defining the Field and Its Challenges." *APT Bulletin* Vol. 29, no. 3/4 (1998): 65-67
16. Järvi, Mikko. "The History and Reuse of the Industrial buildings on the Banks of Tammerkoski in the Centre of Tampere." in *Reusing the Industrial Past by the Tammerkoski Rapids*, ed. Miia Hinnerichsen, 20-26. Tampere: Museum Services, Pirkanmaa Provincial Museum, 2011.

17. Jokilehto, Jukka. "Authenticity in Restoration Principles and Practices." *Bulletin of the Association for Preservation Technology* Vol. 17, no. 3/4 (1985): 5-11.
18. Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*. York: Institute of Advanced Architectural Studies, 1986. Преузето са: http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_05_HistoryofConservation00_en.pdf 5.9.2006.
19. Јокилето, Јука. "Аспекти аутентичности." *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26 (2002): 11-15.
20. Jokilehto, Jukka. "World Heritage: Defining the outstanding universal value." *City & Time* 2 (2006) Преузето са: <http://www.ct.ceci-br.org19.9.2011>.
21. Kincaid, David. *Adapting buildings for changing uses: guidelines for change of use refurbishment*. Taylor & Francis e-Library, 2003.
22. Lazarević, Eva Vaništa. "Urbana obnova, regeneracija i brownfield," u *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, ur. Milica Bajić - Brković (Beograd: Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2010), 61-62.
23. Le-Duc, Eugène Viollet. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 1856
24. http://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_raisonn%C3%A9_de_l%E2%80%99architecture_fran%C3%A7aise_du_XIe_au_XVIe_si%C3%A8cle_-_Tome_8,_Restauration
25. Lefevr, Anri. "Prostor." *Treći program* br. 44 (1980): 569-582.
26. Mihajlov, Vladimir. "Socijalni motivi i efekti regeneracije industrijskog nasleđa." *Sociologija i prostor* Vol. 47 No. 2 (2009): 139-164.
27. -, -. *Mogućnosti (re)aktivacije napuštenih industrijskih objekata: raskršća i putokazi*. Beograd : Kulturklammer - centar za kulturne interakcije, 2008.
28. Nisser, Marie. "Aspects of International Co-operation." in *Proceedings The Industrial Heritage: What Policies?* Architectural Heritage Reports and Studies, no.6, 21- 27. Strasbourg: The Council of Europe, 1987.
29. Ordonez, Jose Antonio Fernandez. "The Industrial and Technical Built Heritage in Southern States of Europe." in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3, 59-97. Strasbourg: The Council of Europe, 1985.
30. Palmer, Marilyn and Peter Neaverson. *Industrial Archaeology: Principles and Practice*. London: Routledge, 1998.
31. Riegl, Alois. "The modern cult of monuments: its character and origin." in *The eye's careers*. 69-83. Преузето са: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic822683.files/Riegl_The%20Modern%20Cult%20of%20Monuments_sm.pdf 12.7.2011.
32. Rogić, Tamara. *Converted Industrial Buildings: where past and present live in formal unity*, Phd. Technische Universiteit Delft, 2009.
33. Sanchiz, Juan Manuel Cano. "La Fábrica de la memoria. La reutilización del Patrimonio Arqueológico Industrial como medida de conservación." *Antiqvitas* n. 18-19 (2007): 265-272.
34. Shrimpton, Rebecca H. ed. *How to Apply the National Register Criteria for Evaluation bulletin*, U.S. Department of the Interior - National Parks Service, National Register, History and Education, 1990
35. <http://www.nps.gov/nr/publications/bulletins/pdfs/nrb15.pdf>
36. Stratton, Michael, editor. *Industrial buildings. Conservation and regeneration*. London: E & FN Spon, 2000.

37. Stovel, Herb. "Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualiifying conditions." *City & Time* 2 (2007): 27-35.
38. Taggart, Fred. "Regeneration through Heritage: combining commercial skills and community interests," in *Industrial buildings. Conservation and regeneration*, ed. Michael Stratton, London, E & FN Spon, 2000.
39. Тимотијевић, Михајло, Мирослава Петровић-Балубџић. "Парк индустријског наслеђа Сењски рудник." рад саопштен на конференцији *Индустријско наслеђе / проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*, Заводу за заштиту споменика културе града Београда, 23.11.2012., уредник Светлана Димитријевић Марковић, дигитални зборник
40. Tomaszewski, Andrzej, editor. *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference. Florence: Edizioni Polistampa, 2008.
41. Томић, Стеван. *Споменици културе, њихова својства и вредности*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983.
42. Tufegdžić, Anica. "Šarm industrijske arhitekture: Kulturna arena Berlina." *DaNS časopis za arhitekturu i urbanizam* 67 (2009): 34-35.
43. Tufegdžić, Anica i Maria Siladi. "Potencijal industrijskog nasleđa u razvoju kulturnog turizma Banata," *Nauka + Praksa* 13 (2010): 149-152.
44. Туфегџић, Аница. "Разматрање концепта аутентичности у контексту развоја културног туризма - Путевима пива кроз Војводину." *Гласник друштва конзерватора Србије* 37 (2013): 149-152.
45. Туфегџић, Аница. "Међународни стандарди и искуства у заштити индустријског наслеђа." рад саопштен на округлом столу *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије*, Смедерево, Србија, 26.09.2013.
46. Falser, Michael. *Industrial Heritage Analysis, World Heritage List and Tentative List*, UNESCO, 2001.
47. Cohen, Erik. "Authenticity and commoditization in tourism." *Annals of Tourism Research* 15 (1988): 371 - 386.
48. Cohen, Erik. "Authenticity in Tourism Studies: Après la Lutte." *Tourism Recreation Research* 32/2 (2007): 75-82.
49. Шурдић, Борислав. "Регионални програм за културно и природно наслеђе југоисточне Европе." *Гласник Друштва конзерватора Србије* 31 (2007): 9-13.
50. Шурдић, Борислав. "Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану." *Гласник Друштва конзерватора Србије* 33 (2009): 9-12.
51. Wang, Ning. "Rethinking Authenticity in Tourism Experience." *Annals of Tourism Research* Vol. 26, no. 2 (1999): 349-370
52. Wehdorn, Manfred. "The Industrial and Technical Built Heritage in Northern States of Europe", in *Situation of the Technical and Industrial Built Heritage in Europe*, Architectural Heritage: Reports and Studies no. 3. Strasbourg: The Council of Europe, 1985 3-57.

3.0 ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

1. About ERIH, "The Route System," ERIH, <http://www.erih.net/topmenu/about-erih.html> (приступљено 13.5.2011)
2. About the Rotermann Centre, "History," Rotermann <http://www.rotermannikaubamaja.ee/eng/#about-us:3> (приступљено 4.6.2012)
3. Agrobiznis, "Prehrambena industrija," Fond za podršku investicija u Vojvodini <http://vip.org.rs/index.aspx?langid=2&lang=sr-SP-Latn&tabId=221&menutabId=143> (приступљено 24.2.2011)
4. Активности, "Округли сто у Смедереву – закључци," Друштво конзерватора Србије http://www.dks.org.rs/zakljucci_Smederevo.pdf (приступљено 11.12.2013)
5. Apatinska pivara, "O apatinskoj pivari," Jelen pivo http://www.jelenpivo.com/vest/17/O_Apatinskoj_pivari.html (приступљено 9.10.2012)
6. Vesti, "Prodaja zrenjaninske pivare u delovima," I love Zrenjanin <http://www.ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/prodaja-pivare-u-delovima/> (приступљено 13.2.2014)
7. Vesti, "Zrenjanin postao vlasnik nekretnine Zrenjaninske pivare," RTV http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/zrenjanin-postao-vlasnik-nekretnine-zrenjaninske-pivare_257567.html (приступљено 21.6.2013)
8. Vršacka pivara, "Privatizacija," Agencija za privatizaciju <http://www.priv.rs/Agencija+za+privatizaciju/90/VRSAKA+PIVARA.shtml/seo=/companyid=998> (приступљено 23.12.2013)
9. Dreher Beer Culture, "Beer-history," Dreher Breweries Ltd. http://www.dreher.hu/portal/main.php?heading_id=27 (приступљено 4.6.2012)
10. Društvena odgovornost, "Apatinska pivara među liderima u društvenoj odgovornosti," Jelen pivo <http://www.jelenpivo.com/index.php> (приступљено 11.7.2013)
11. Đorđe Vajfert, "Preduzetnik i bankar," Regularna Velika Loža Srbije http://www.djordje-vajfert.org/djv_bankar.htm (приступљено 1.7.2012)
12. Ekonomija, "Ujedinjene srpske pivare su Haineke i Efes," RTV http://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/ujedinjene-srpske-pivare-su-haineke-i-efes-88048.html (приступљено 22.7.2010)
13. European Route of Industrial Heritage, "About ERIH," ERIH, <http://www.erih.net/topmenu/about-erih.html> (приступљено 13.5.2011)
14. Zentrum für Internationale Lichtkunst, "Weithin leuchtend," Zentrum für Lichtkunst, <http://www.lichtkunst-unna.de/v2/index3.php> (приступљено 13.5.2011)
15. INTERREG IIIB, "Introduction," INTERREG IIIB NWE, <http://3b.nweurope.eu/> (приступљено 15.5.2011)
16. Locations, "Arena Halle," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/arena-halle/> (приступљено 11.6.2012)
17. Locations, "Arena Glashaus," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/glashaus/> (приступљено 11.6.2012)
18. Locations, "Arena Badeschiff," Arena Berlin <http://www.arena-berlin.de/portfolio/badeschiff/> (приступљено 11.6.2012)

19. Manufacturing, "Goods for the world. European Theme Route Manufacturing," ERIH, <http://www.erih.net/european-theme-routes/manufacturing/history.html> (приступљено 13.5.2011)
20. Metall-Maschinenwaaren-Fabrik des Vincenz Prick http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen4/firmadet47660.shtml (приступљено 23.12.2013)
21. Museum, "Museum history," The Museum of Estonian Architecture <http://www.arhitektuurimuuseum.ee/en/museum/museum-history/> (приступљено 2.6.2012)
22. Museum Centre Vapriikki, "From factory to museum," Museum Centre Vapriikki <http://www.tampere.fi/english/vapriikki/factorymuseum.html> (приступљено 13.2.2014)
23. Непокретна културна добра, "Централни регистар," Републички завод за заштиту споменика културе http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php (приступљено 22.1.2014)
24. Novosti, "Zrenjaninska industrija piva," Regionalna privredna komora Zrenjanin <http://www.rpkomora-zr.co.rs/jp/index.php> (приступљено 24.1.2011)
25. Pivovar a Historie, "Dějiny pivovaru," Pilsner-Urquell <http://www.pilsner-urquell.cz/historie-piva.html> (приступљено 19.12.2013)
26. Preduzeća i ustanove, "Efes Weifert pivara a.d.," Publikacija Pančevo <http://www.pancevo.publikacija.rs/srp/27.php> (приступљено 3.5.2011)
27. Preservation Awards, "National Preservation Awards," National Trust for Historic Preservation <http://www.preservationnation.org/resources/training/awards/> (приступљено 7.2.2014)
28. Privreda, "Kratak osvrt na razvoj privrede Vojvodine," Privredna komora Vojvodine <http://www.pkv.rs/node/97> (приступљено 12.6.2011)
29. Protest radnika Vršačke pivare - borba za očuvanje proizvodnje i radnih mesta, pokret za slobodu <http://pokret.net/cms/index.php?page=protest-radnika-vrsacke-pivare---borba-za-ocuvanje-proizvodnje-i-radnih-mesta> (приступљено 8.12.2013)
30. Projects, "Ljubljana Process II: Rehabilitating our Common Heritage," Regional Cooperation Council <http://tfcs.rcc.int/en/projects/ljubljana-process> (приступљено 26.2.2014)
31. Regionalna privredna komora Zrenjanin http://www.rpkomora-zr.co.rs/jp/index.php?option=com_content&view=article&id=61:zrenjaninska-industrija-piva&catid=43:arhiva-aktuelnosti&Itemid=73 (приступљено 30.4.2012)
32. Stečaj, "ZIP Industrija piva a.d. Zrenjanin," Agencija za licenciranje stečajnih upravnika http://www.alsu.gov.rs/bap/code/navigate.jsp?Id=87&case_id=502 (приступљено 6.9.2013)
33. Stečaj, "A.D PIK Bečej – Pivara," Agencija za licenciranje stečajnih upravnika http://www.alsu.gov.rs/bap/code/navigate.jsp?Id=87&case_id=91 (приступљено 6.9.2013)
34. Rotermann, "Kvartali kujunemine 19. sajandil," Rotermann <http://www.rotermann.eu/et/rotermann> (приступљено 2.6.2012)

35. Über uns. "Die Geschichte der Lindenbrauerei." Kultur- und Kommunikationszentrum Lindenbrauerei <http://www.lindenbrauerei.de/ueberuns.html> (приступљено 13.5.2011)
36. Uspešan nastup naših privrednika na 77. Međunarodnom sajmu poljoprivrede, Regionalna privredna komora Pančevo <http://www.rpkpancevo.com/vesti/aktuelne-vesti/243-uspesan-nastup-nasih-privrednika-na-77-medjunarodnom-sajmu-poljoprivrede?highlight=WyJwaXZhcmEiXQ> (приступљено 19.11.2011)
37. History, "History of the Brewery in Tychy," Tyskie <http://www.tyskie.pl/en/history.html> (приступљено 14.5.2011)
38. History, "History," Jennings Brewery, <http://www.jenningsbrewery.co.uk/history/> (приступљено 16.5.2011)
39. History of MOSI, "Liverpool Road Station," Museum of Science and Industry <http://www.mosi.org.uk/about-us/history-of-mosi/liverpool-road-station.aspx> (приступљено 6.2.2014)
40. History of MOSI, "Annual Highlights," Museum of Science and Industry <http://www.mosi.org.uk/about-us/history-of-mosi/annual-highlights/annual-highlights-1980s.aspx> (приступљено 8.2.2014)
41. Warehouse Redevelopment, "BREEAM environmental performance," Museum of Science and Industry <http://www-mosi.org.uk>
42. Weißenstephan, "History", Weißenstephan Brauerei <http://www.brauerei-weißenstephan.de/index2.html?lang=eng> (приступљено 29.5.2012)

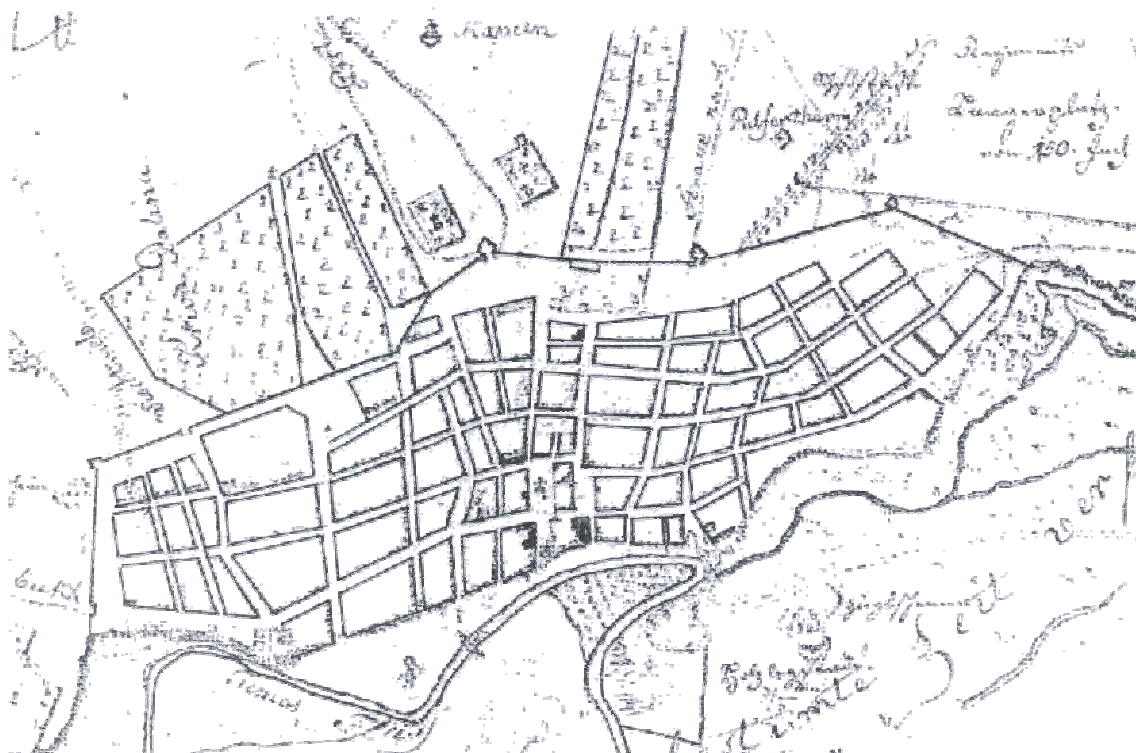
VII ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ

Панчево

мапа 1. план Панчева и панчевачке тврђаве из 1761. године

(НМП)

мапа 2. план Панчева из 1820. године, Лудвиг де Ланг

(ИАП)

мана 3. други војни премер, 1864/5.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

мана 4. катастарски план Панчева из 1869. године

(333СКП)

мапа 6. положај три комплекса пиваре у урбаној матрици Панчева

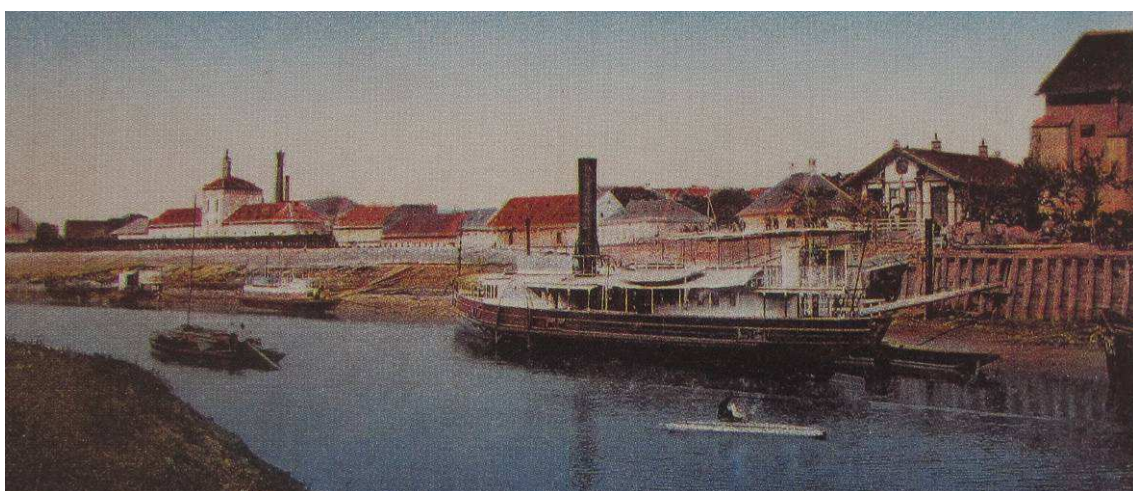
(google earth)

слика 1. панорама града и обале Тамиша, 1904. (М.Веиновић, Панчево на старим разгледницама: 1898-1941. културно-историјски и сликовни летопис, 2007)

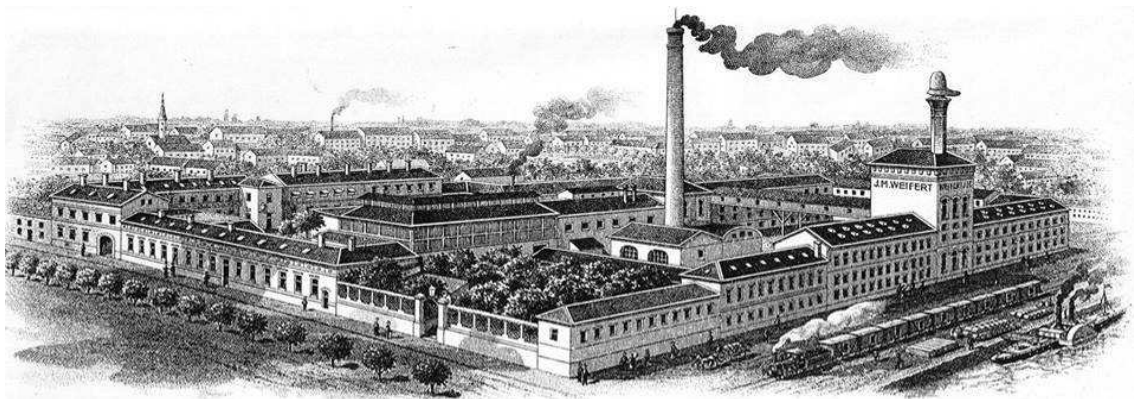
слика 2. поглед на Тамишки кеј, почетак 20. века (www.delcampe.net)

слика 3. речно путничко пристаниште, 1902. (ИАП)

слика 4. поглед на центар с Тамиша, почетак 20. века (www.profila.hu)

слика 5. изглед комплекса Вајфертове пиваре крајем 19. века

(ЗЗЗСКП)

слика 6. изглед комплекса Вајфертове пиваре половином 20. века

(ЗЗЗСКП)

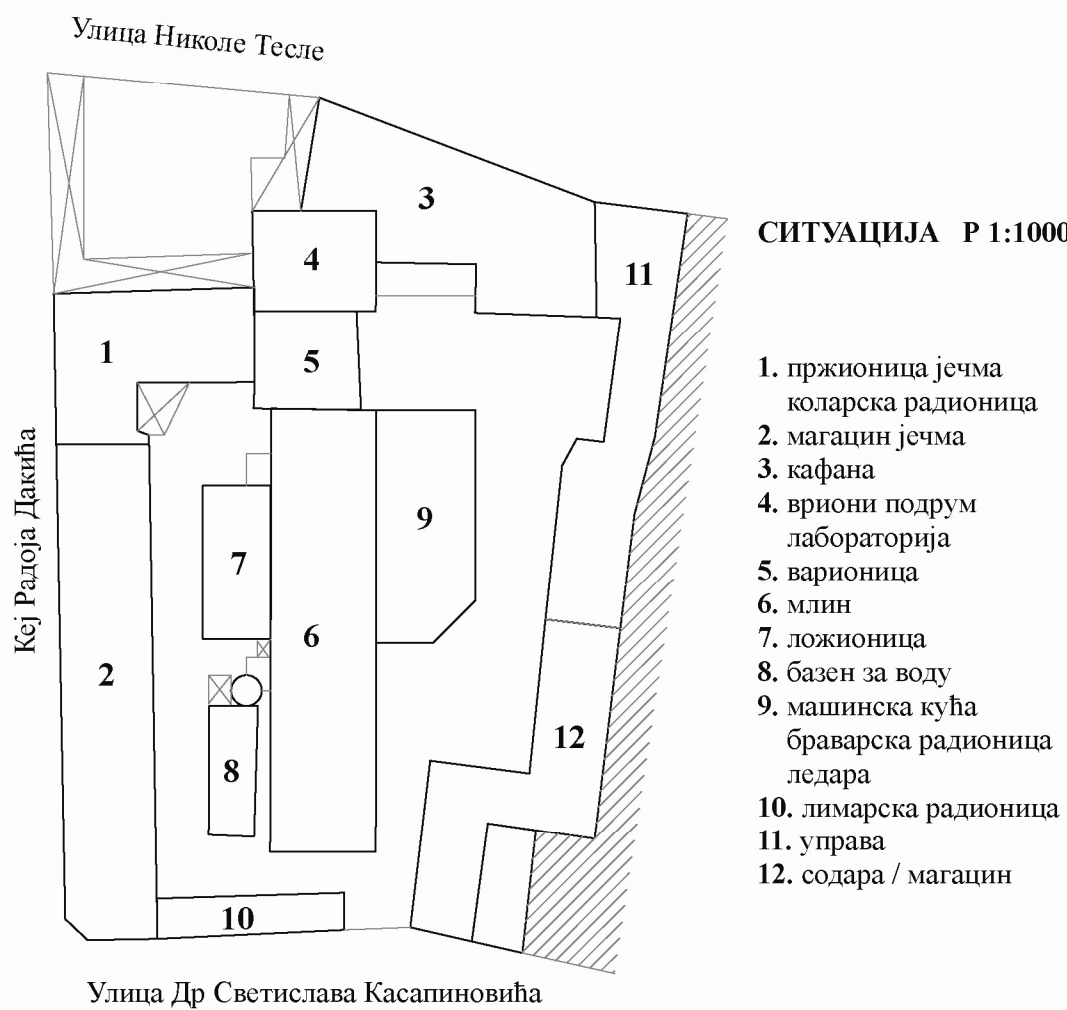
слика 7. комплекс пиваре, 1864.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

слика 8. комплекс пиваре, 1959.

(ДЗИИУГП)

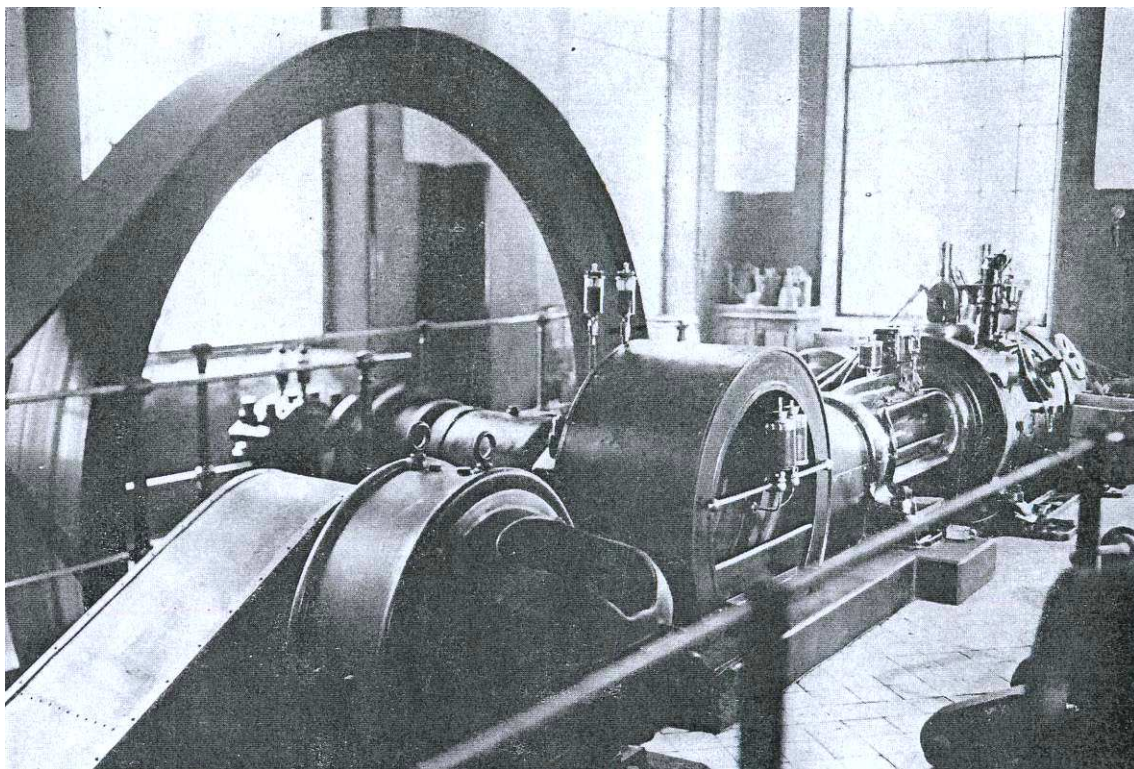
слика 9. изглед комплекса Вајфертове пиваре, 2009.

(А.Туфегчић)

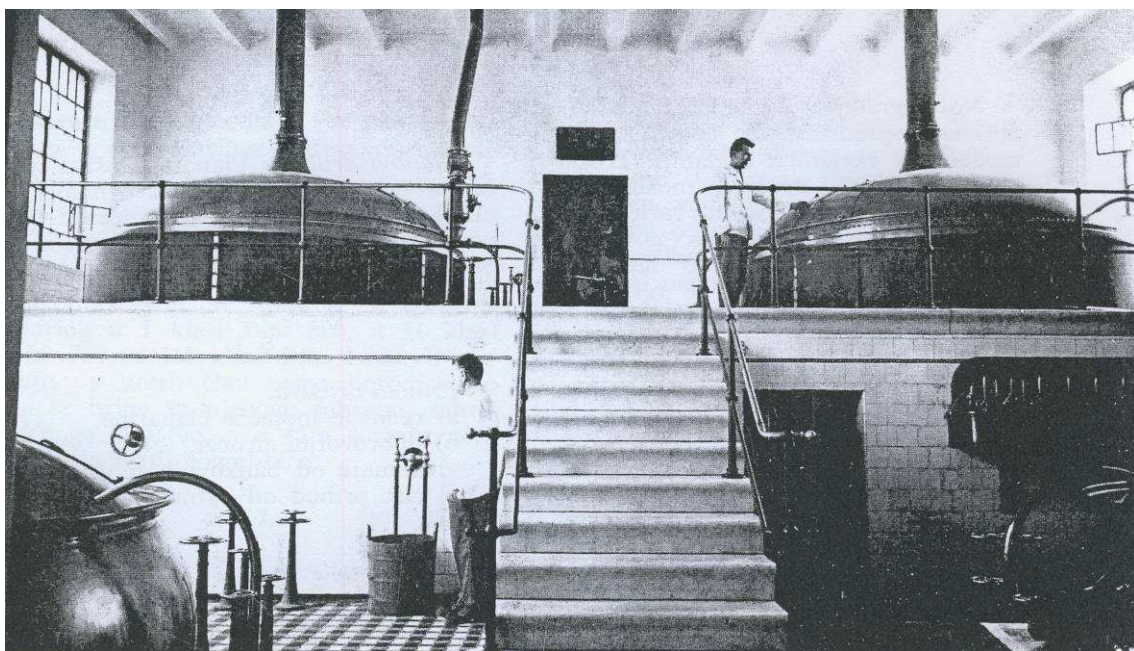
слика10. изглед комплекса Вајфертове пиваре, 2011.

(333СКП)

слика 11. парна машина, 1921.

(М. Koršoš i O. Trifu, *Pivara u Pančevu: 1722-1972*, 1978)

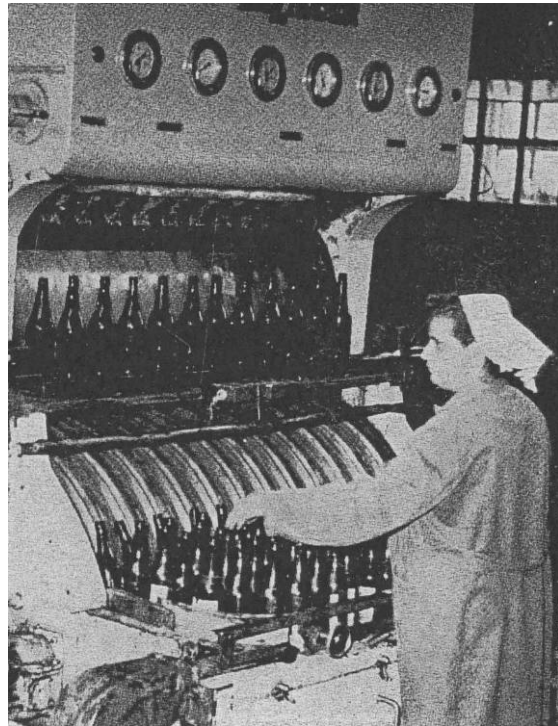

слика 12. варионица, 1930-их

(М. Koršoš i O. Trifu, *nav. delo*, 1978)

слика 13. флашара, 1954.
(ПЗЗСК)

слика 14. машина за прање флаша, 1960-их
(М. Koršoš i О. Trifu, nav. delo, 1978.)

слика 15. бакарни котао у варионици, 2005.
(ЗЗЗСКП)

слика 16. остаци машине у варионици, 2005.
(ЗЗЗСКП)

слика 17. сводна конструкција, 2011.
(ЗЗЗСКП)

слика 18. дрвена комструкција, 2005.
(ЗЗЗСКП)

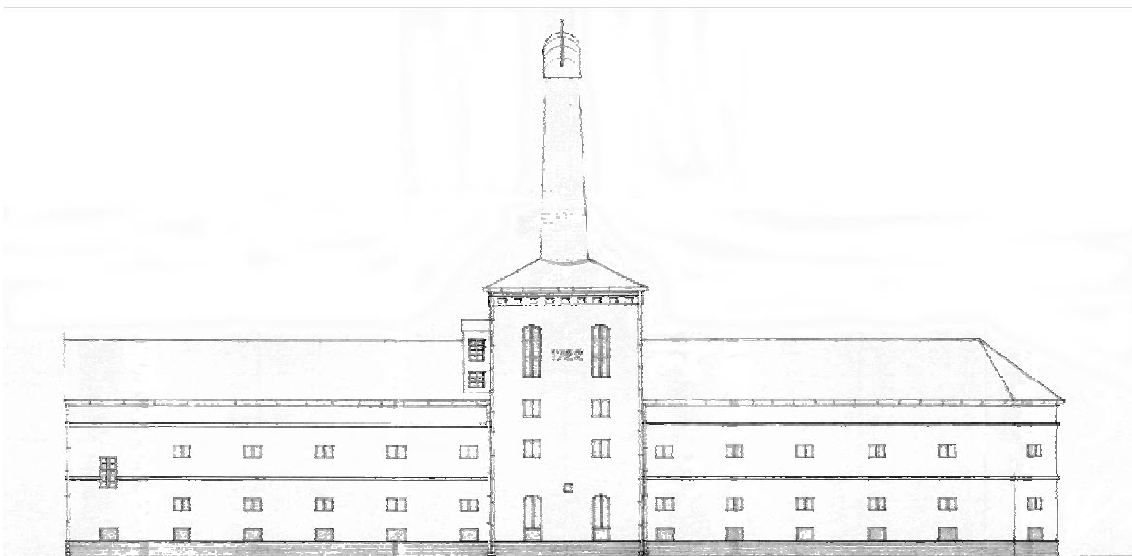
слика 19. дрвена пасарела, 2009.

(А.Туфегџић)

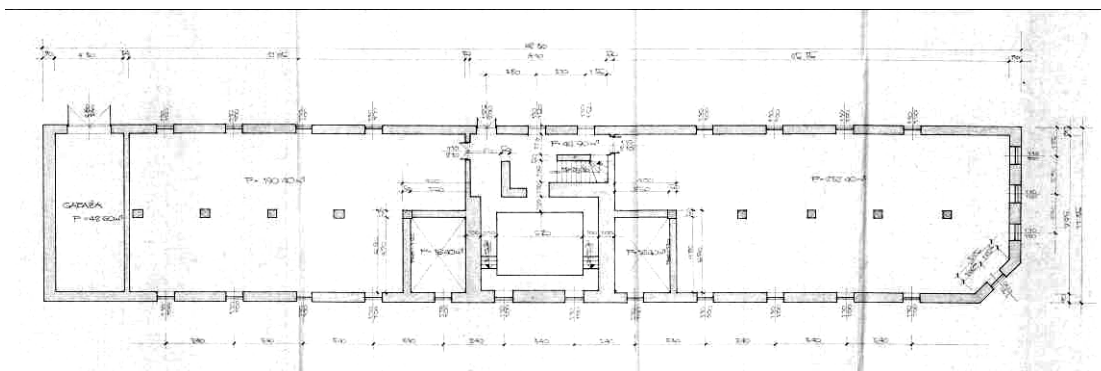

слика 20. унутрашњост магацина јечма након пожара, 2009.

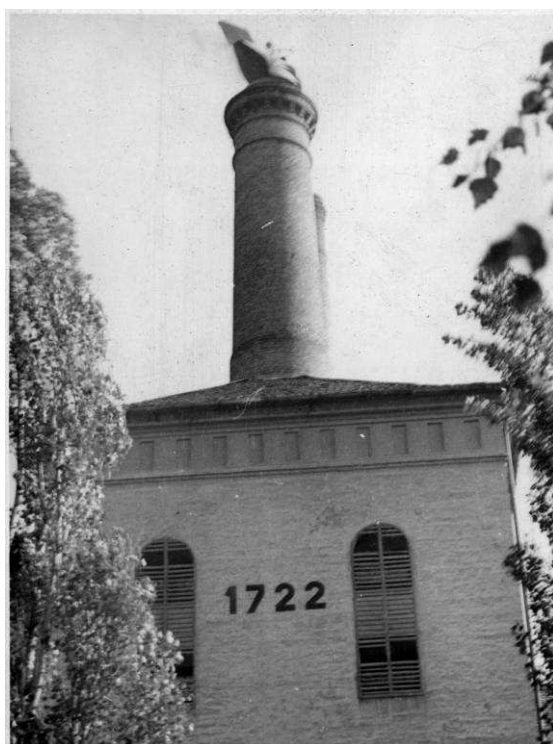
(А.Туфегџић)

слика 21. изглед магацина јечма, пројекат постојећег стања комплекса пиваре, 1979. (ПЗЗЗСК)

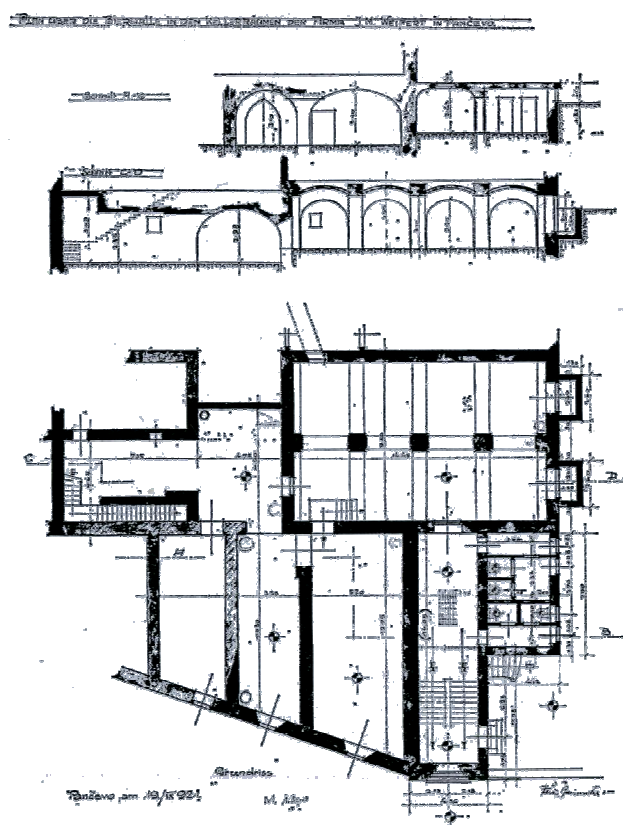
слика 22. основа магацина јечма, пројекат постојећег стања комплекса пиваре, 1979. (ПЗЗЗСК)

слика 23. кула са димњаком, 1953.
(ПЗЗЗСК)

слика 24. кула са димњаком, 2012.
(А.Туфегџић)

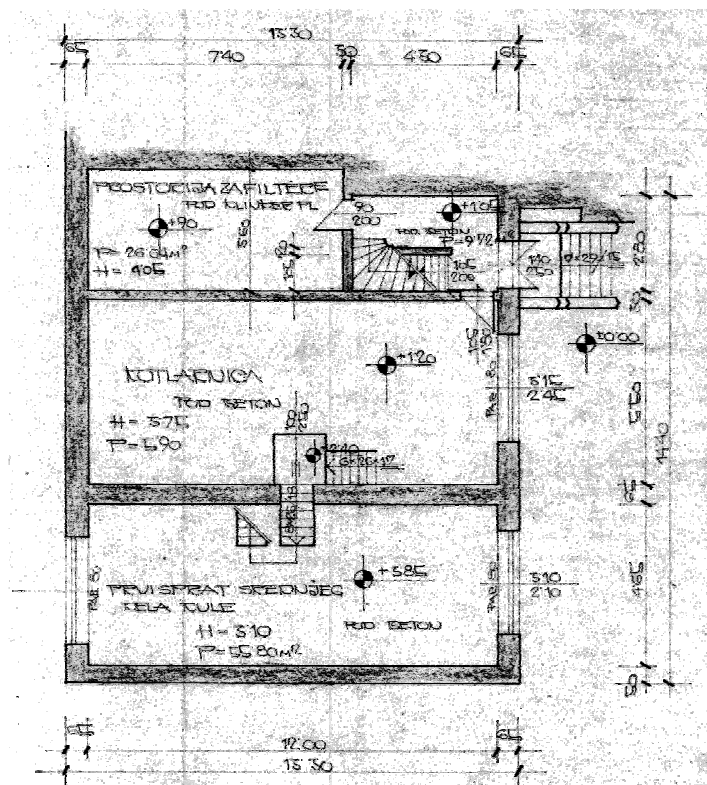
слика 25. пројекат адаптација подрума пивнице, 1921.

(M. Koršoš i O. Trifu, *nav. delo*, 1978.)

слика 26. изглед пивнице, 2013.

(<http://www.panoramio.com>)

слика 27. основа варионице, пројекат постојећег стања комплекса пиваре, 1979.

(ПЗЗЗСК)

слика 28. варионица, 1953.

(ПЗЗЗСК)

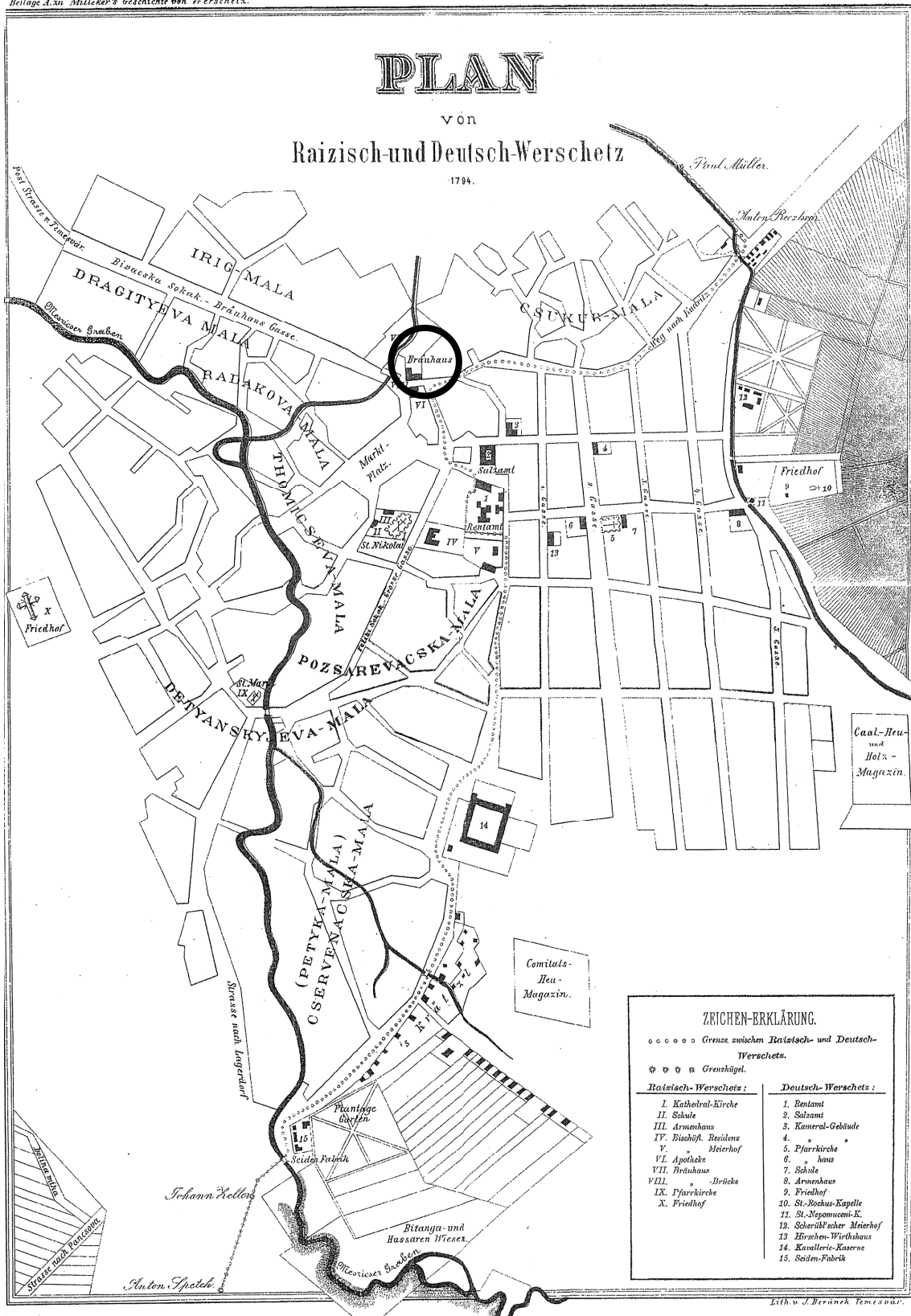

слика 29. варионица, 2012.

(А. Туфегџић)

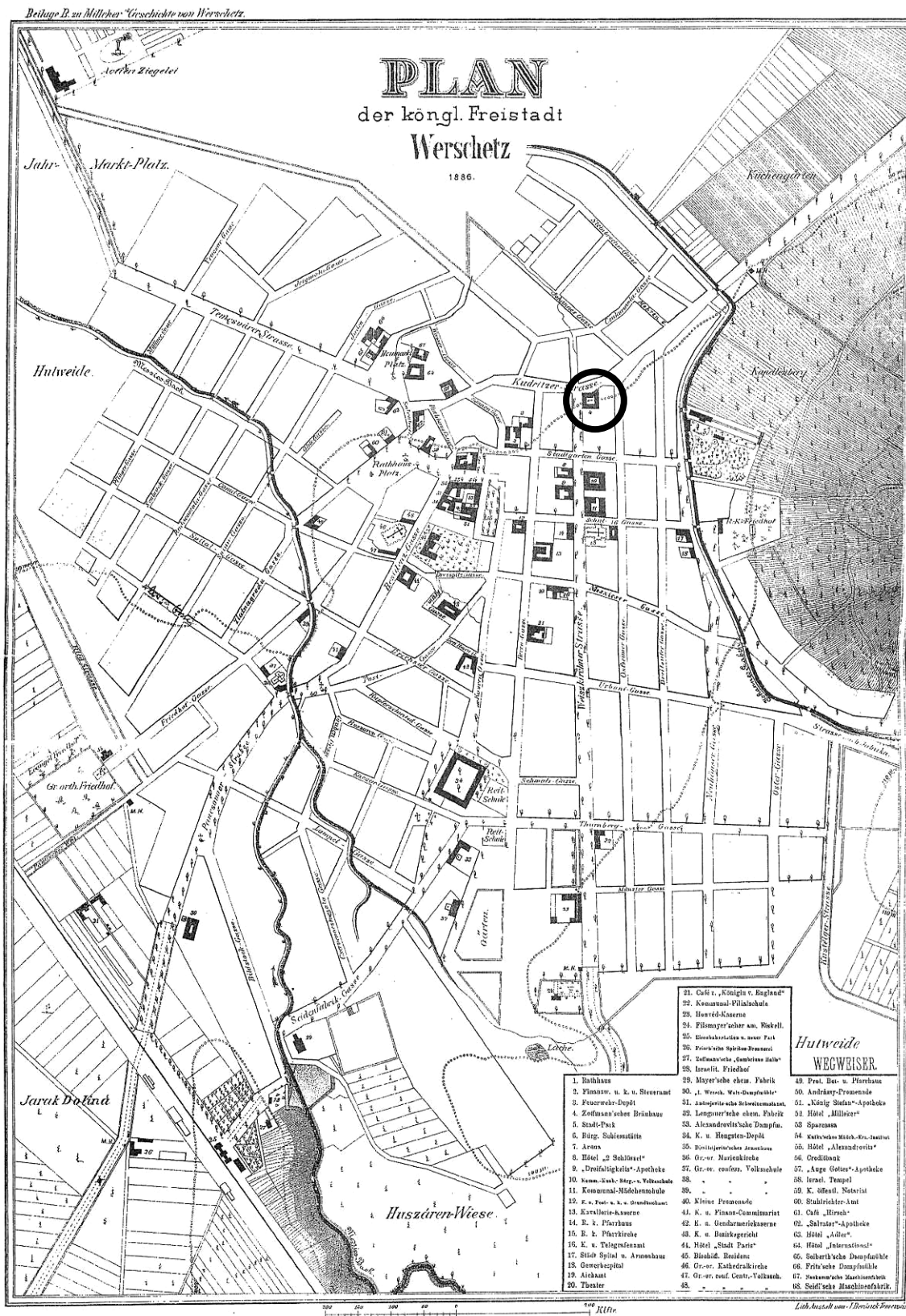
Вршац

Beilage A. zu Mülleker's Geschichte von Herschitz.

мана 7. план Вршца из 1794. (Plan von Raizisch und Deutsch Werschetz, 1794)

(ИАБЦ)

мапа 8. план Вршица из 1886.

(ИАБЦ)

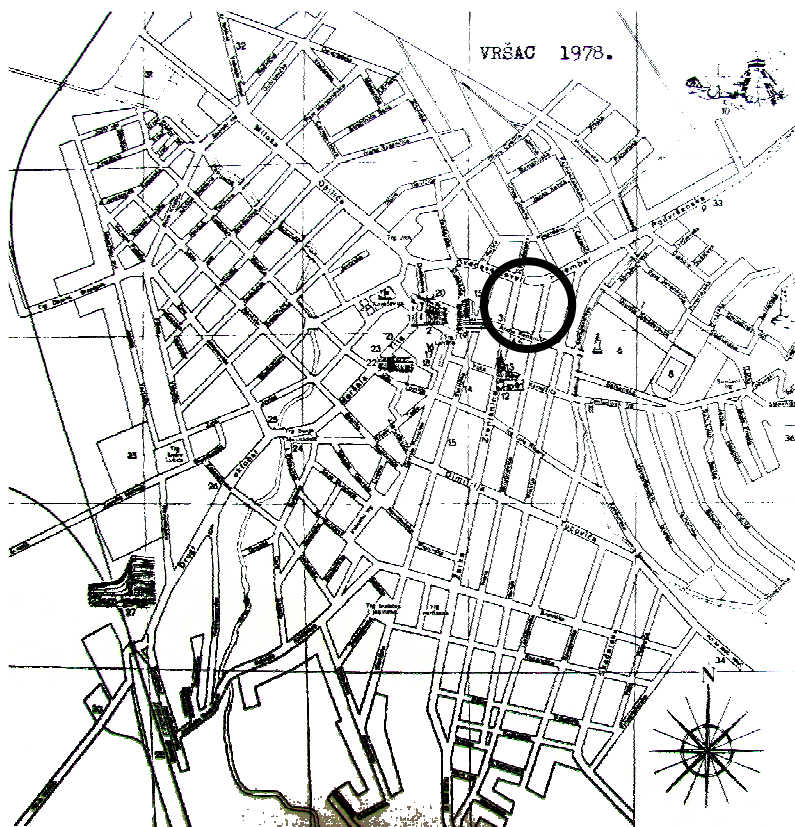
мапа 9. други војни премер, 1864/5.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

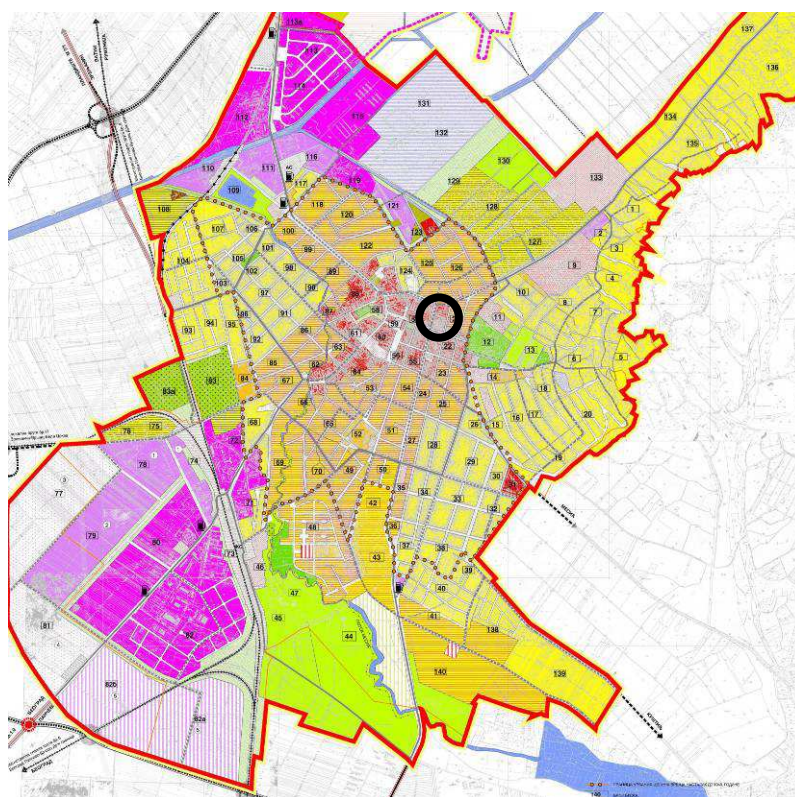
мапа 10. план града из 1914.

(БМС)

мапа 11. план града из 1978.

(БМС)

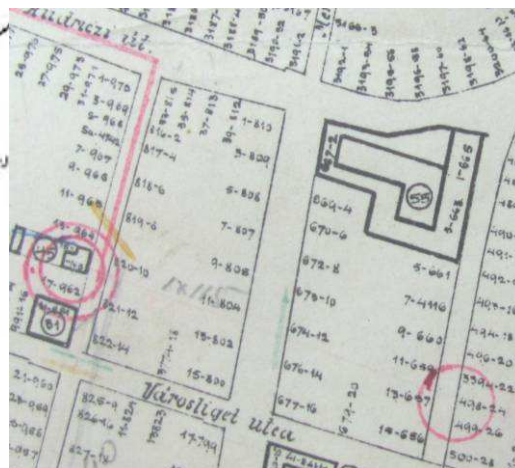

мапа 12. генерални план Вриџа, 2007.

(<http://www.vrsac.com/>)

слика 30. комплекс пиваре, 1886. (ИАБЦ)

слика 31. комплекс пиваре, 1914, (БМС)

слика 32. изглед вршачке пиваре крајем 19. века

(АВП)

слика 33. изглед вршачке пиваре, 2012.

(АВП)

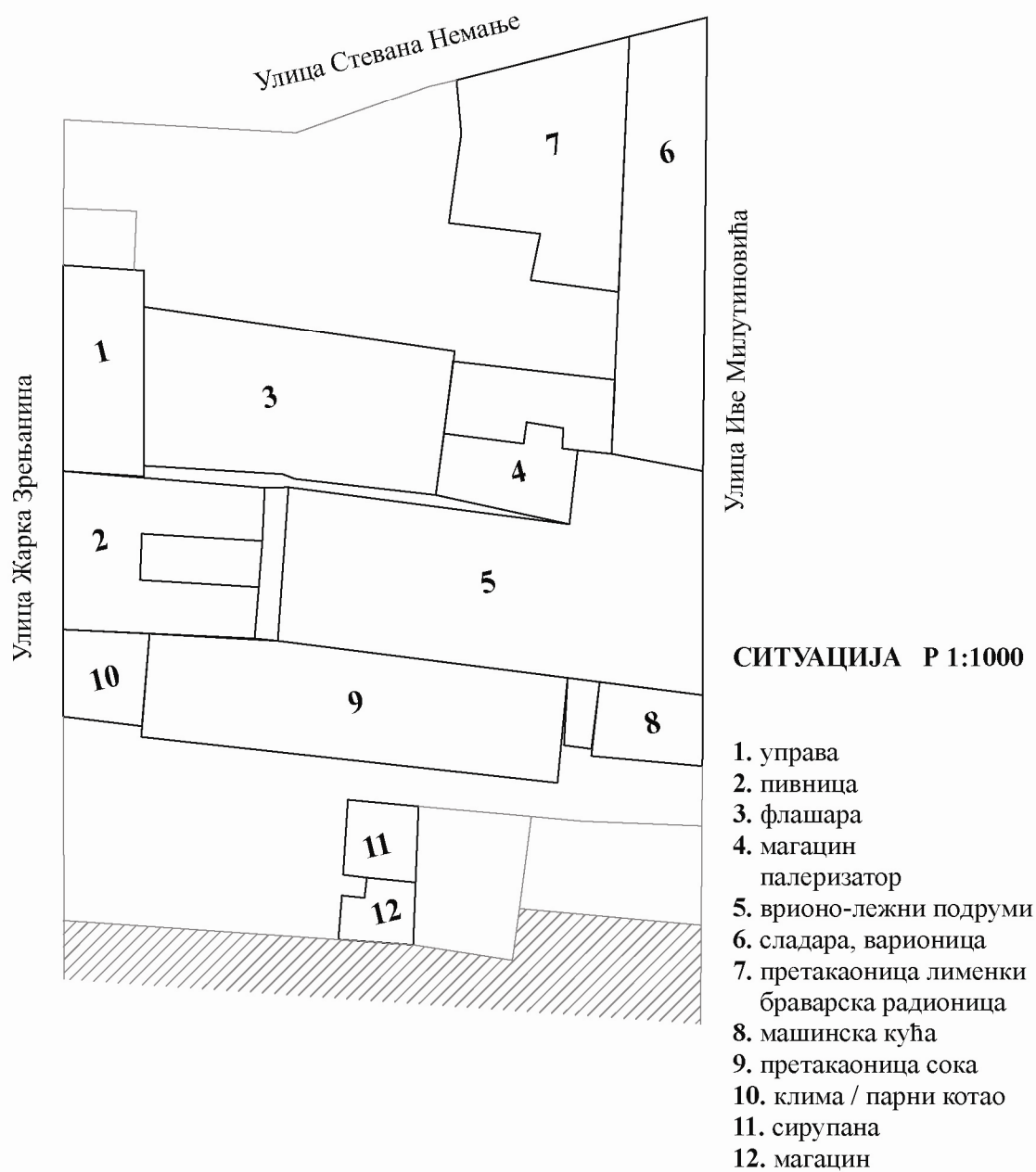

схема 2. Просторна организација пиваре у Вршцу

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

слика 34. бетонски танкови, 2012.

(АВП)

слика 35. варионица, 2012.

(АВП)

слика 36. млин, 2013.

(А.Туфегџић)

слика 37. најстарија машина, 2012. (А.Туфегџић)

слика 38. пруска капа, 2012

(А.Туфегџић)

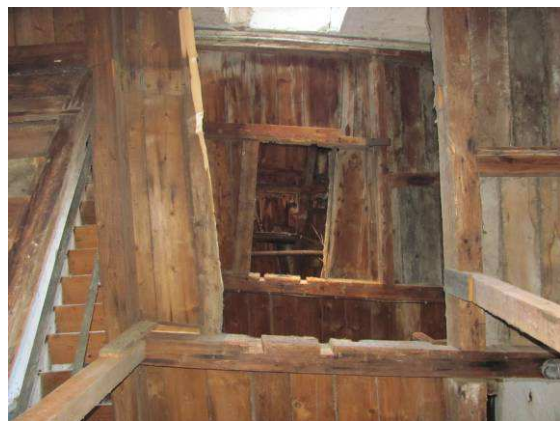
слика 39. сводна конструкција, 2012.

(АВП)

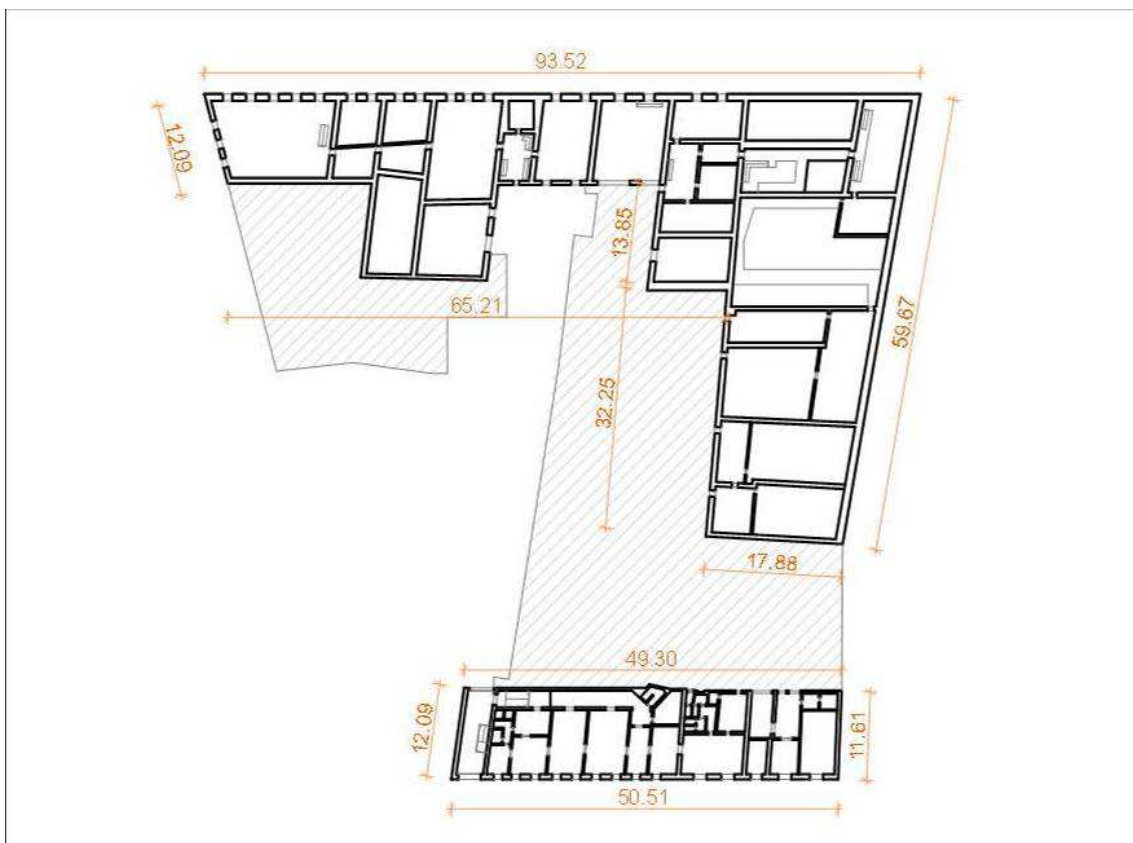
слика 40. дрвена кровна конструкција, 2013.

(А.Туфегџић)

слика 41. унутрашњост куле, 2013.

(А.Туфегџић)

слика 42. основа објеката из прве половине 20. века, постојеће стање

(А. Туфегџић)

слика 43. кула, 2012. (А. Туфегџић)

слика 44. декорација, 2012 (А.Туфегџић)

слика 45. управни објект са пивницом, 2013.

(А.Туфегџић)

слика 46. детаљ, управни објект, 2013.

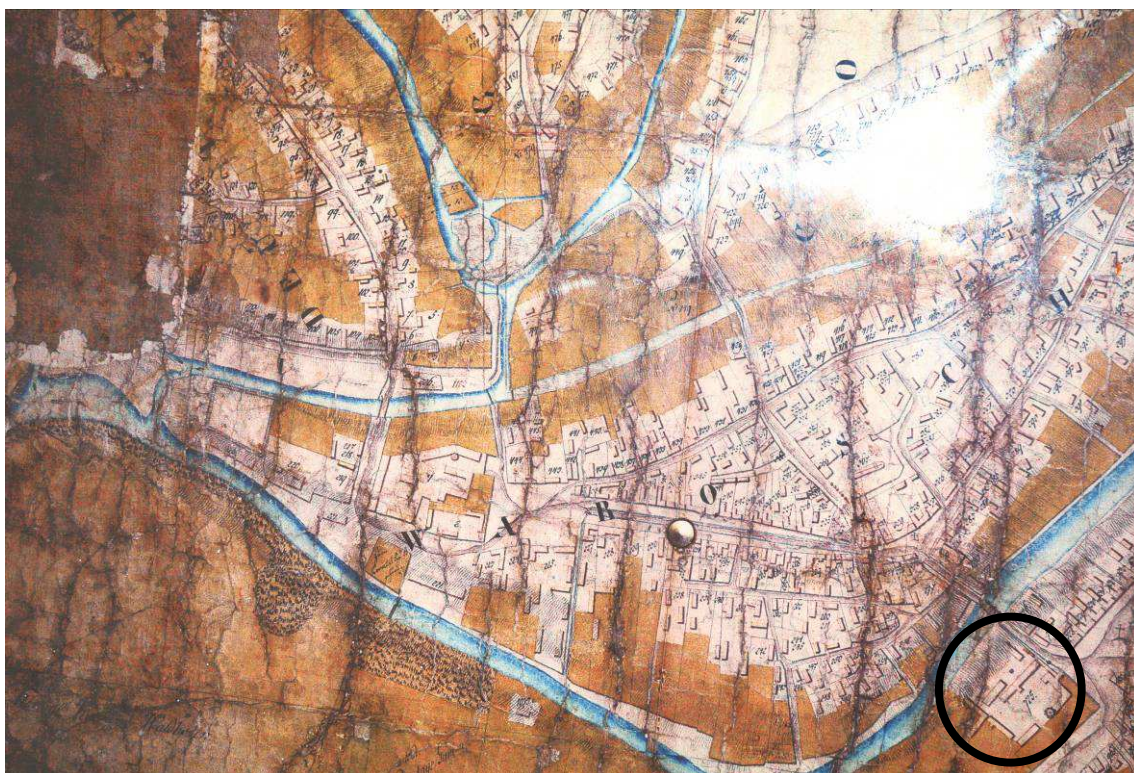
(А.Туфегџић)

слика 47. детаљ, пивница, 2013.

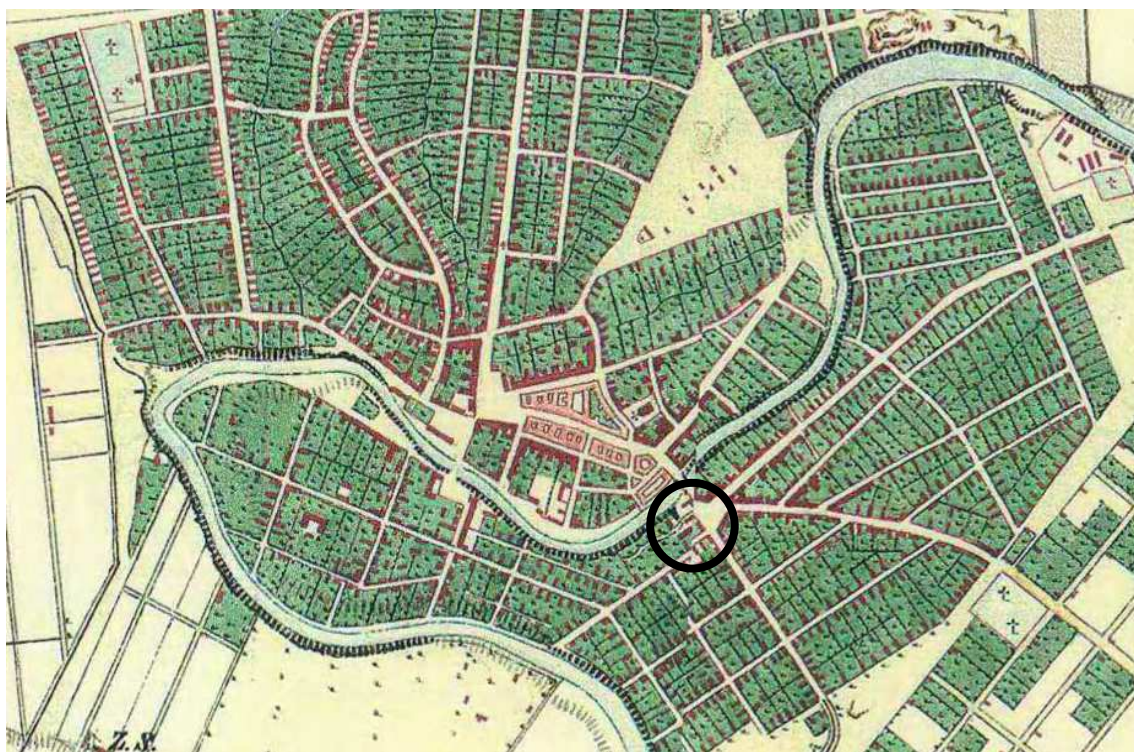
(А.Туфегџић)

Зрењанин

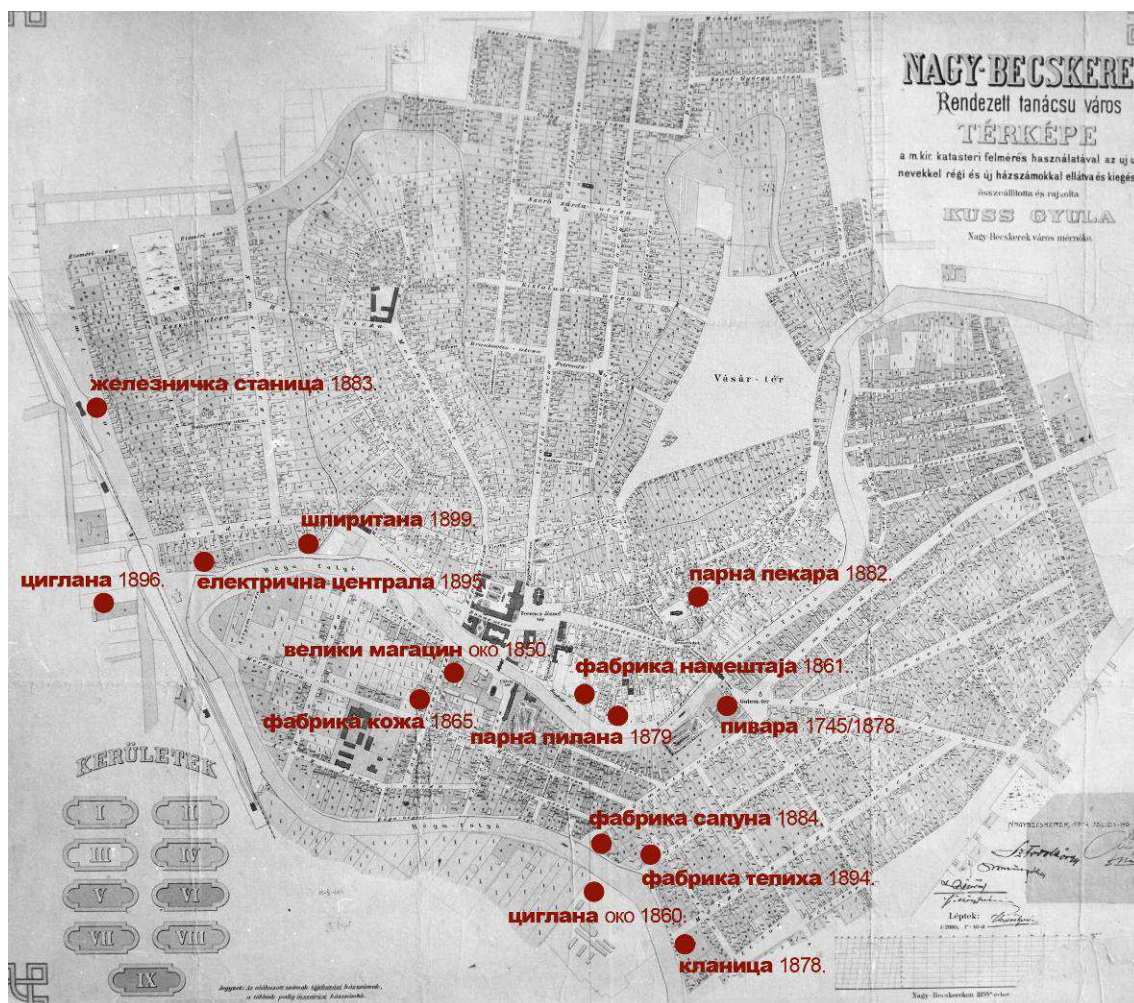
мапа 13. грунтова карта Великог Бечкерека из 1793. године

(ИАЗ)

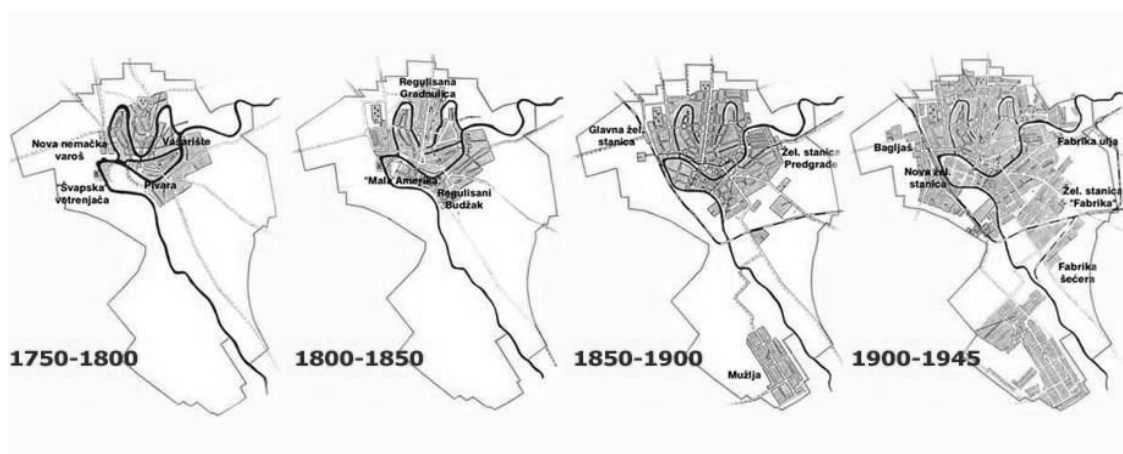
мапа 14. други војни премер, 1864/5.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

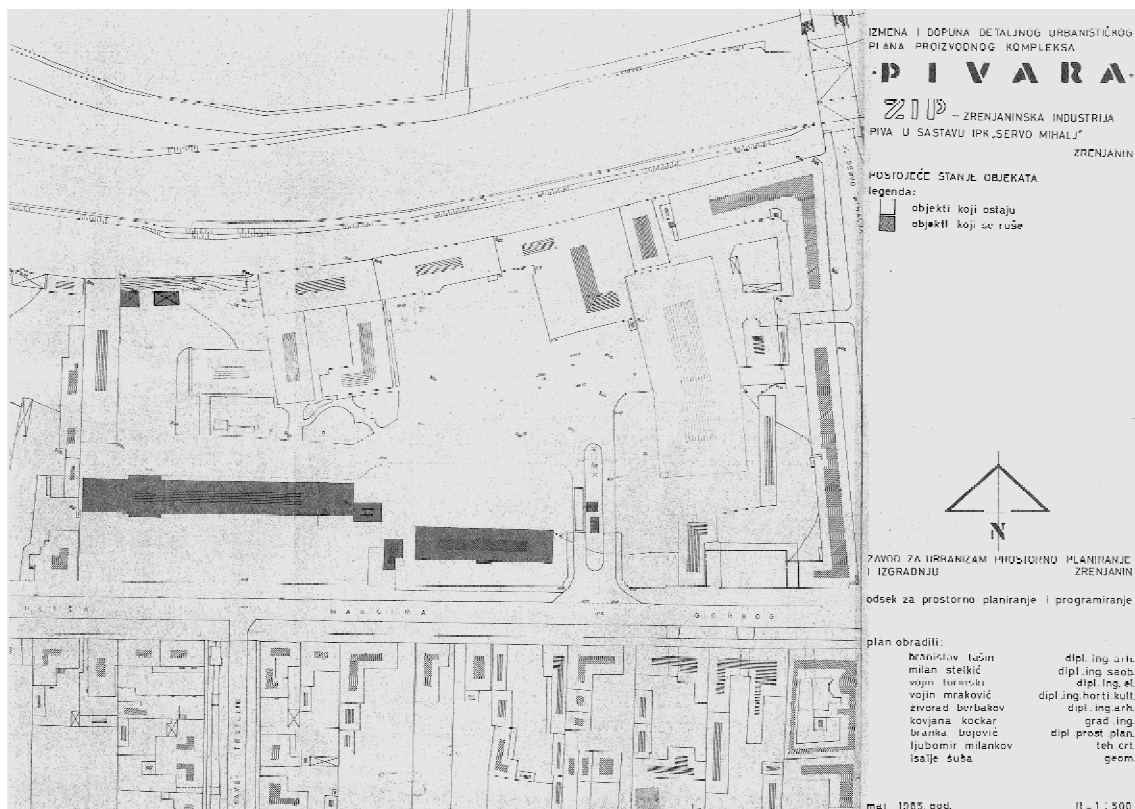
мапа 15. катастарска мапа града из 1894. године

(IIA3)

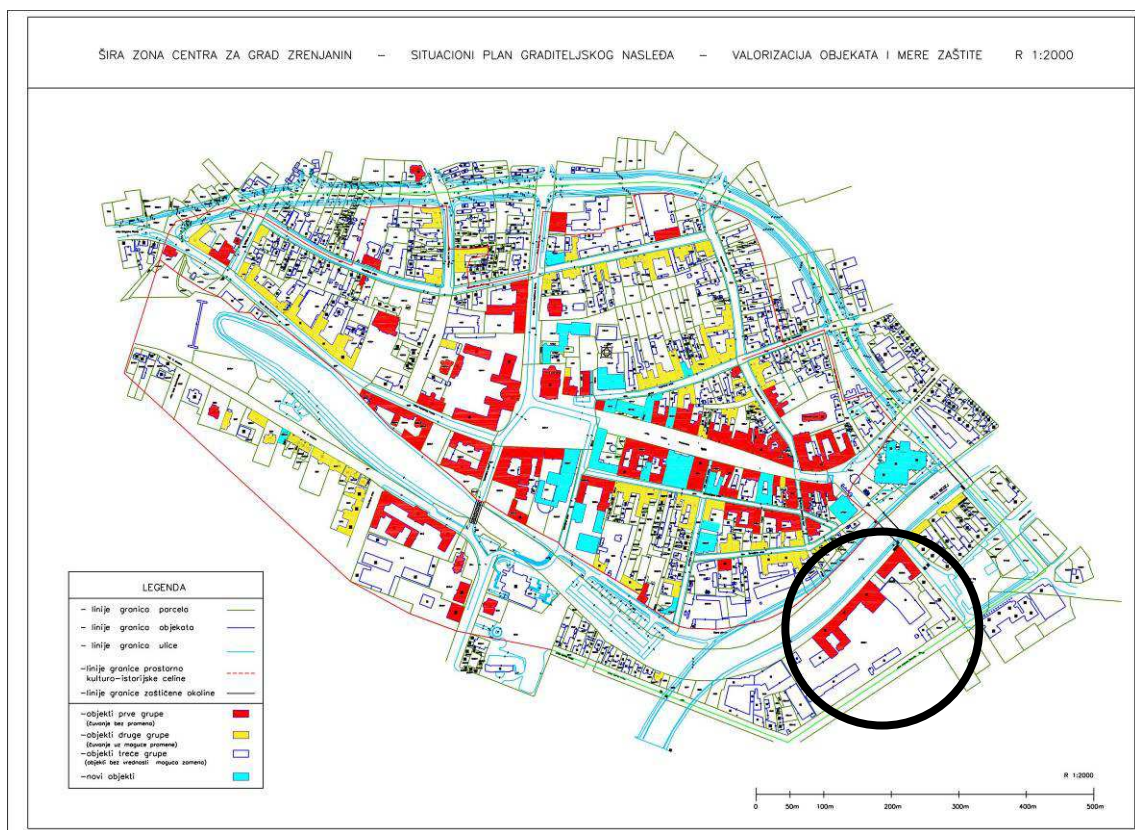
мапа 16. развој насеља кроз векове

(IIA3)

мапа 17. детаљни урбанистички план комплекса пиваре, 1985.

(ДЗИИУТЗ)

мапа 18. валоризација шире зоне центра Зрењанина, 2011.

(333CK3)

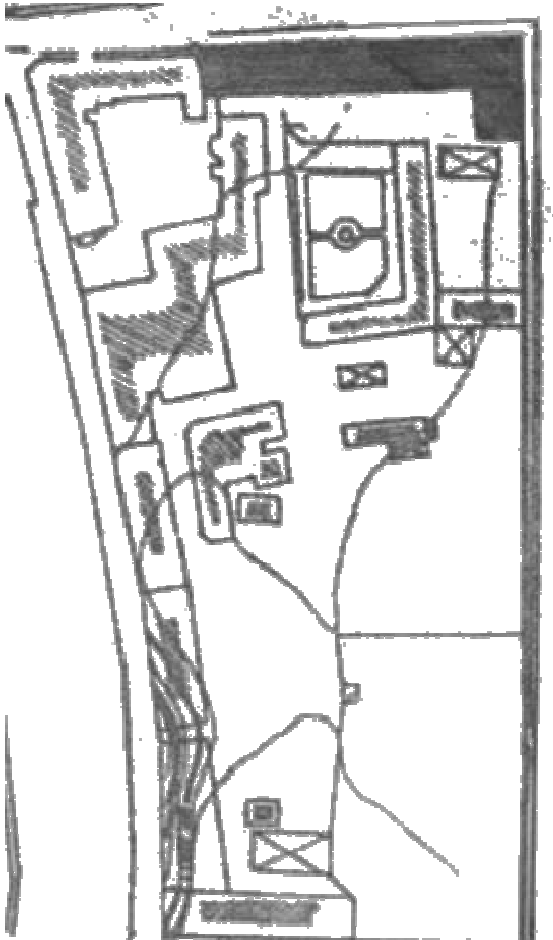
слика 48. комплекс тиваре, 1793.

(ИАЗ)

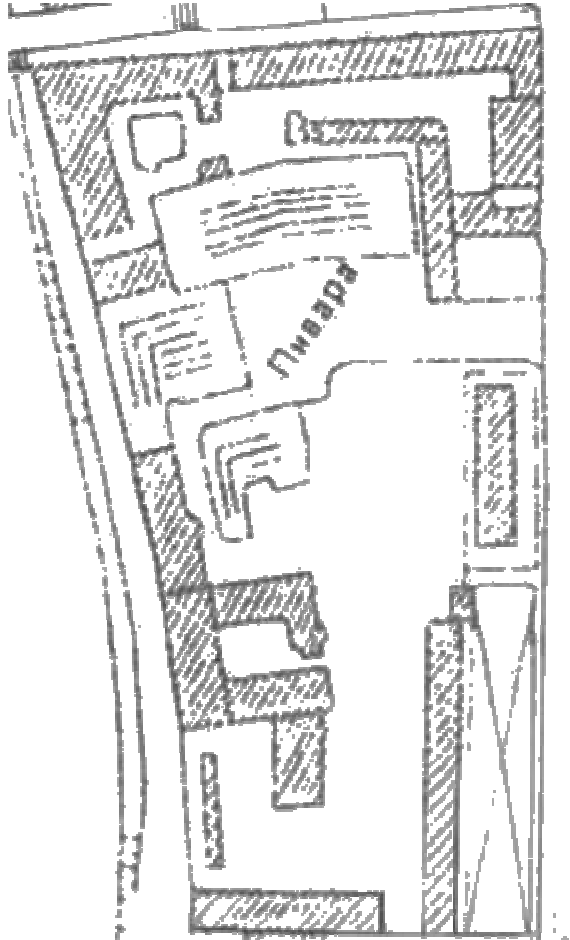

слика 49. комплекс тиваре, 1894.

(ИАЗ)

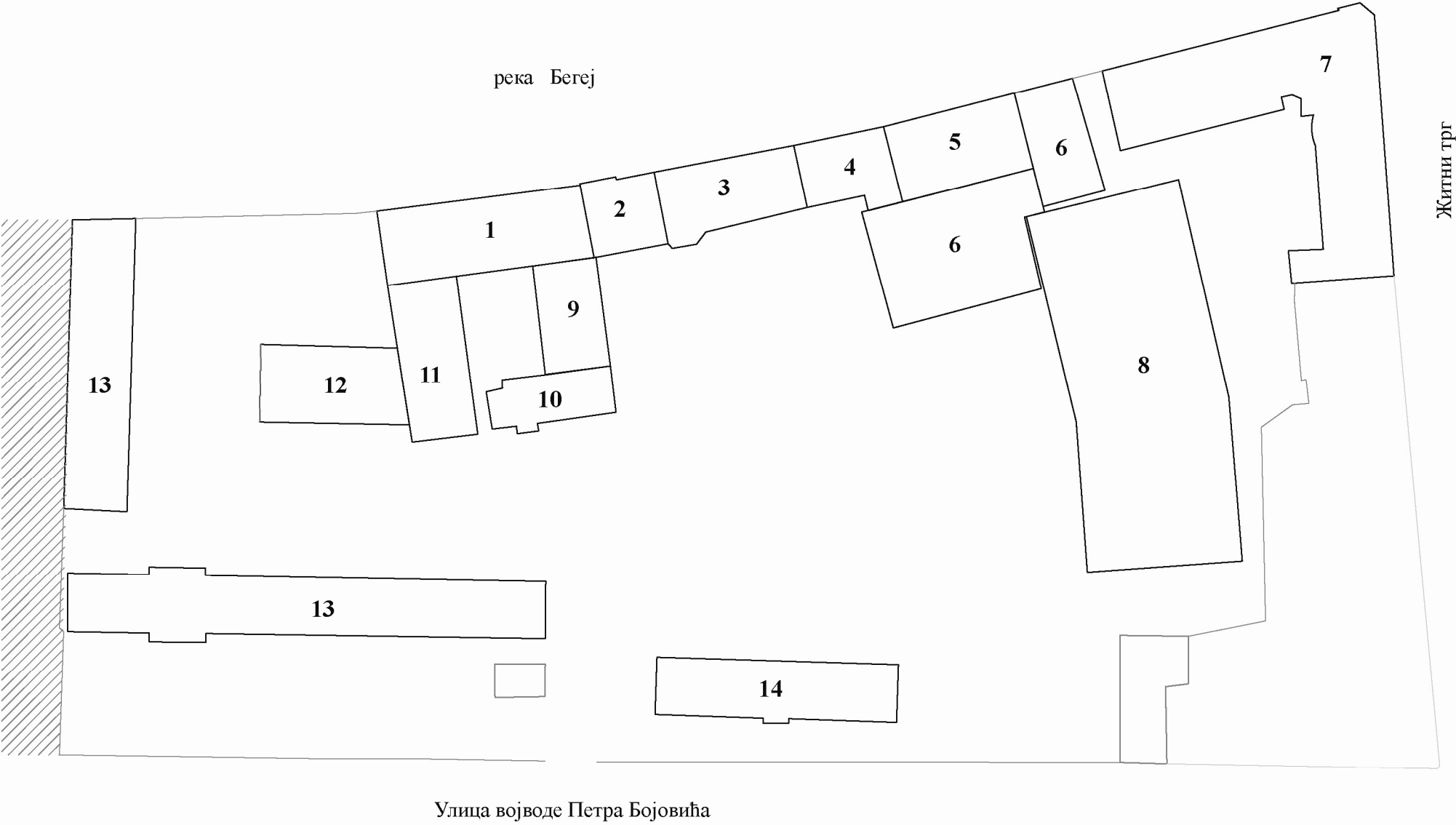
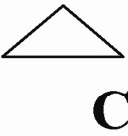

слика 50. комплекс тиваре, 1958. (ДЗИИУГЗ)

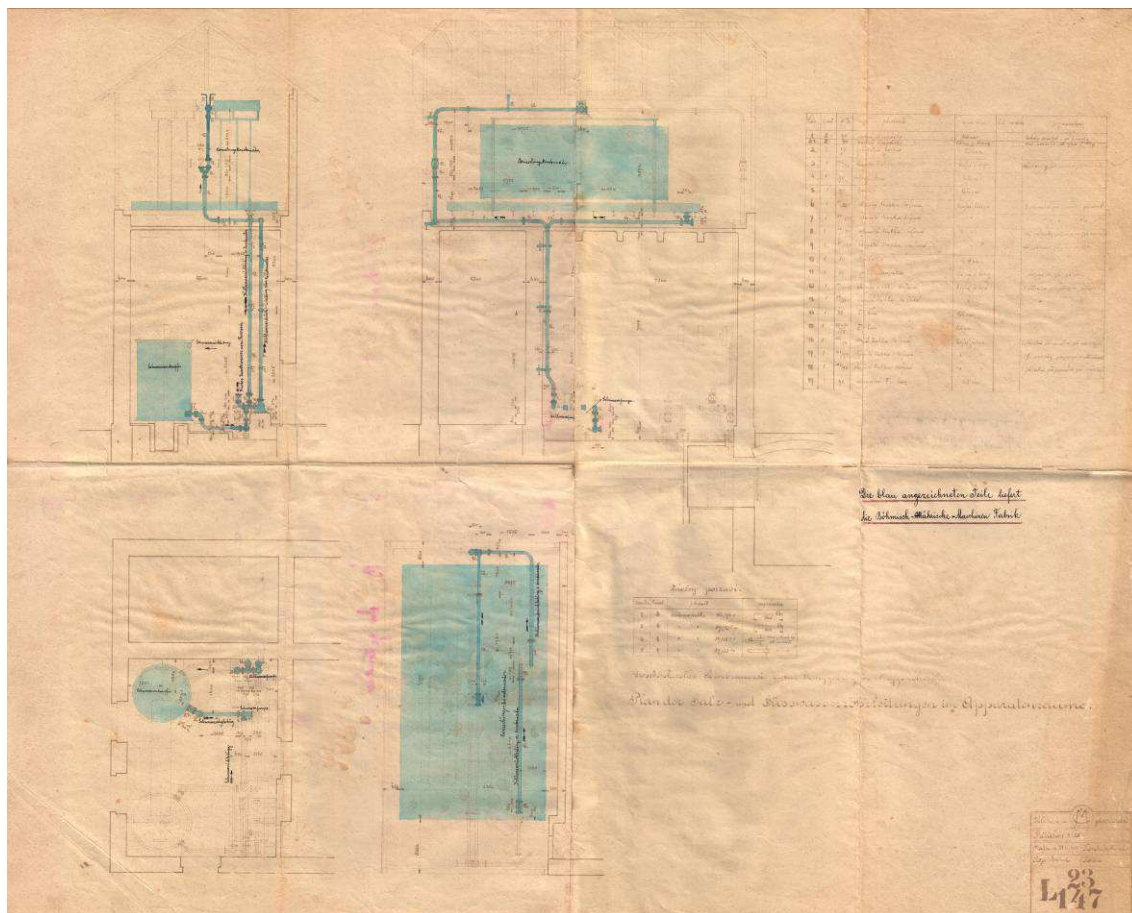
слика 51. комплекс тиваре, 1990. (ДЗИИУГЗ)

(ДЗИИУГЗ)

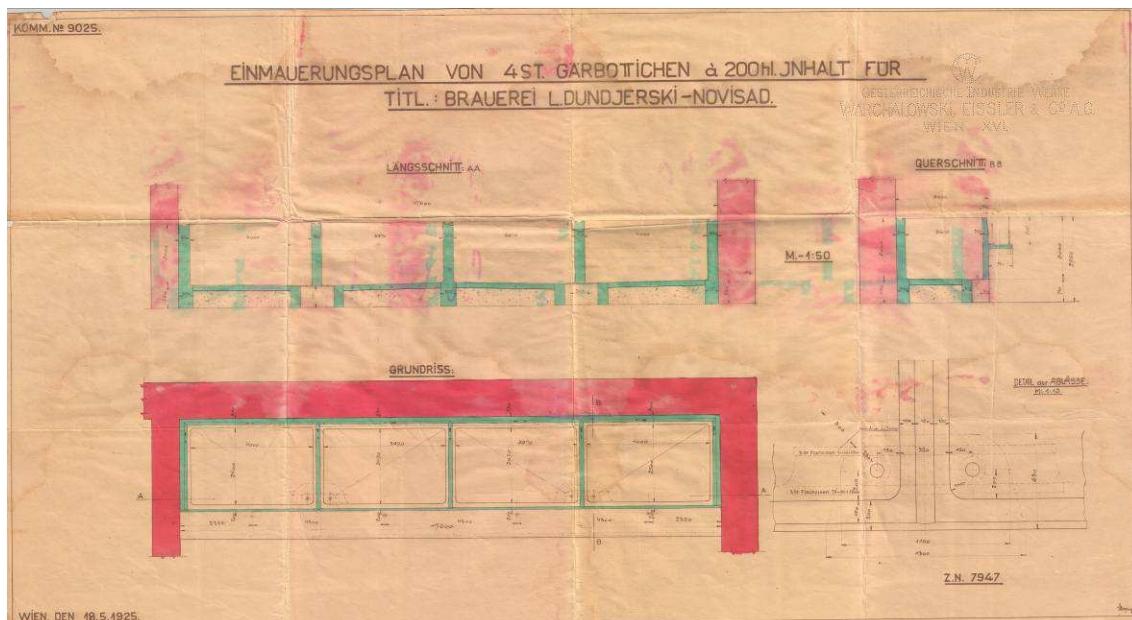

СИТУАЦИЈА Р 1:1000

- 1. врионо-лежни подрум
- 2. складиште сировина
- 3. варионица
- 4. трафостаница
- 5. пивница
- 6. лежни подруми
- 7. палата
- 8. пунионица боца
- 9. ферментори
- 10. управни објекат
- 11. компресорска станица
- 12. котларница
- 13. радионице
- 14. складиште

слика 52. склада (Die blau angezeichnete Teile liefert die Böhmischo - Mährische Maschinen Fabrik, 1919)
(АЗИП)

слика 53. ферментори (Einmauerungsplan von 4st. Garotichen à 200hl. Inhalt für Brauerei L. Dundjerski, 1925)
(АЗИП)

слика 54. маса филтер, 2012.

(А. Туфегџић)

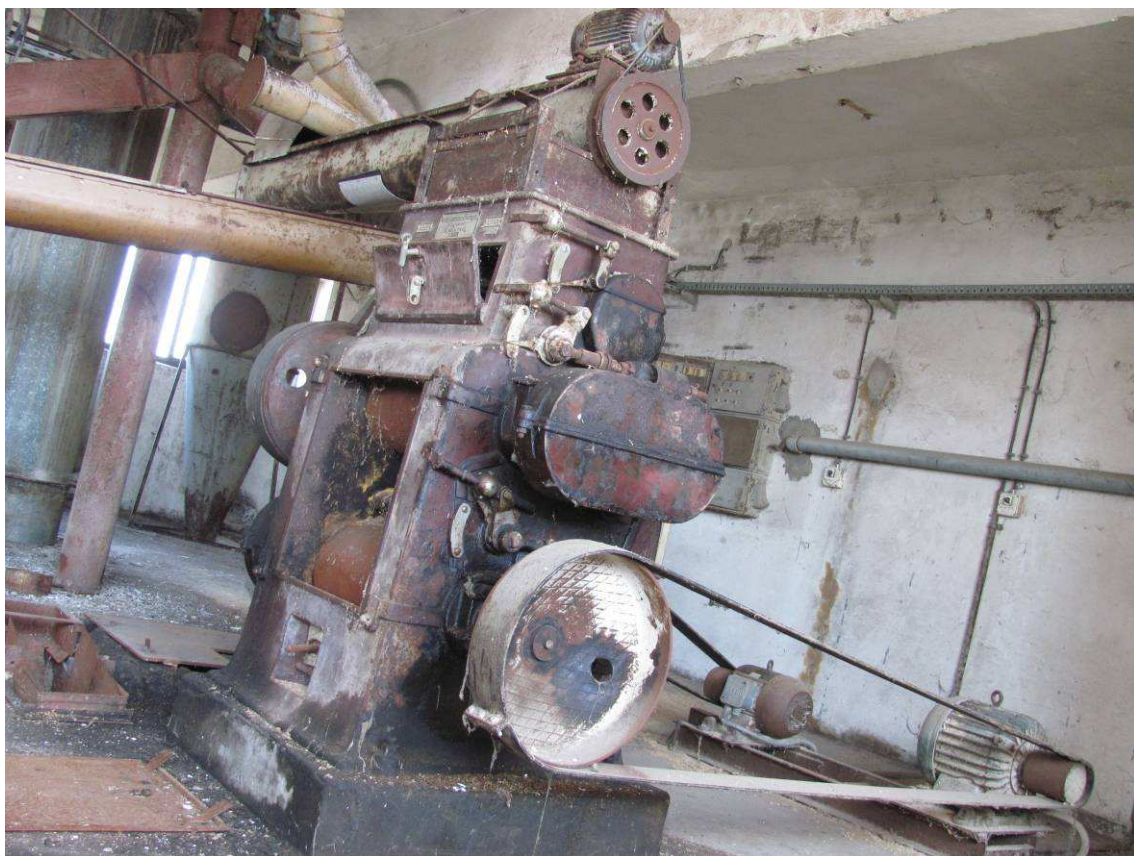
слика 55. варионица, 2012.

(А. Туфегџић)

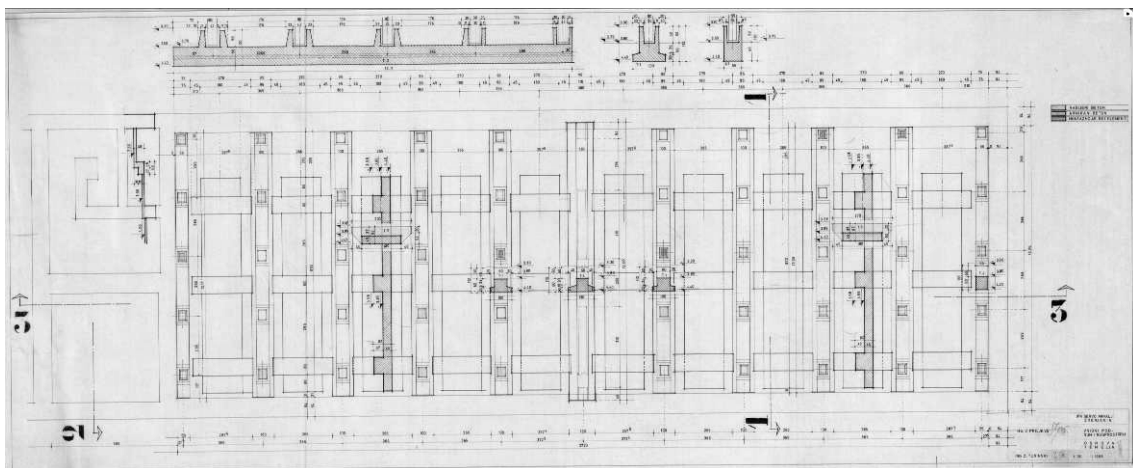
слика 56. варионица, 2012.

(А. Туфегџић)

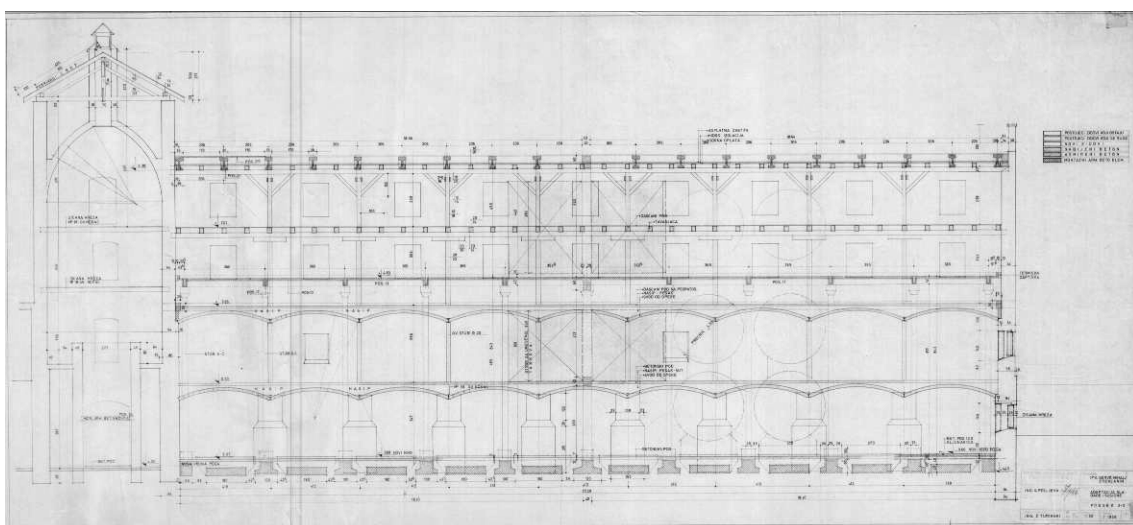

слика 57. млин за слад, 2012.

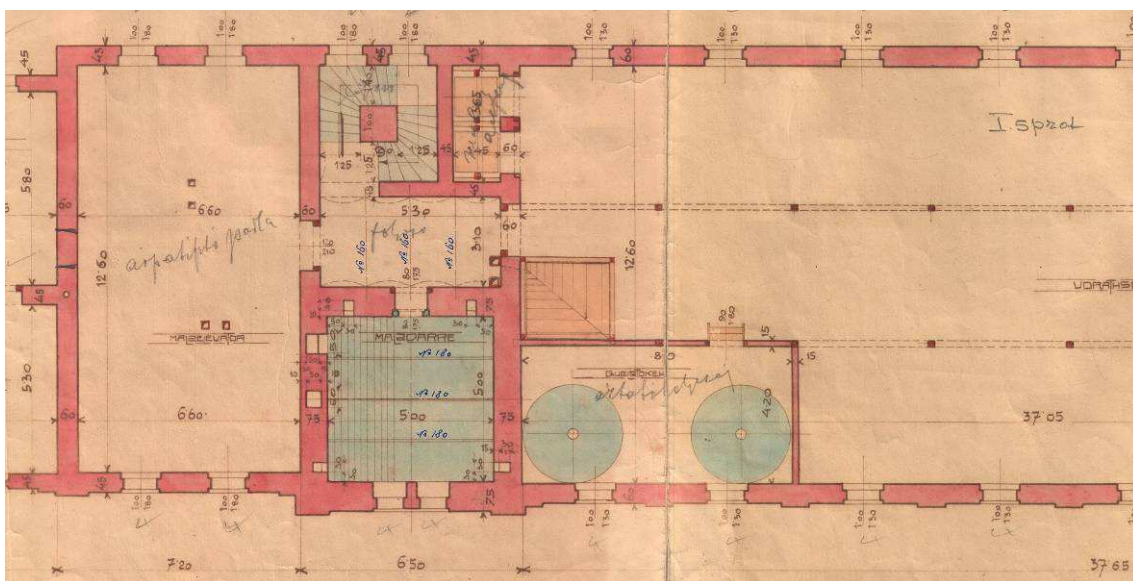
(А. Туфегџић)

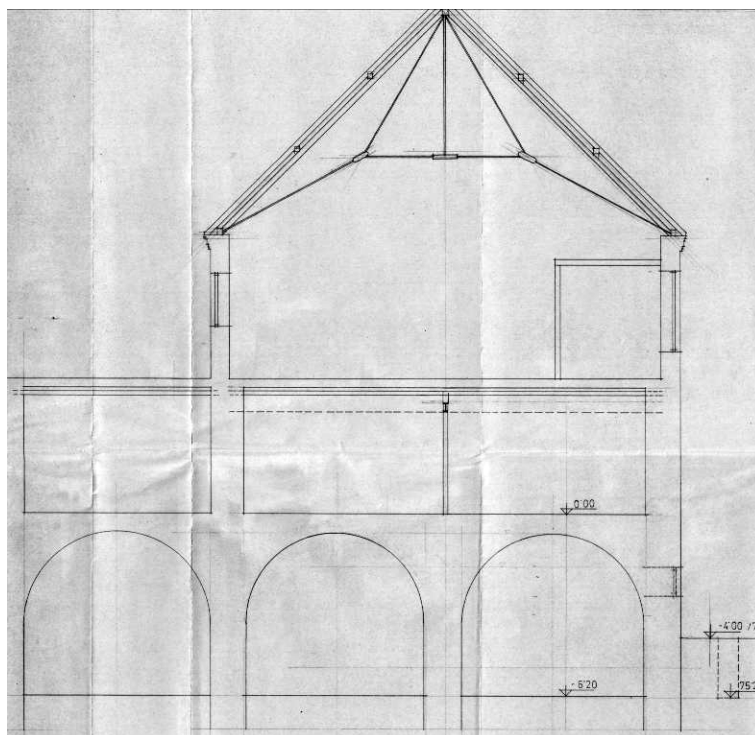
слика 58. пројекат реконструкције сладаре и сушаре у врионо - лежни подрум, 1968. (АЗИП)

слика 59. пројекат реконструкције сладаре и сушаре у врионо - лежни подрум, 1968. (АЗИП)

слика 60. детаљ, основа 1. спрата сладаре, 1910. (АЗИП)

слика 61. бачvasti свод, пројекат пивнице, 1984.

(АЗИП)

слика 62. кровна и међуспратна конструкција, 2012. (А. Туфегџић)

слика 63. изглед пиваре у међураатном Петровграду

(333СКЗ)

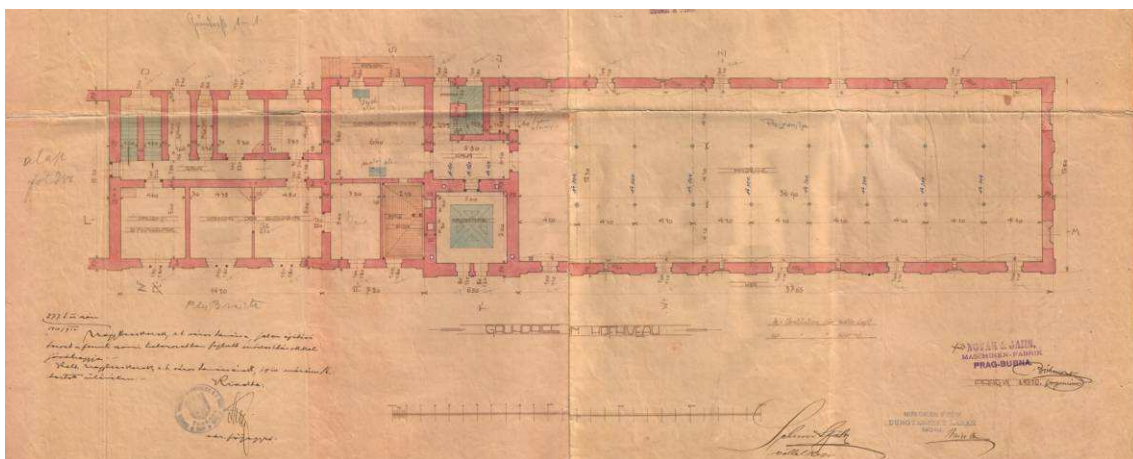
слика 64. изглед зрењанинске пиваре данас, 2012.

(Б. Којичић)

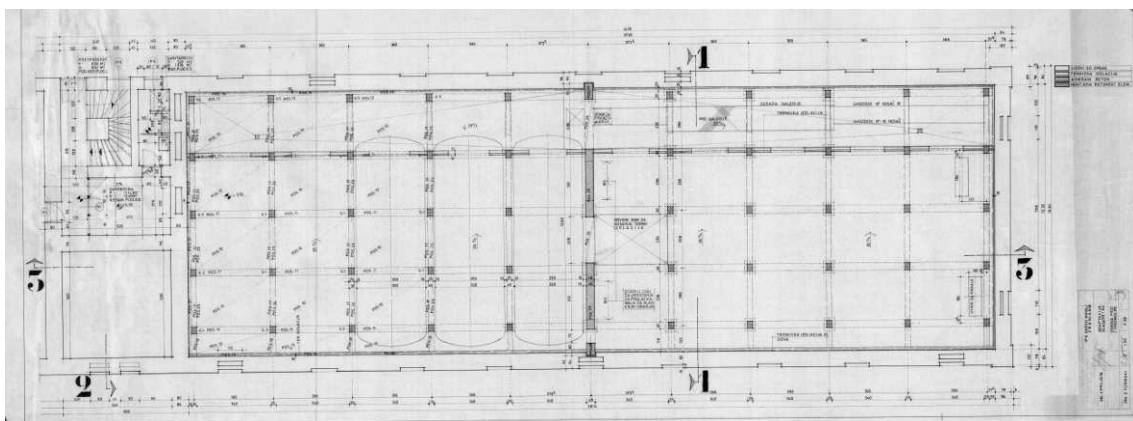
слика 65. изглед зрењанинске пиваре данас, 2012.

(А. Туфегџић)

слика 66. основа приземља сушаре и складишта, 1910.

(АЗИП)

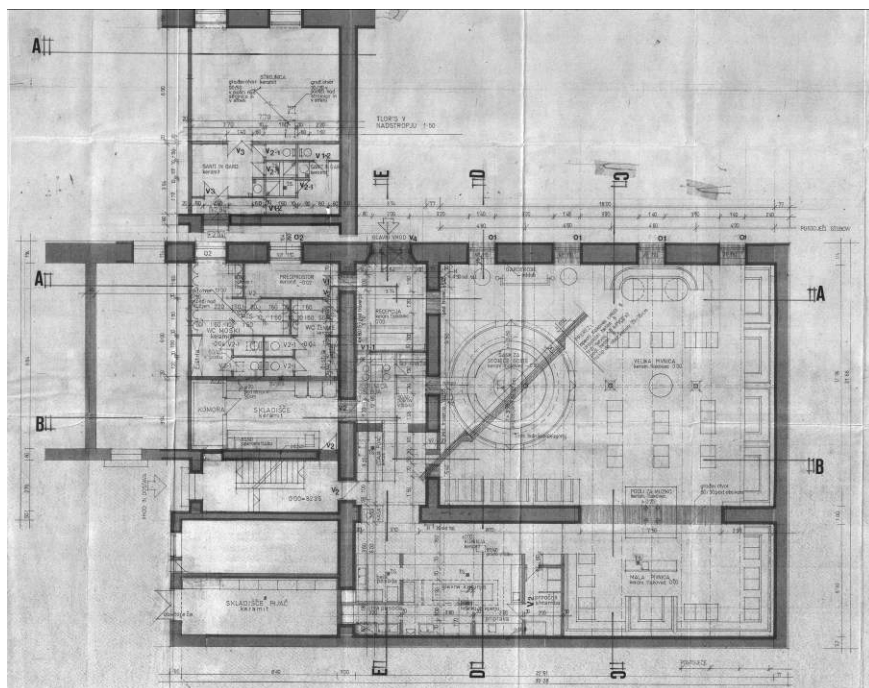
слика 67. основа приземља, пројекат реконструкције, 1968.

(АЗИП)

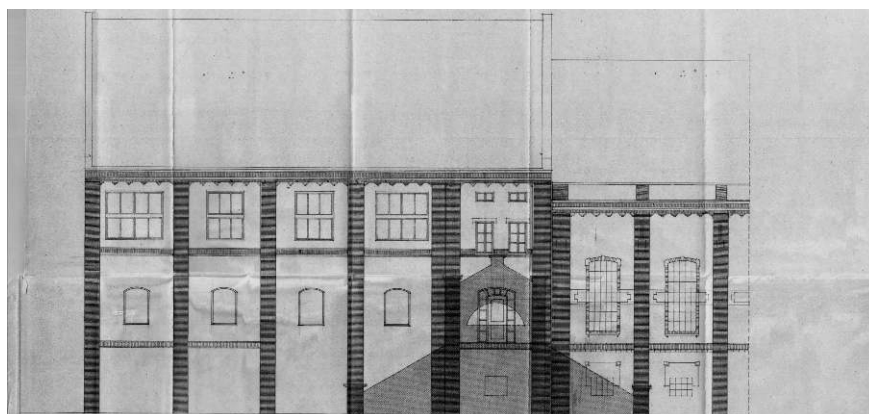
слика 68. изглед сушаре, 2012.

(А. Туфегџић)

слика 69. основа – интервенције, пројекат пивнице, 1984.

(АЗИП)

слика 70. фасада ка Бегеју, новопројектовано стање, 1984.

(АЗИП)

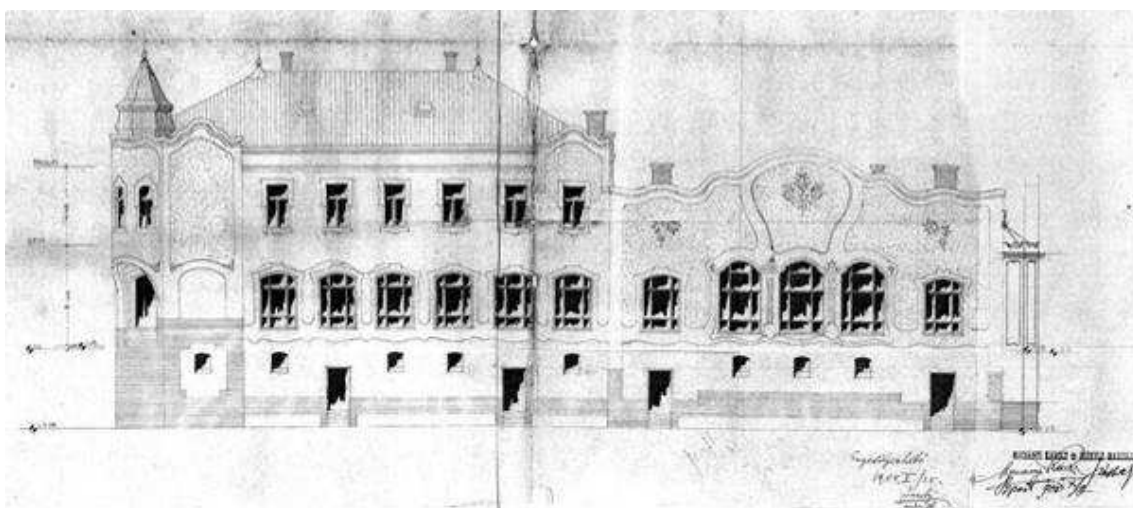
слика 71. фасада ка Бегеју, изведено стање, 2012.

(А. Туфегџић)

слика 72. палата и пивара почетком 20. века

(www.profila.hu)

слика 73. фасада палате, пројекат 1905.

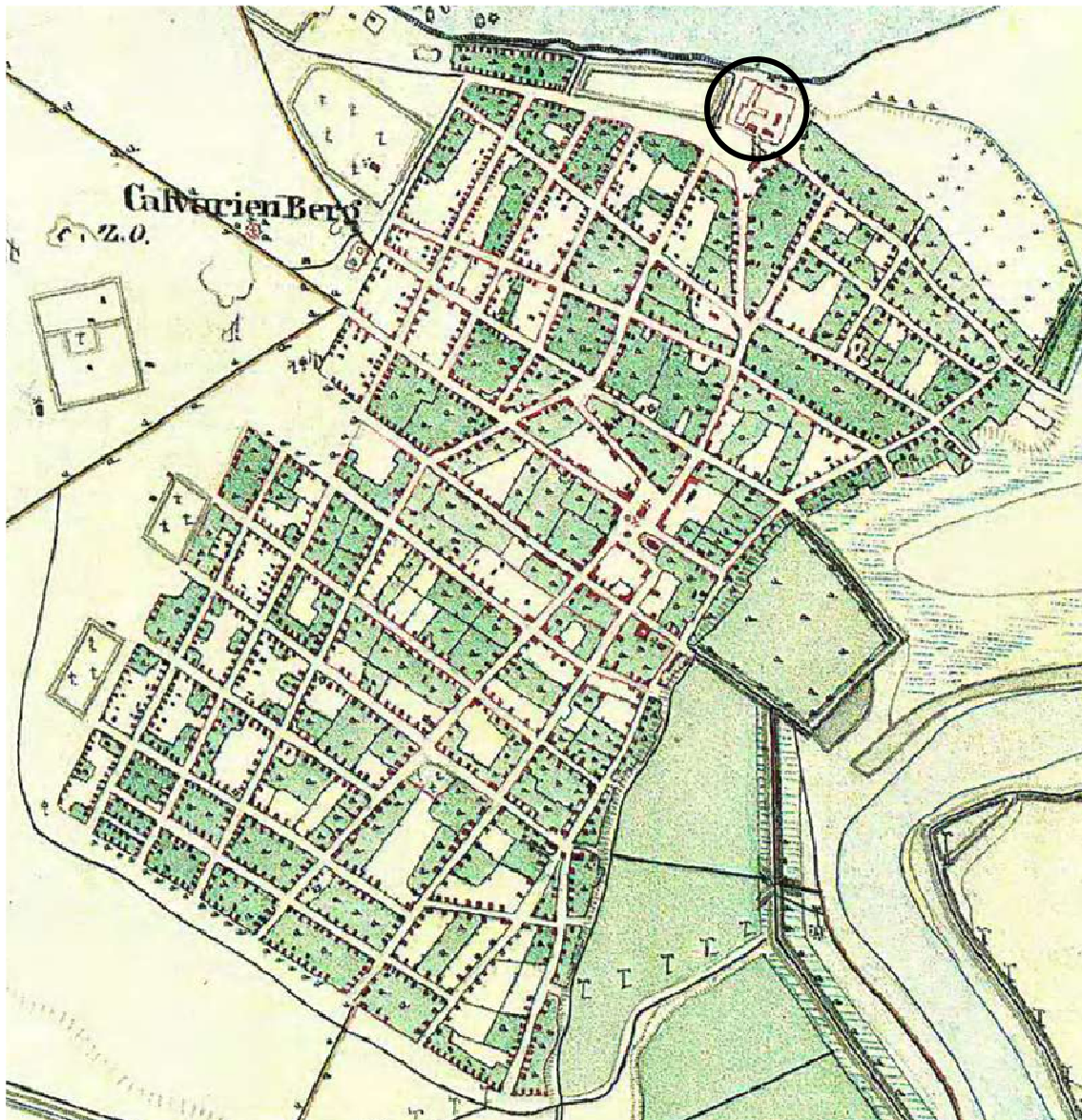
(333CK3)

слика 74. палата и пивара данас, 2012.

(А. Туфегџић)

Бечеј

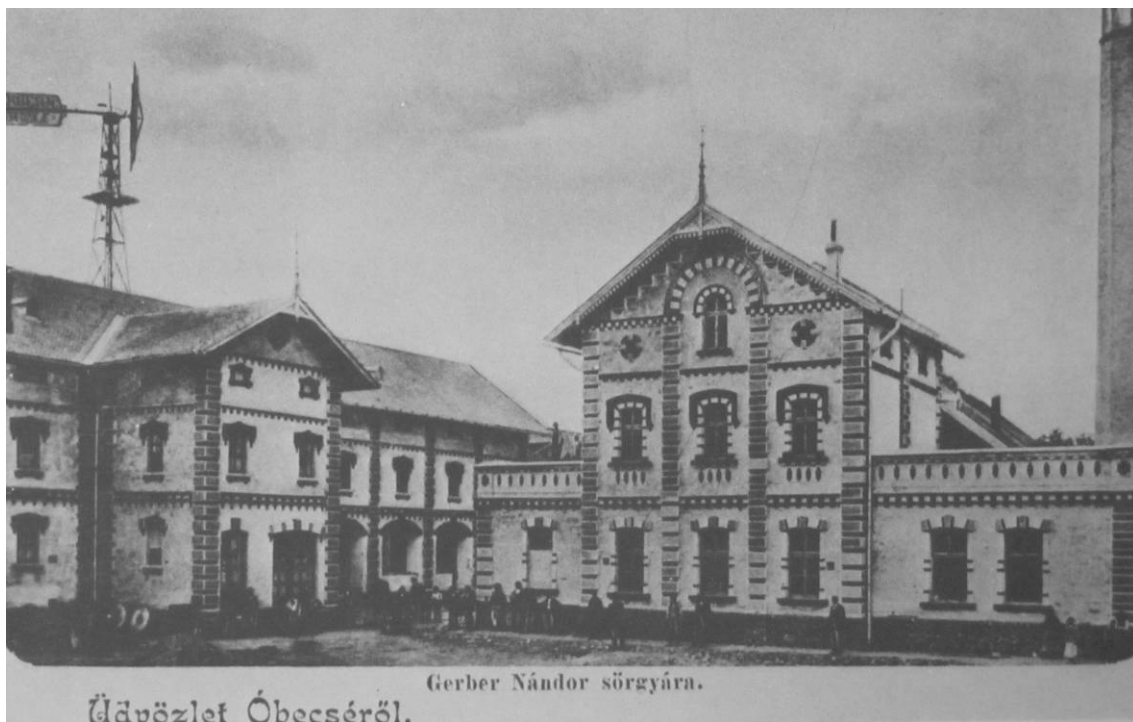
мапа 19. други војни премер, 1864/5.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

мапа 20. трећи војни премер, 1869/87.

(<http://www.arcanum.hu/>)

слика 75. комплекс пиваре, 1904.

(Pal Šandor, *Stare bečejske razglednice*, 1985)

слика 76. комплекс пиваре, 1915.

(Pal Šandor, *nav. delo*, 1985)

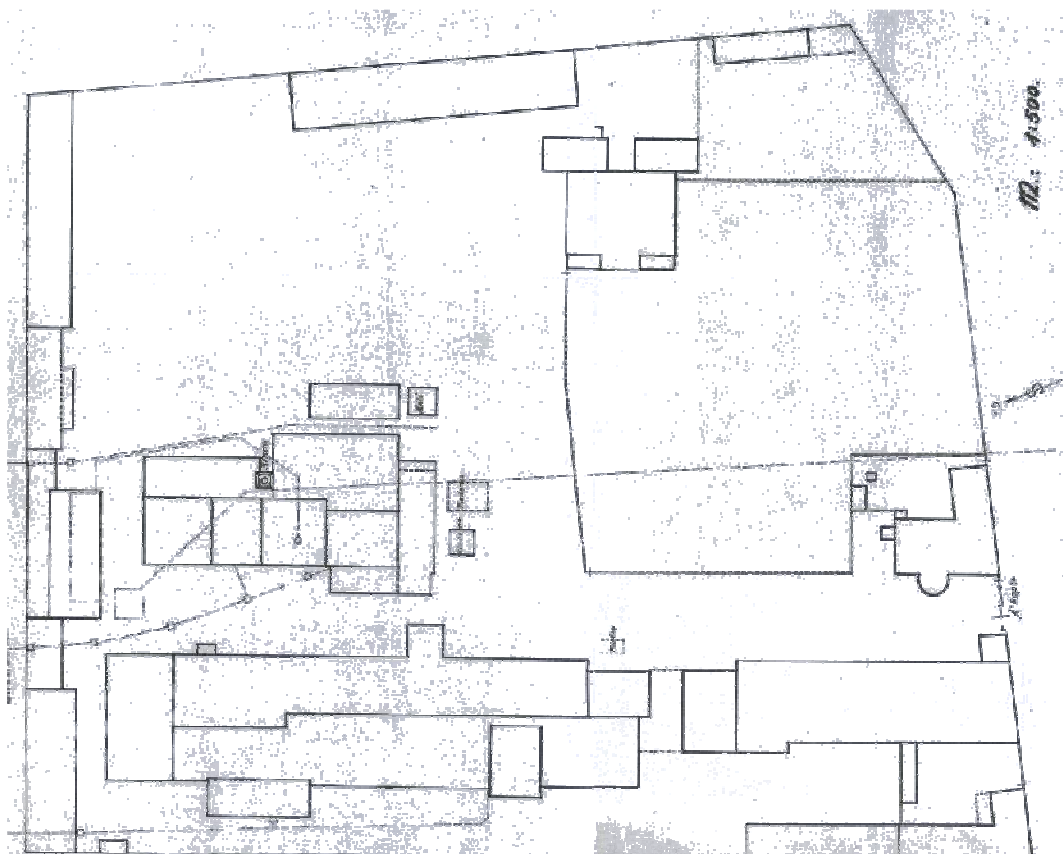
слика 77. комплекс пиваре у међуратном периоду

(АБП)

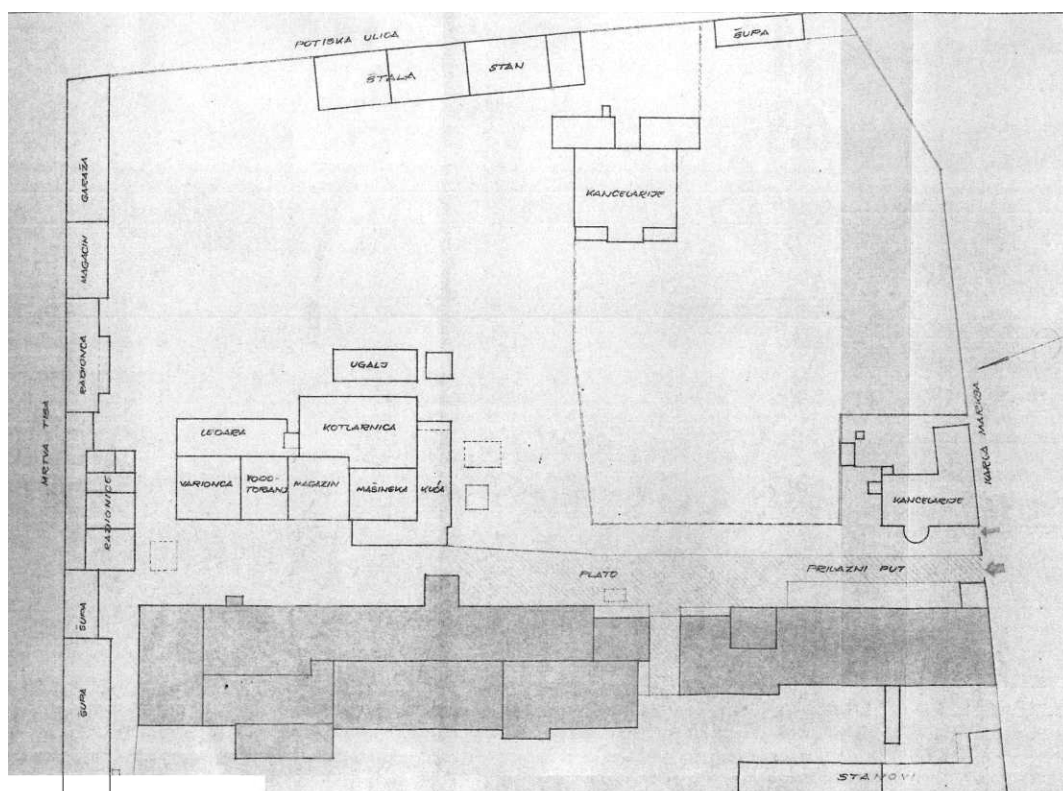
слика 78. сегмент панораме Бечеја, 1924.

(Душан Опињал, Бечеј, 1997)

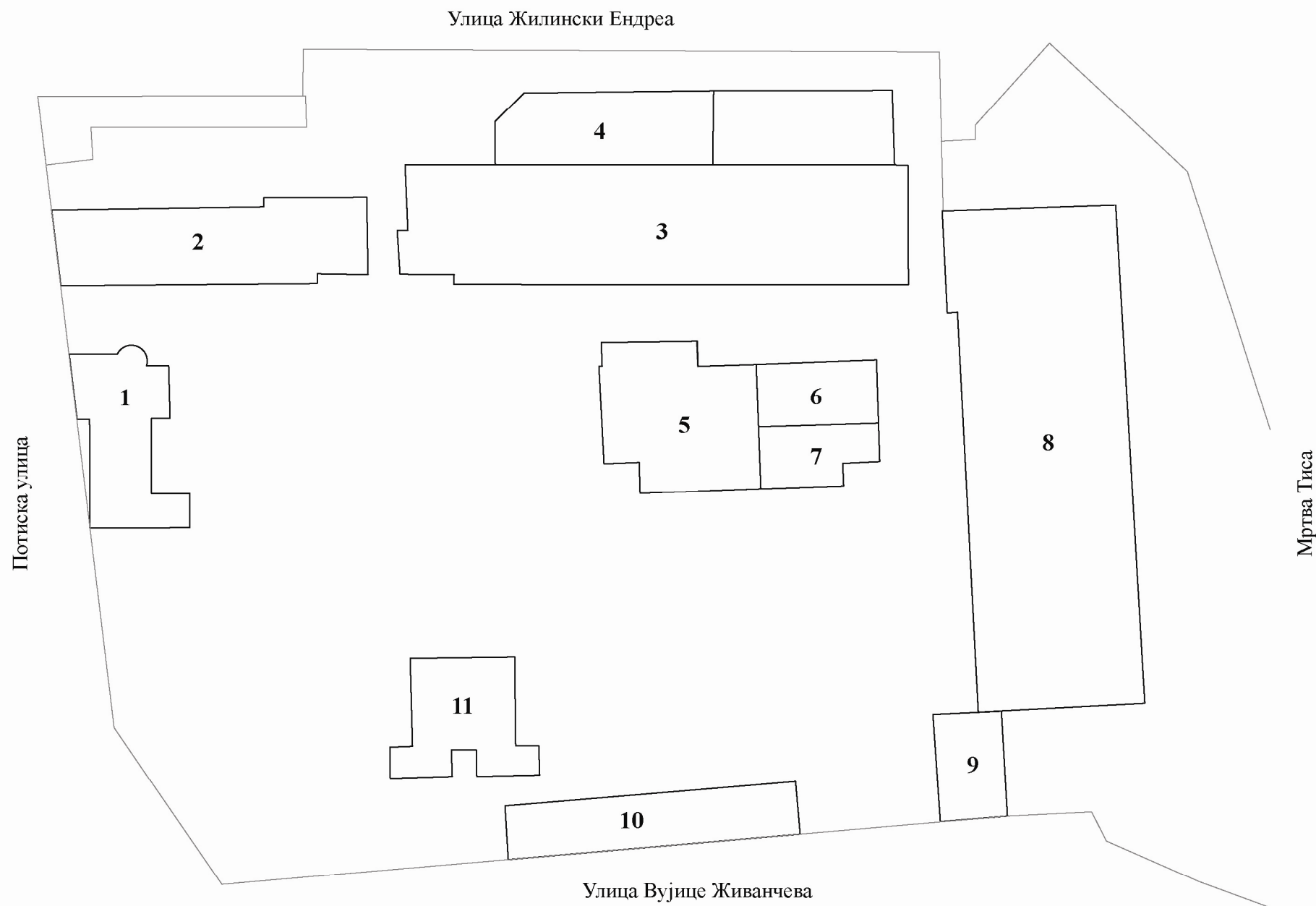
слика 79. план комплекса пиваре, 1941.

(AB)

слика 80. план комплекса пиваре, 1960.

(AB)

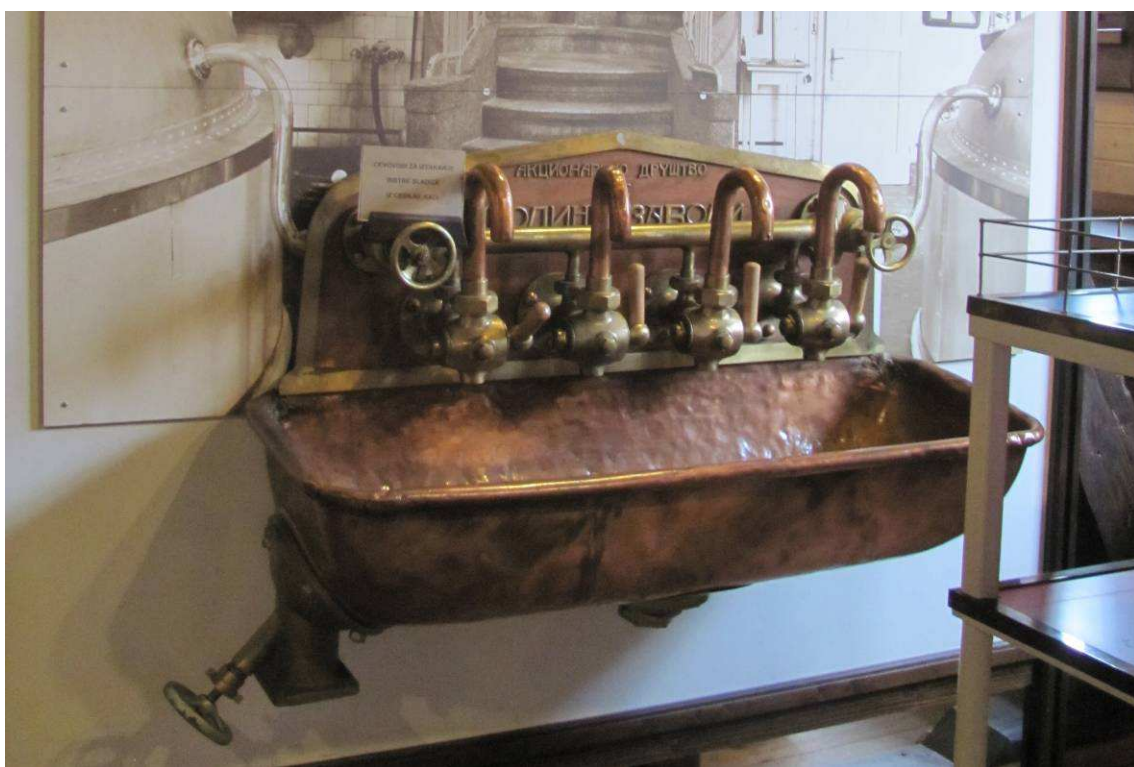
СИТУАЦИЈА Р 1:1000

- 1. управни објект
- 2. магацин за јечам и сладара
- 3. сушара за слад, лежни подруми
- 4. сокара, лабораторија
- 5. компресорска станица, котларница
- 6. вариона
- 7. ледара
- 8. пунионица, лежни и вриони подруми
- 9. депалетизација
- 10. радионице
- 11. стамбени објект

слика 81. пуњач флаша с почетка 20. века, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 82. машина у Музеју пиварства у Љубљани, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 83. примена опеке, зидови и пруска капа, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 84. дрвена конструкција, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 85. бетонска конструкција, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 86. спољно степениште, 1904.

(Pal Šandor, *nav. delo*, 1985)

слика 87. спољно степениште, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 88. кула, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 89. производни објект, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 90. машинска кућа, 2013.

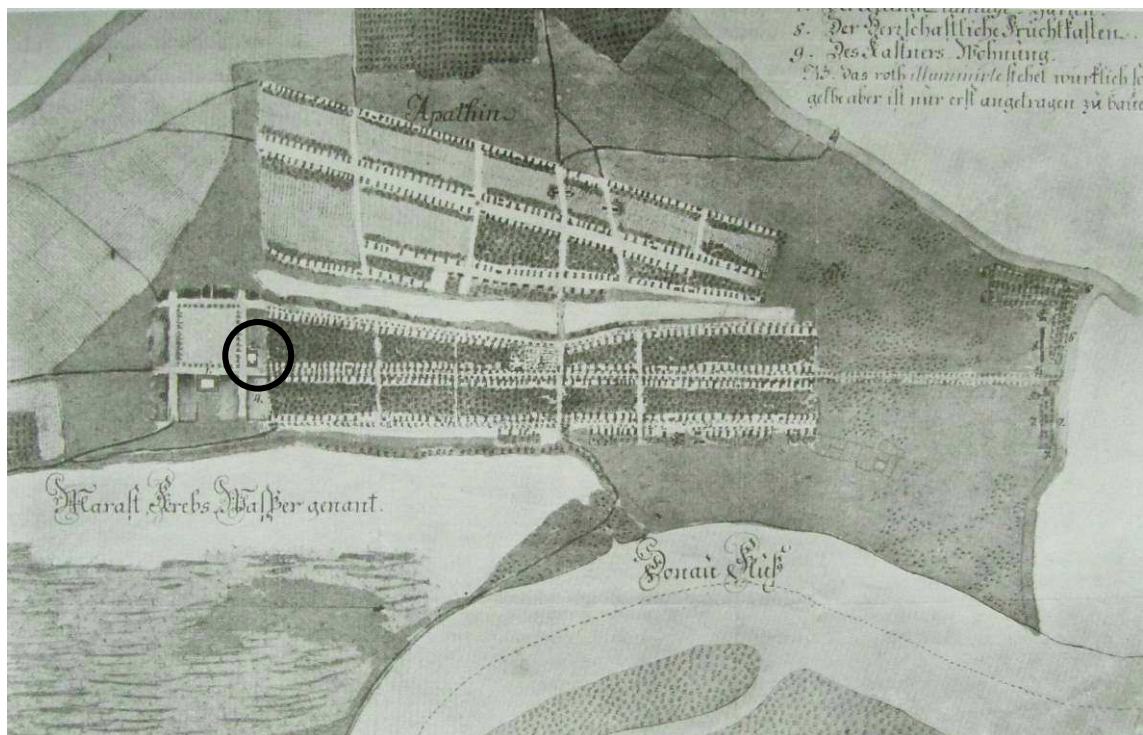
(А. Туфегџић)

слика 91. машинска кућа, 2013.

(А. Туфегџић)

Апатин

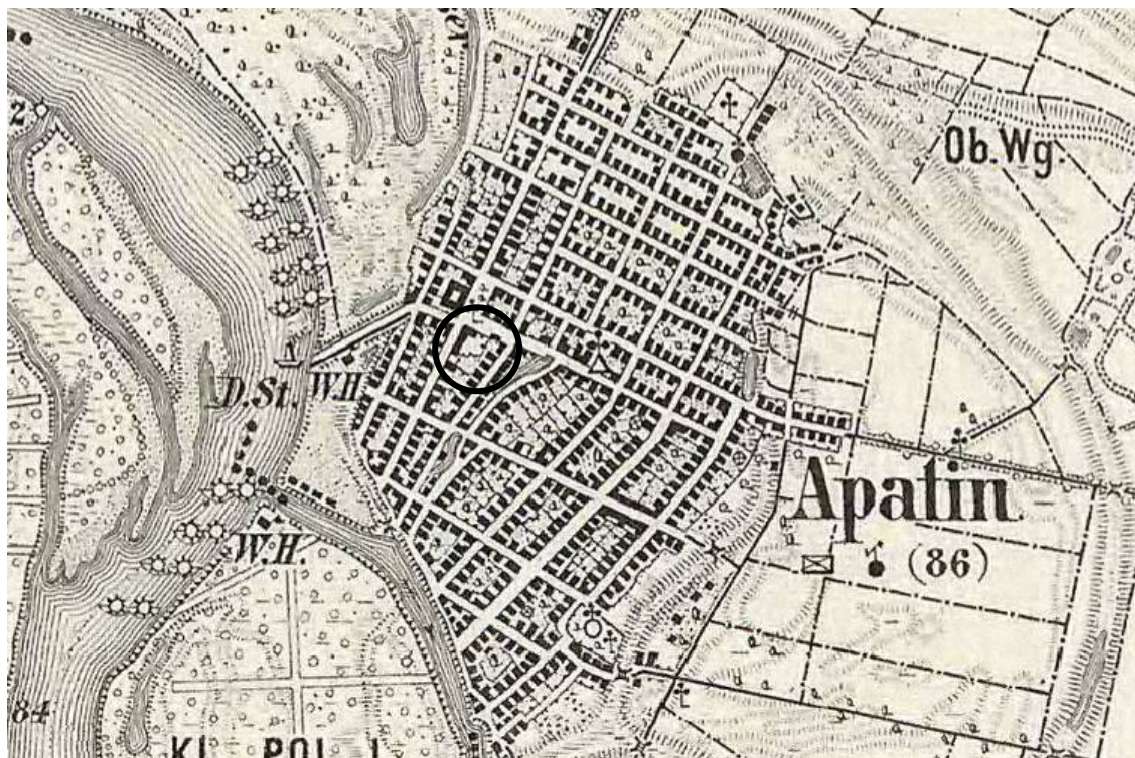
мапа 22. грађовна мапа Апатино, 1764.

(М. Bukvić, Apatin kroz vekove, 2003)

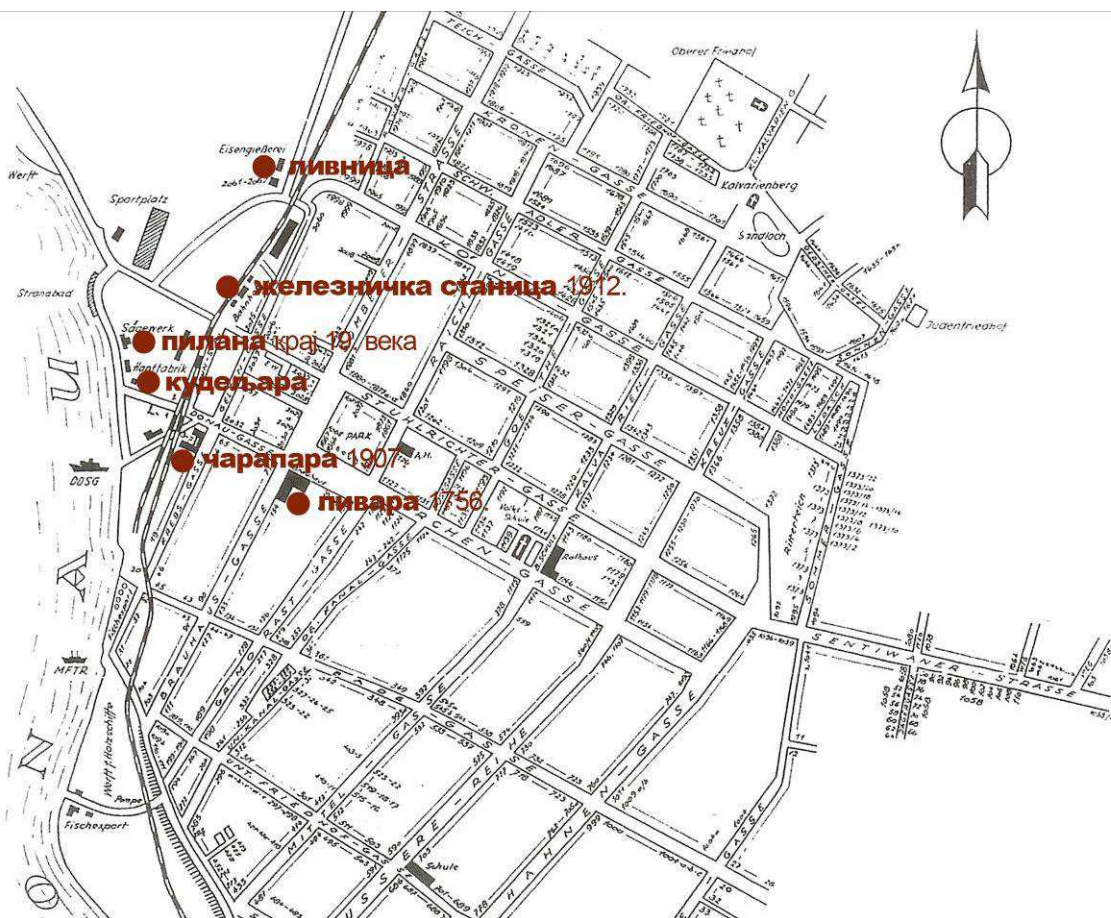
мапа 23. други војни премер, 1864/5.

(<http://mapire.staatsarchiv.at>)

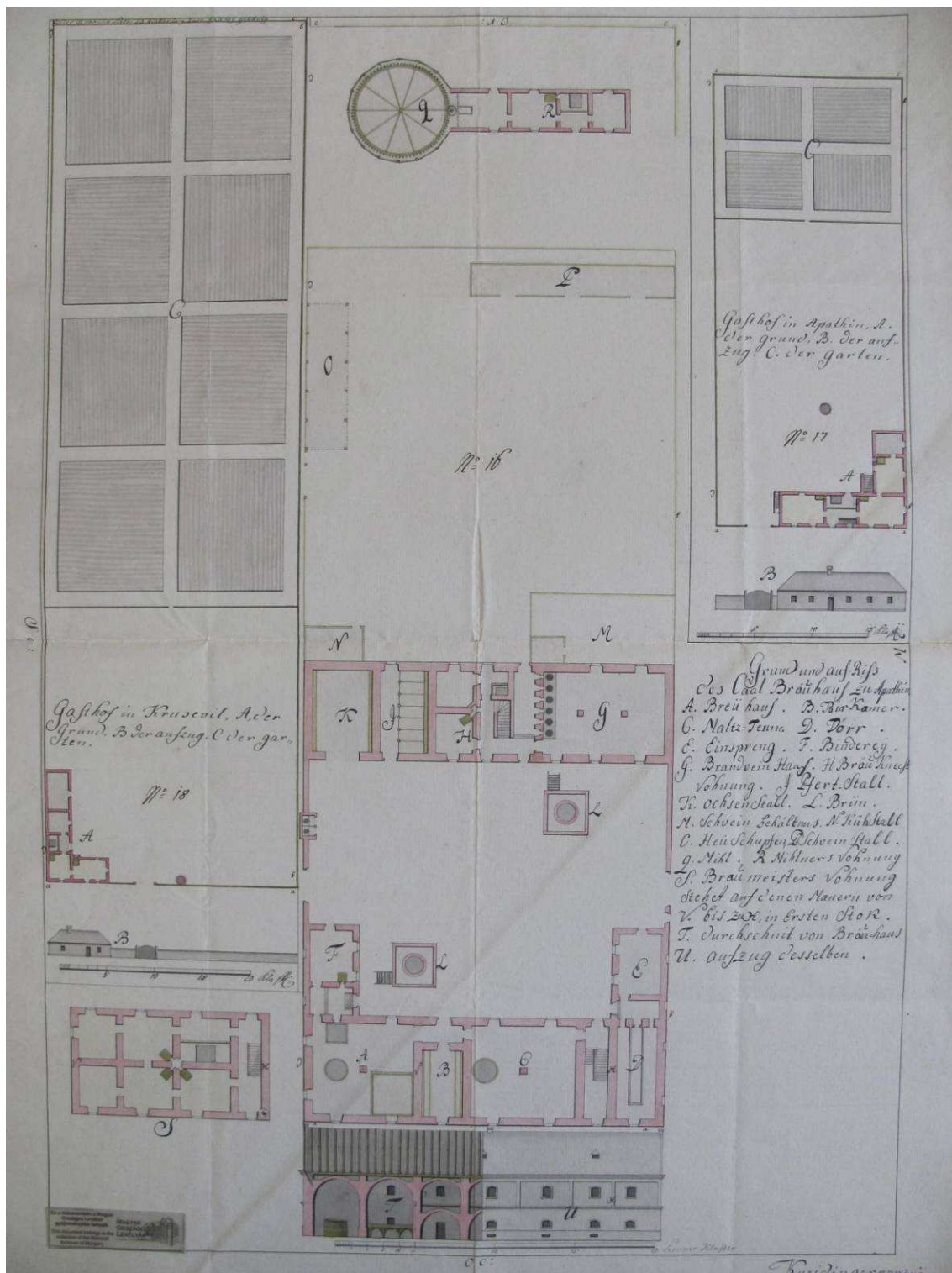
мапа 24. трећи војни премер, 1869/87.

(<http://www.arcanum.hu/>)

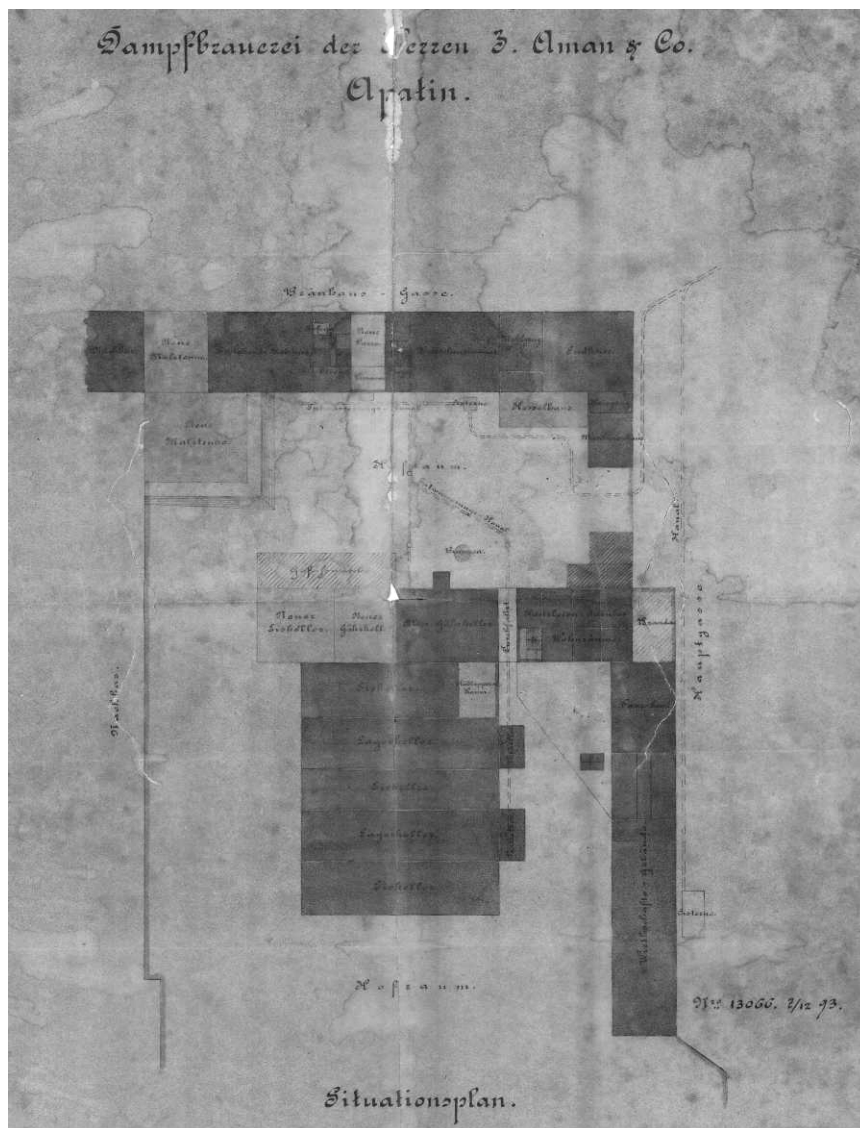
мапа 25. план Апатино, предратни период

(<http://www.dvhh.org>)

слика 92. план комплекса камералне пиваре, 1756.

(MOL)

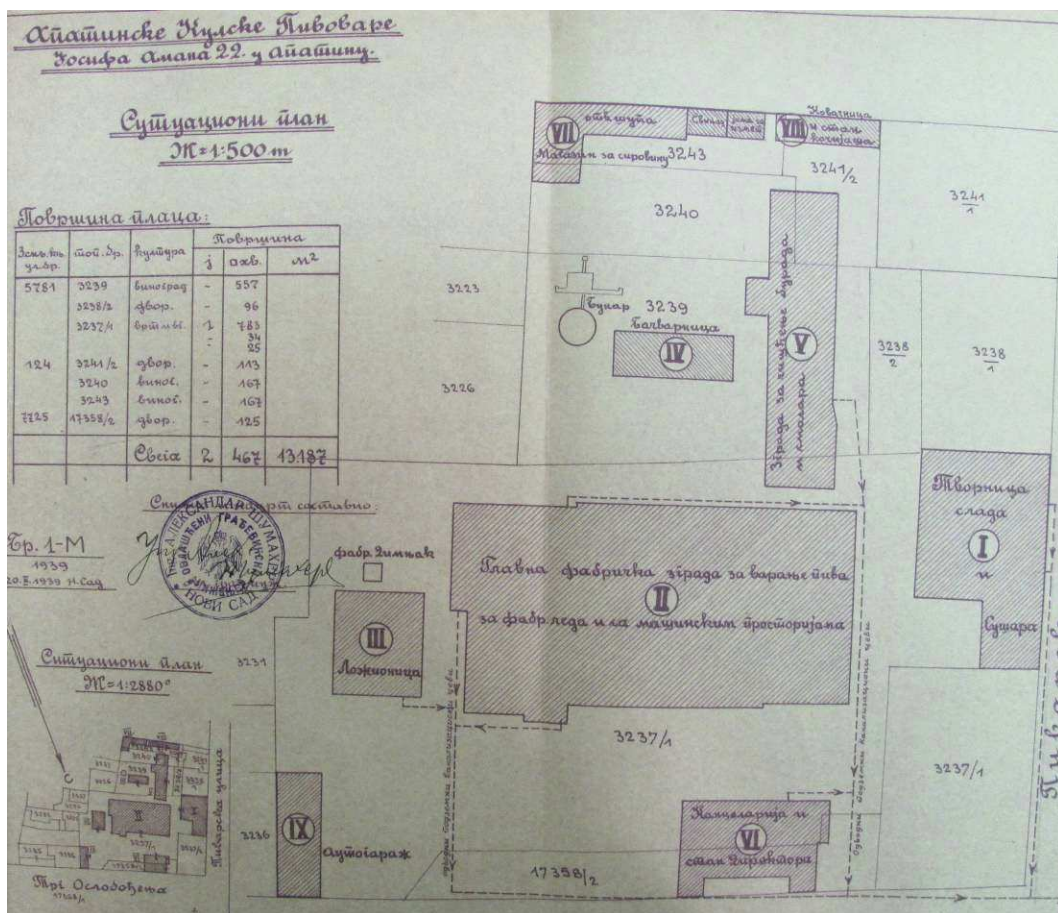
слика 93. план комплекса пиваре, 1893.

(ААП)

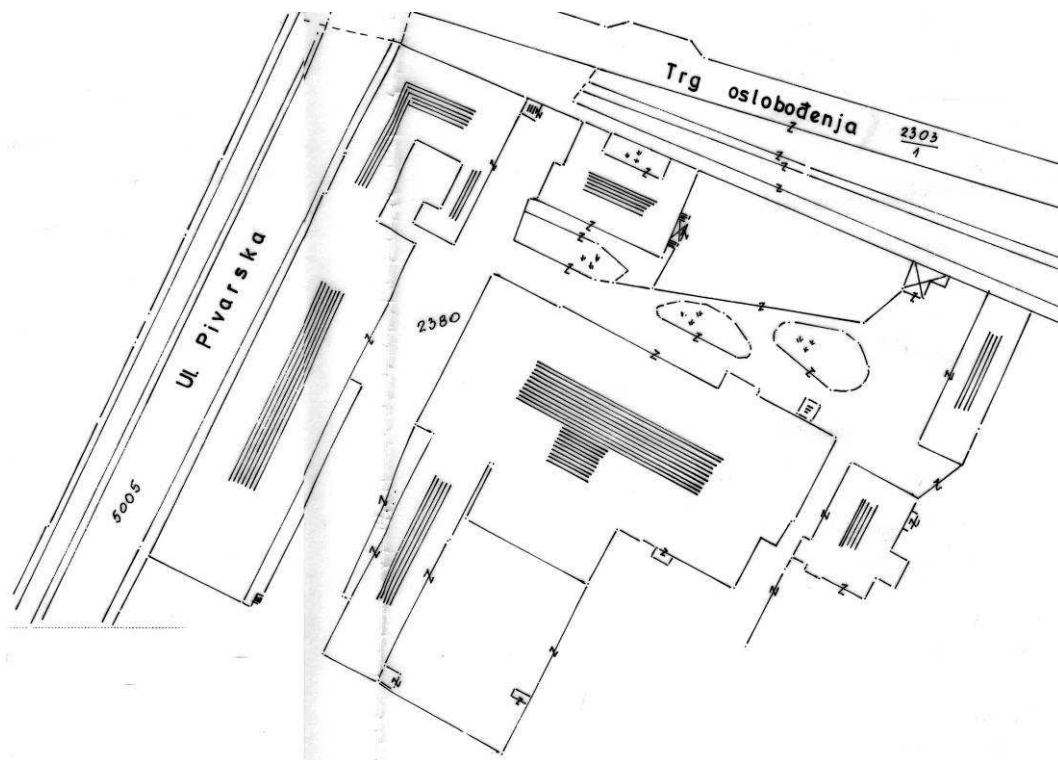
слика 94. изглед пиваре крајем 19. века

(www.profila.hu)

слика 95. план комплекса пиваре, 1939.

(ИАС)

слика 96. копија плана комплекса пиваре, 1989.

(ПЗЗСК)

СИТУАЦИЈА Р 1:2000

- 1. друштвене просторије
- 2. управни објект
- 3. управа и лабораторија
- 4. варионица
- 5. котларница
- 6. лежни и друк танкови
- 7. ферментори
- 8. силоси
- 9. припрема воде
- 10. администрација
- 11. централни магацин рез. делова
- 12. пунионица, складиште
- 13. складиште
- 14. магацин

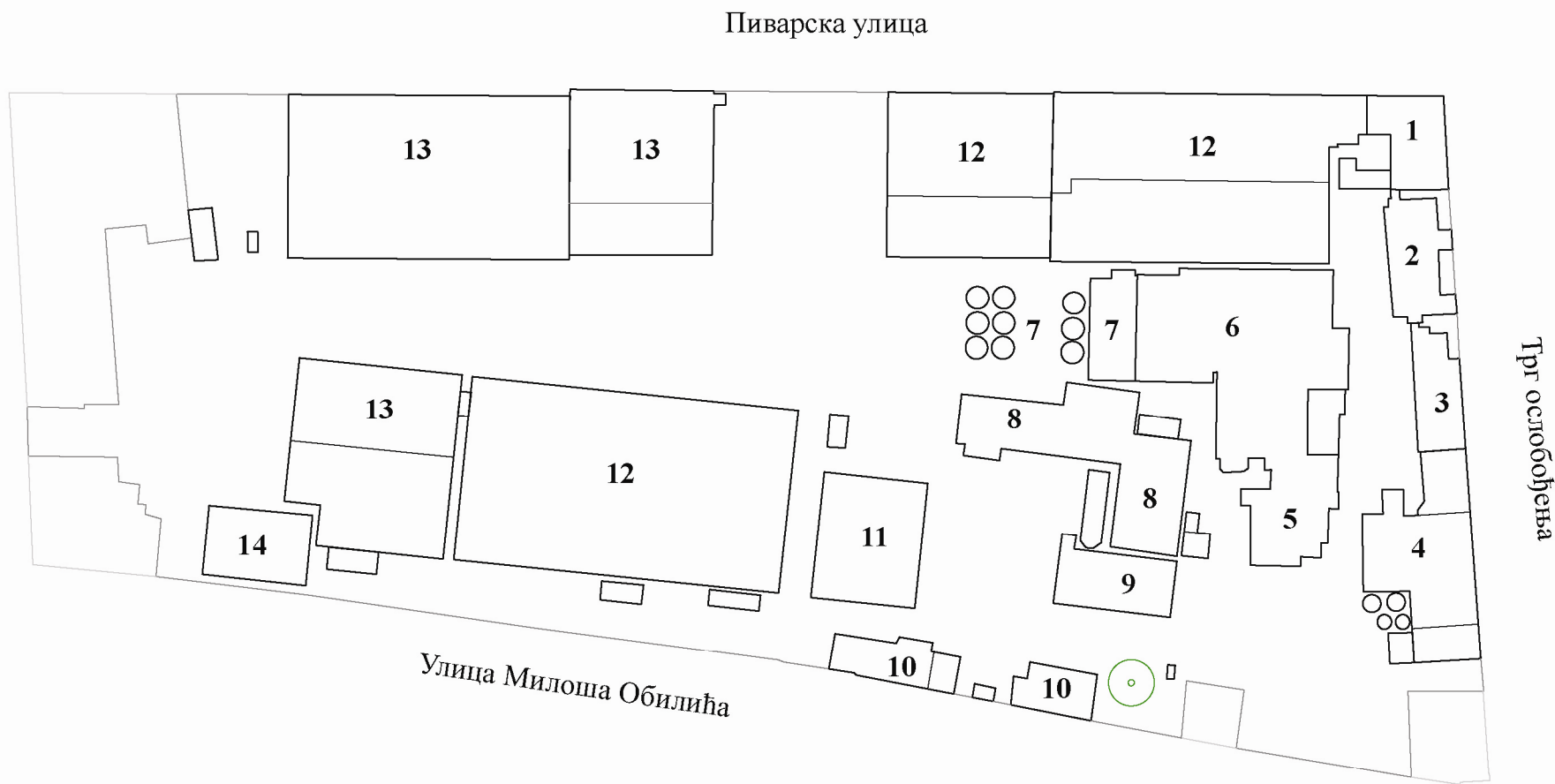
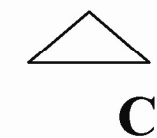
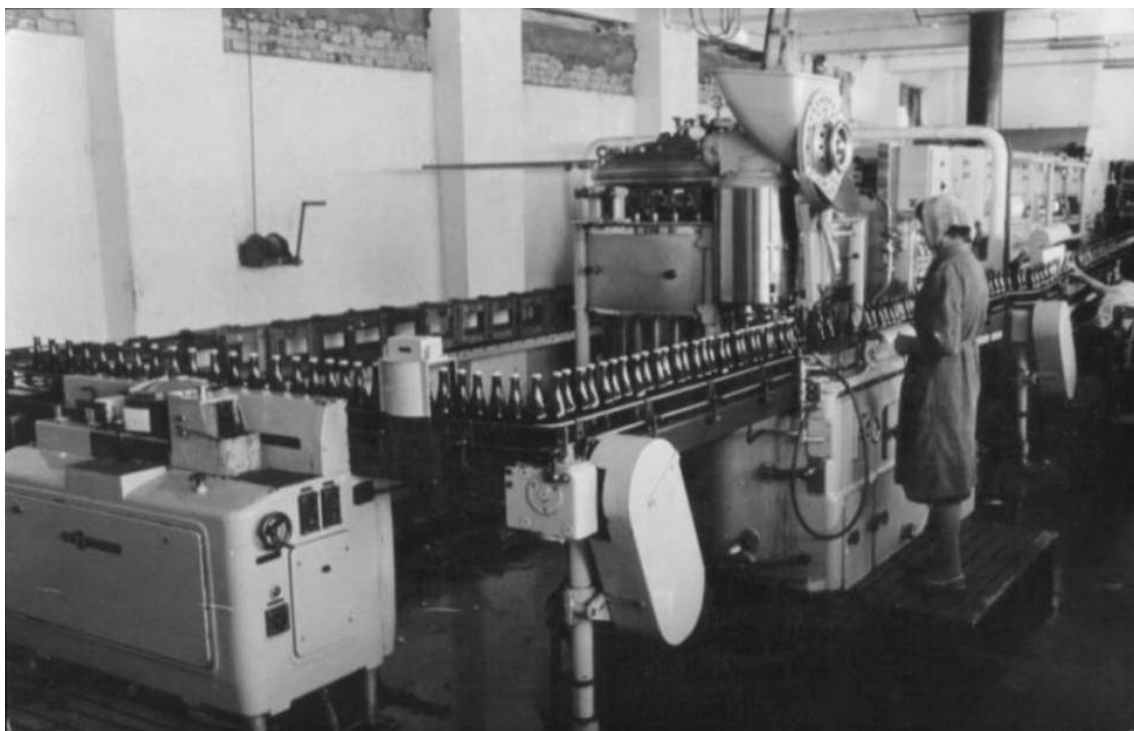

схема 5. Просторна организација пиваре у Апатину

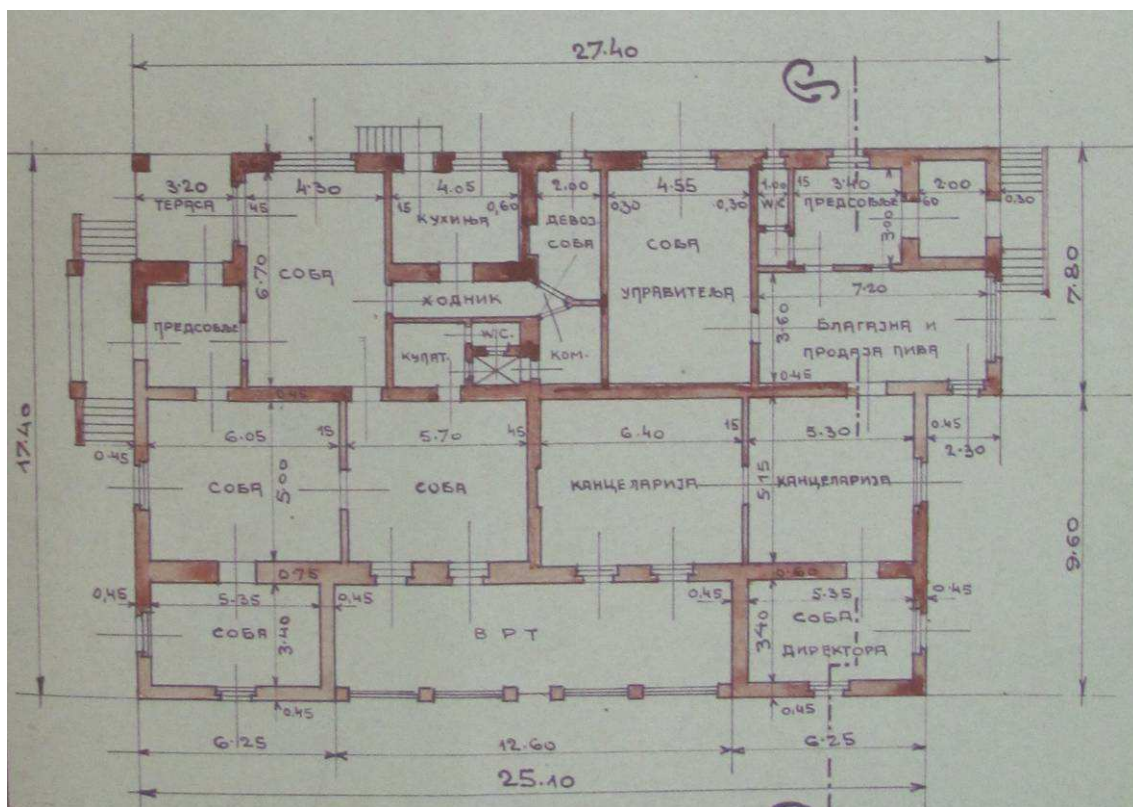
слика 99. флашара, 1961.

(www.delcampe.net)

слика 100. млин за слад, 2000.

(МНТ)

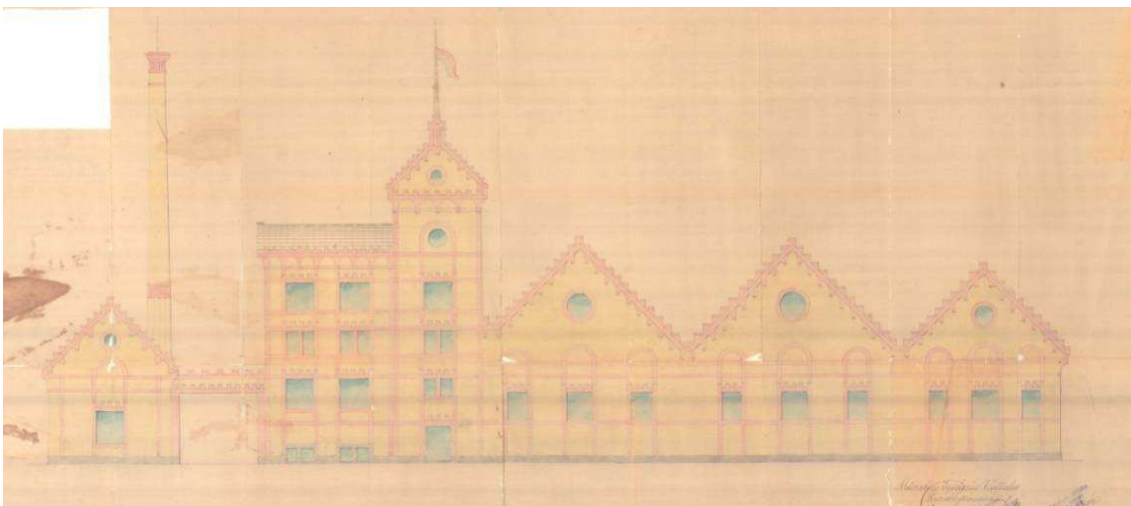
слика 105. основа стана директора, 1939.

(ИАС)

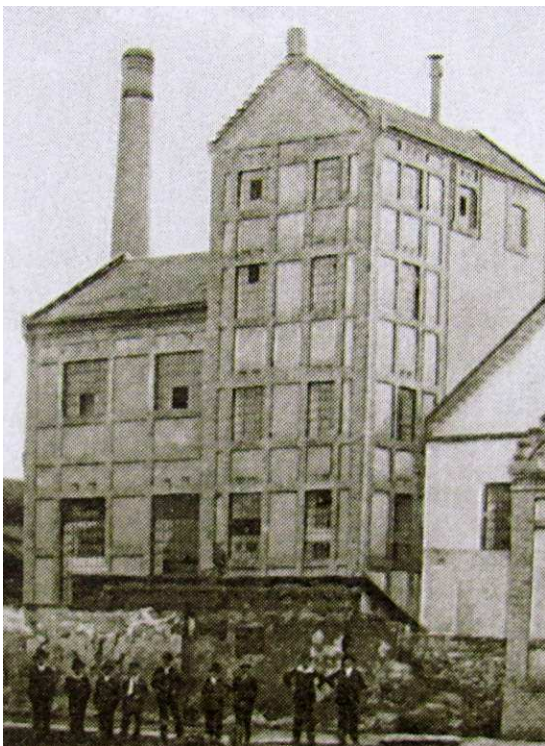
слика 106. изглед некадашњег стана директора, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 107. изглед варионице, 1917.

(ААП)

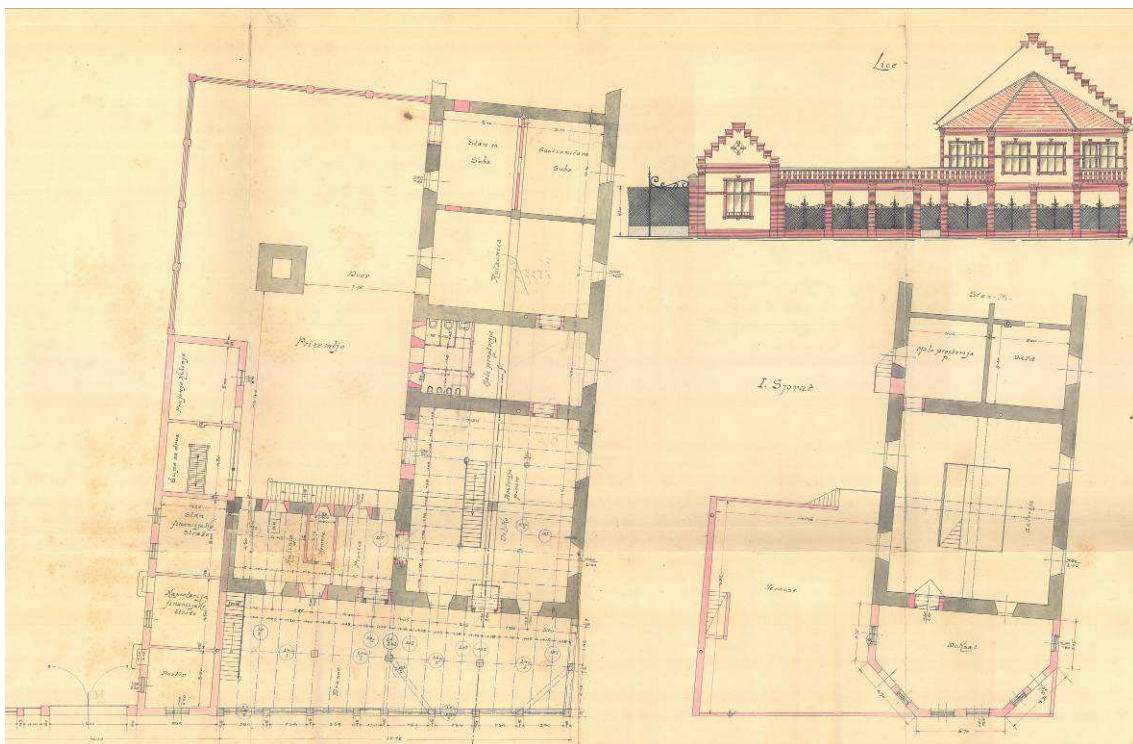
слика 108. варионица, 1930.

(L. Kalman, *Stari Apati: na razglednicama i slikama*, 1998)

слика 109. варионица, 2013.

(А. Туфегџић)

слика 110. основа и изглед крчме, 1927.

(ААП)

слика 111. управни објект, 1970-их.

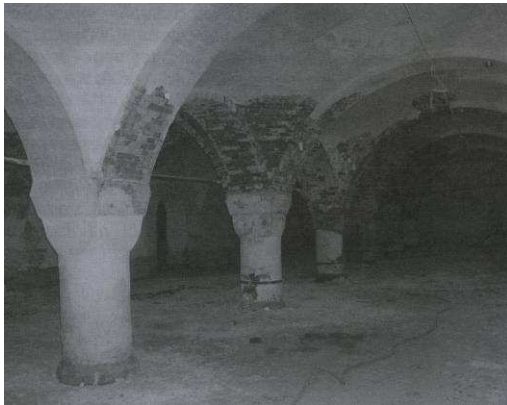
(ААП)

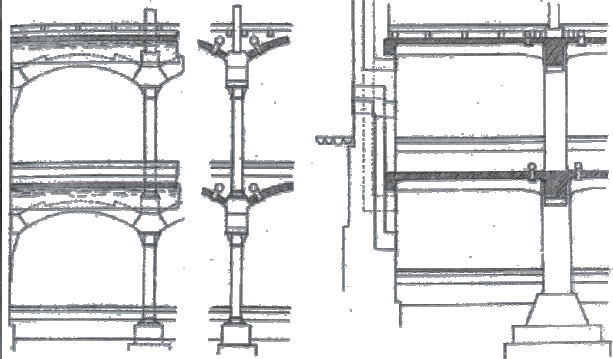
слика 112. управни објект, 2013.

(А. Туфегџић)

Карактеристични елементи пивара

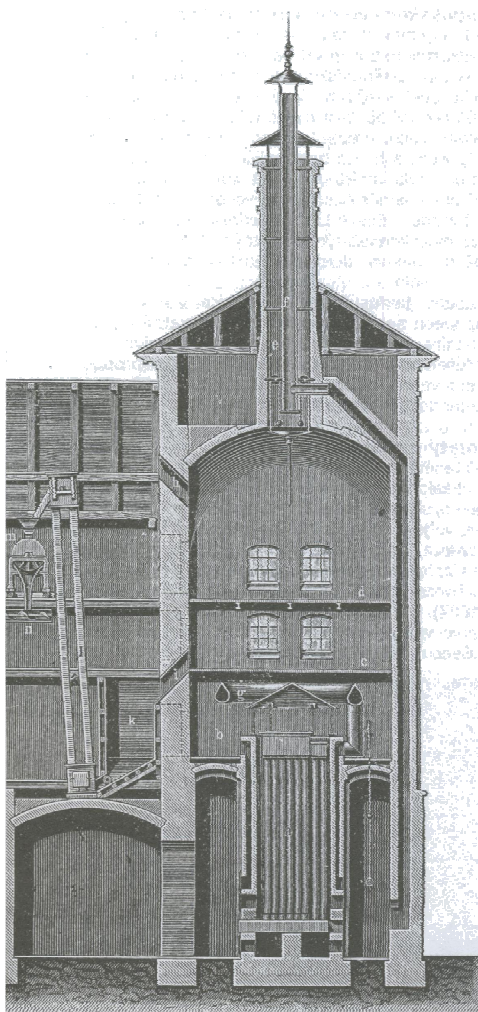

слика 113. сладара, 1868.

слика 114. конструкција сладаре

Kolektiv autorů. *České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, 2007.

слика 115. кула / нећ без дима, 1891.

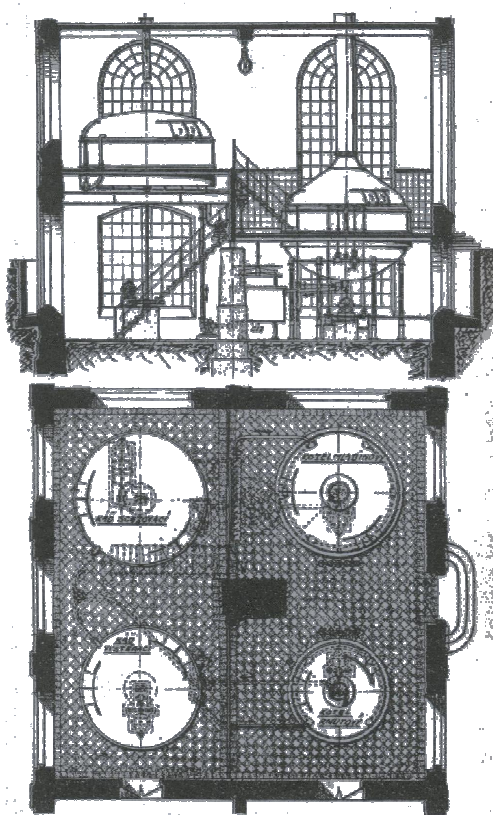

слика 116. типичан димњак

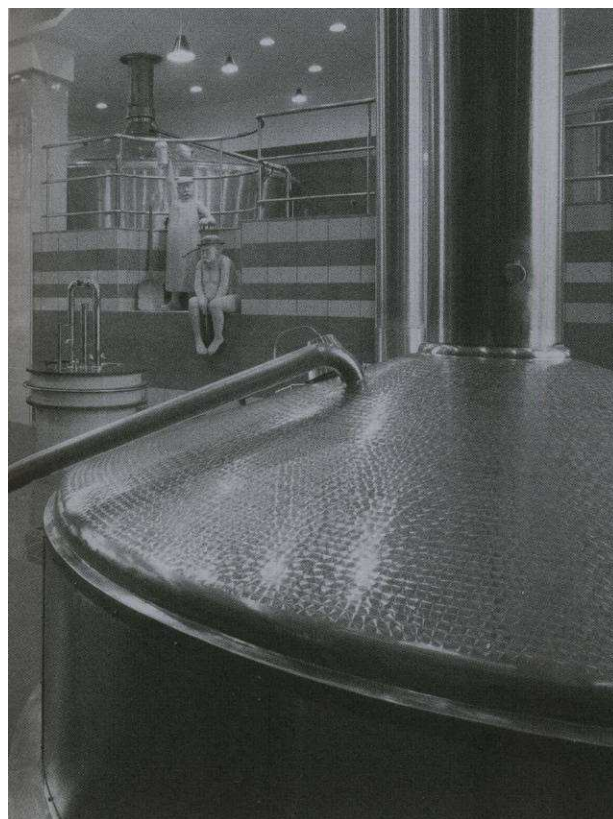
Kolektiv autorů. *České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, 2007.

слика 117. типична фасада варионице, крај 19. века.

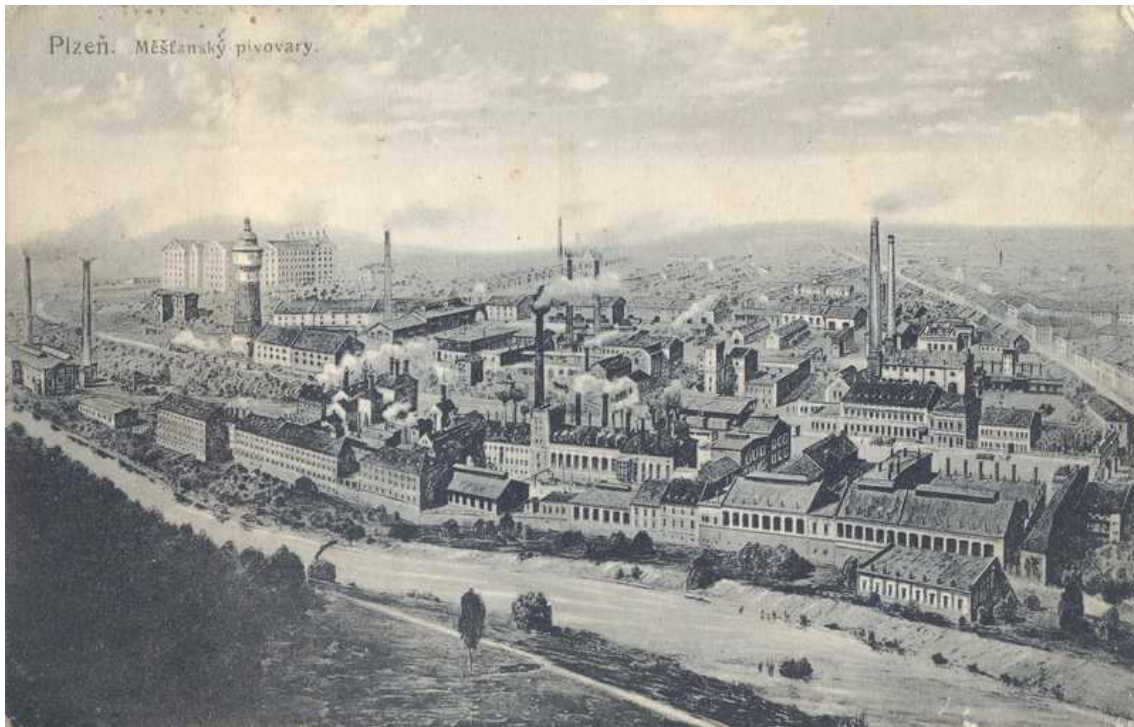
слика 118. варионица – основа и пресек

слика 119. бакарни котлови

Kolektiv autorů. *České a moravské pivovary, stavební dědictví tradičního výrobního odvětví*, 2007.

Чешка

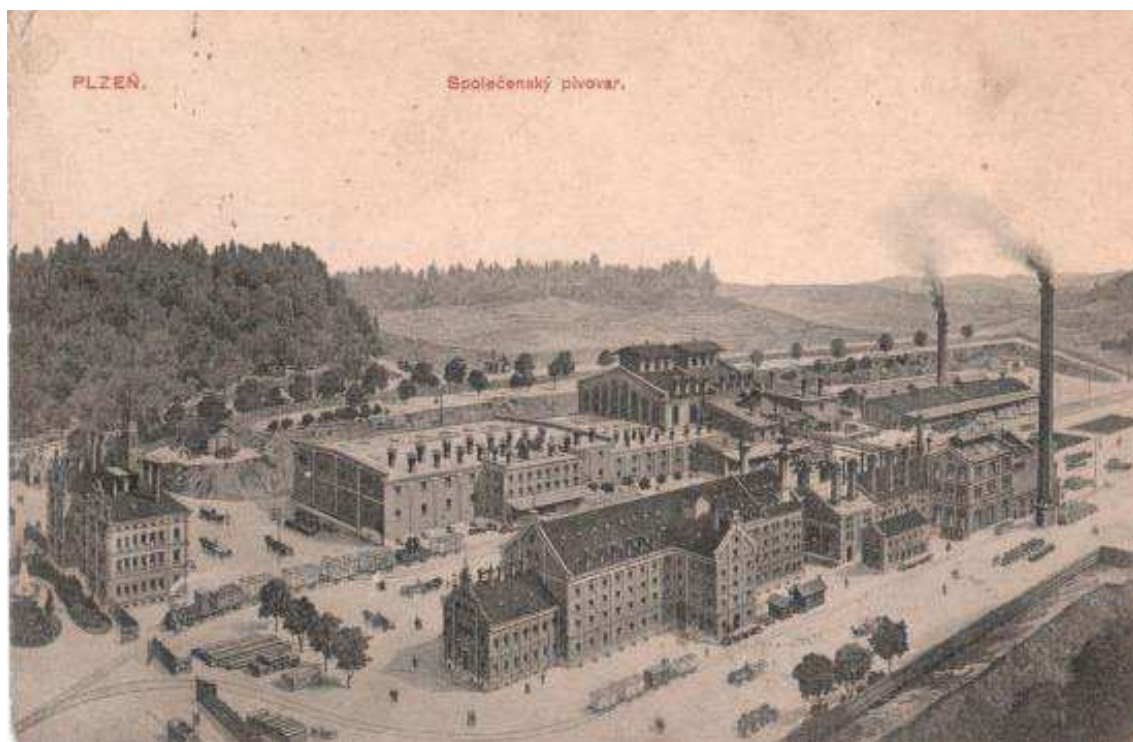
слика 120. Градска тивара, Плзен, почетак 20. века

(<http://www.smirice.eu>)

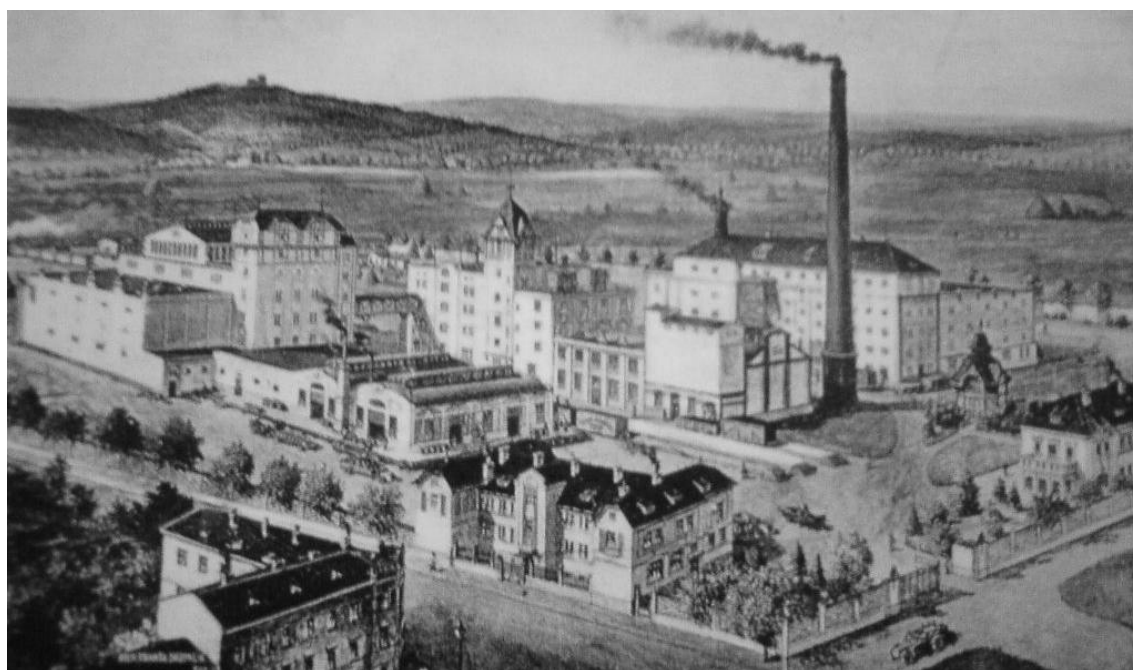
слика 121. Градска тивара, Плзен, почетак 20. века

(<http://www.prazdroj.cz>)

слика 122. Друштвена пивара, Плзен, почетак 20. века

(<http://www.pivovary.info>)

слика 123. Чешка акционарска пивара, Плзен, почетак 20. века

(<http://www.pivovary.info>)

слика 124. комплекс пиваре Нова Пака, почетак 20. века

(<http://www.novopackepivo.cz>)

слика 125. подрум сладаре, Нова Пака, данас

(<http://www.novopackepivo.cz>)

слика 126. комплекс пиваре Високе Мито, 1901.

(<http://www.fabriky.cz>)

слика 127. стамбено-управа зграда, Високе Мито, данас

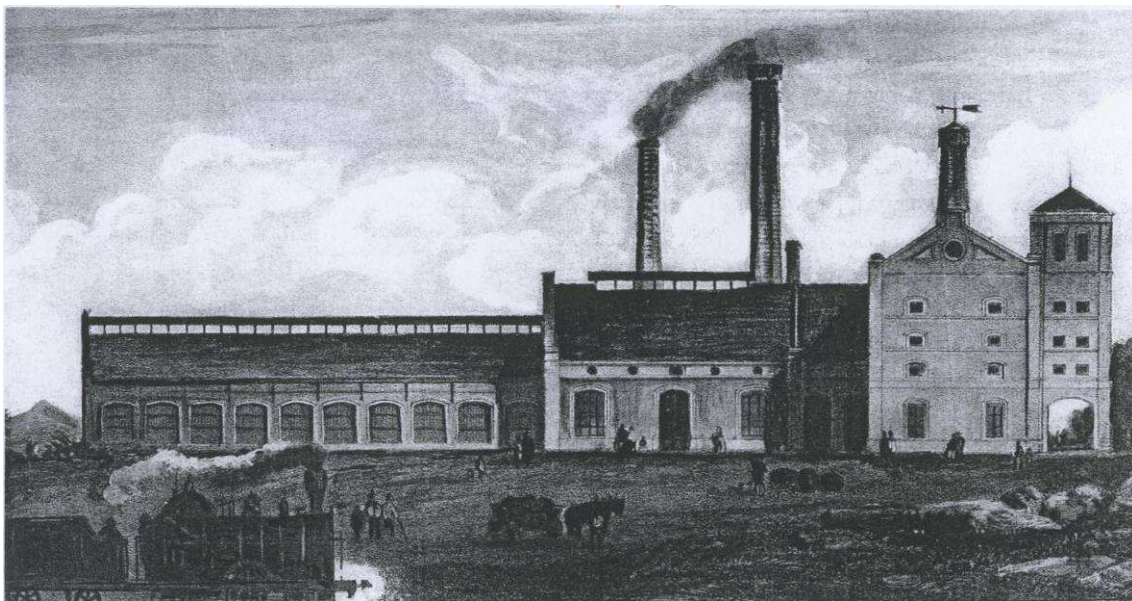
(<http://www.fabriky.cz>)

слика 128. комплекс пиваре, Високе Мито, данас

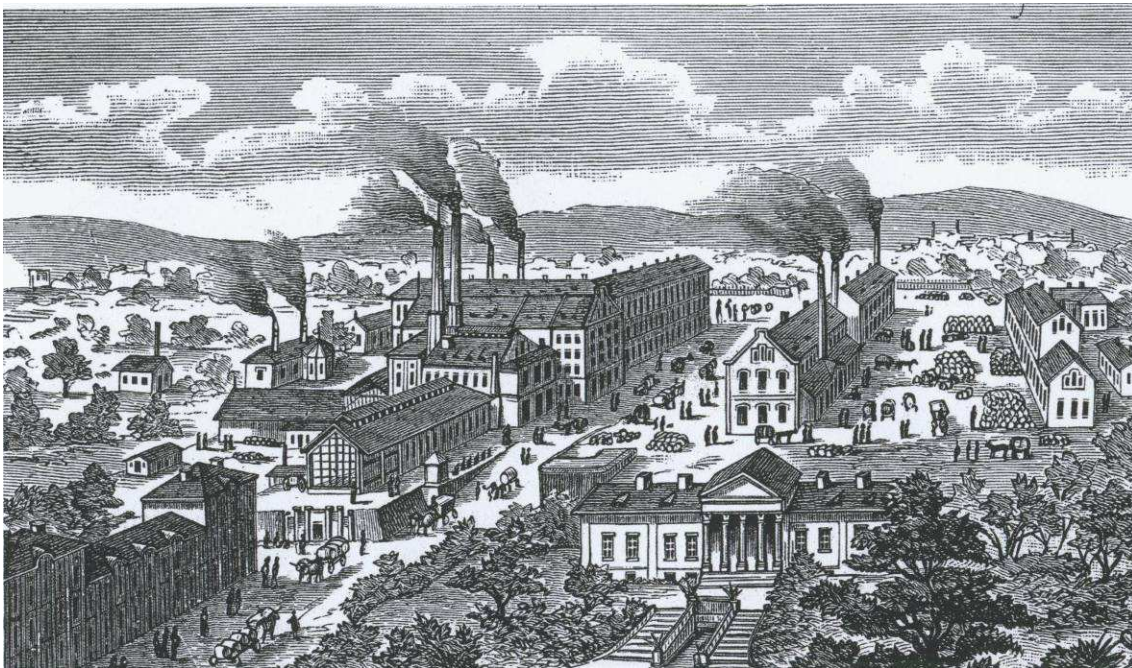
(<http://www.fabriky.cz>)

Мађарска

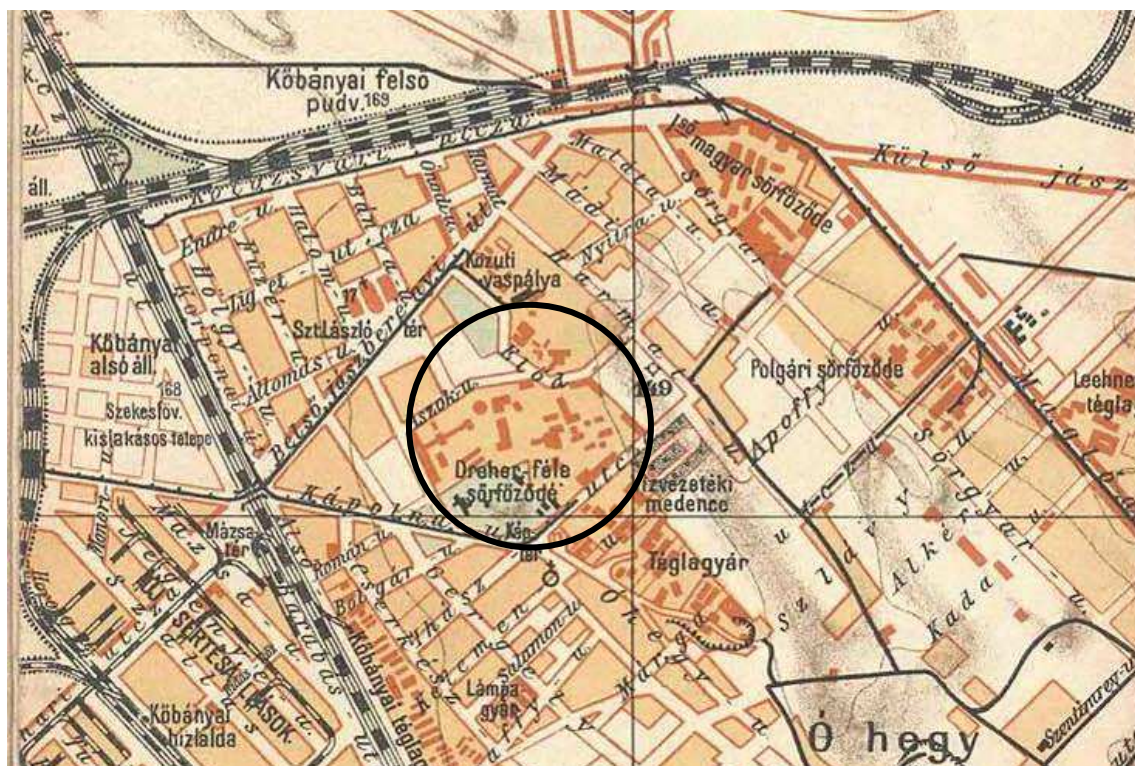
слика 129. Дриар тивара, 1862.

(J. Kozmáné Oláh, *Sörrel híres Kőbánya, 1854-2004: jubileumi évkönyv*, 2004)

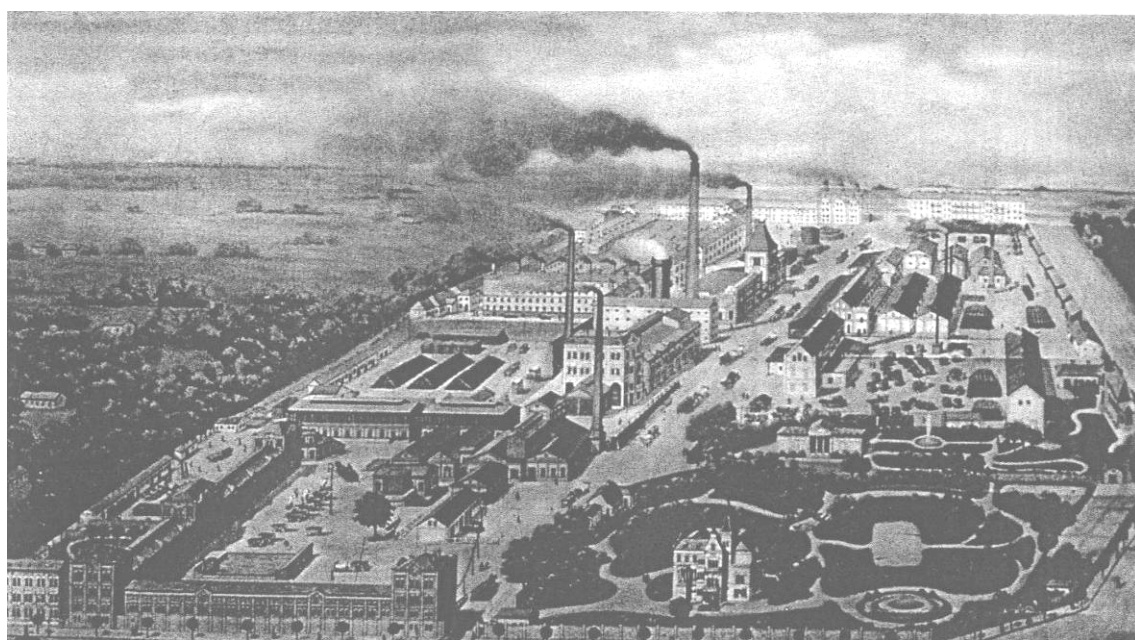
слика 130. Дриар тивара, око 1890.

(J. Kozmáné Oláh, *op.cit.*, 2004)

мапа 27. Дриар пивара на плану Будимпеште из 1910.

(<http://elsovilagaboru.com/tortenete/>)

слика 131. Дриар пивара, 1920.

(J. Kozmáné Oláh, op.cit., 2004)

слика 132. Дриар тивара, 2012.

(www.dreherrt.hu/)

слика 133. варионица с почетка 20. века, 2012.

(www.dreherrt.hu/)

Словенија

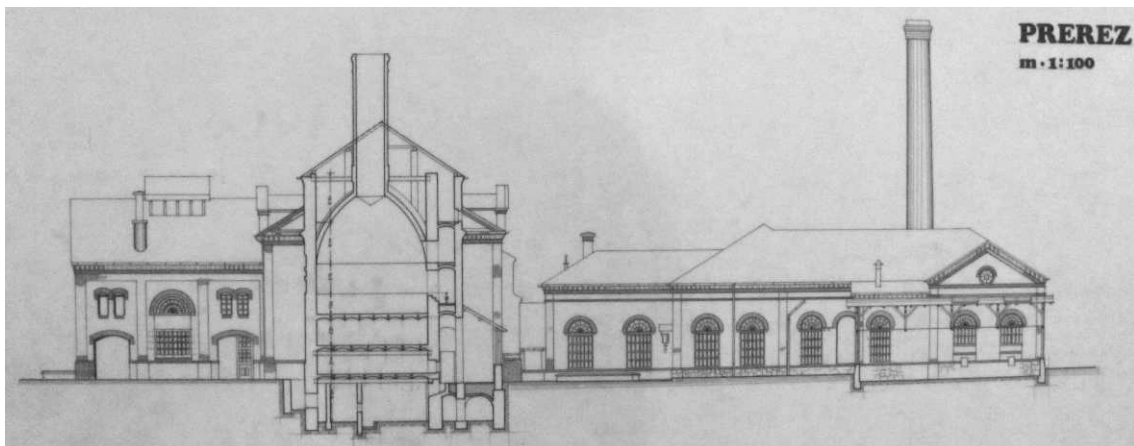
слика 134. комплекс пиваре, 1858.

(PM)

слика 135. комплекс пиваре, 1923.

(PM)

слика 136. пресек куле у комплексу пиваре, 1923.

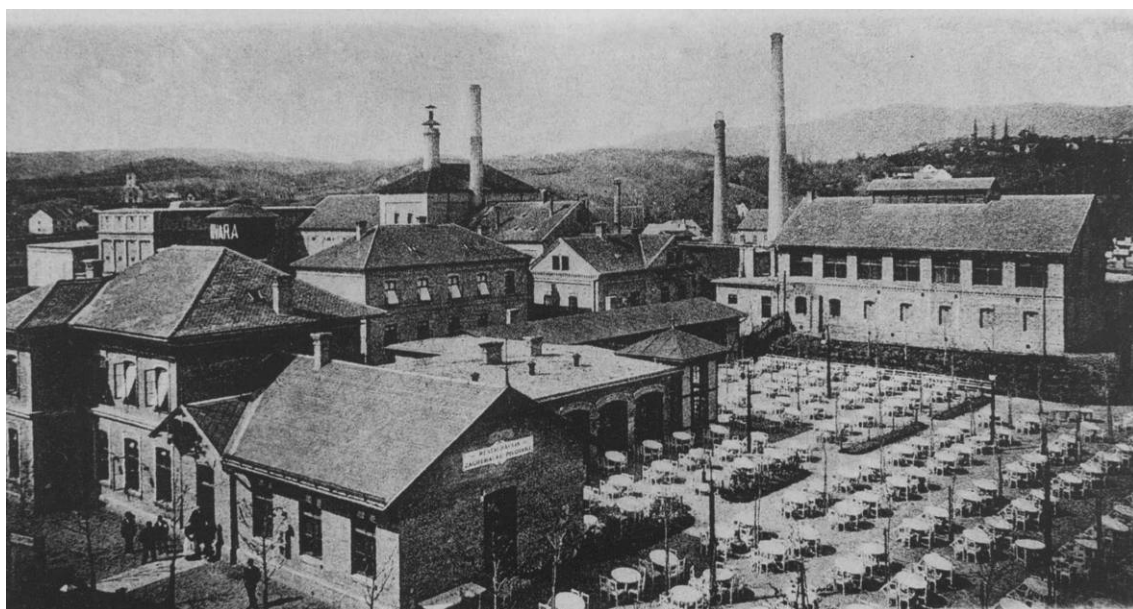
(PM)

Хрватска

слика 137. кула сладаре, крај 19. века

(<http://m.ozujsko.com>)

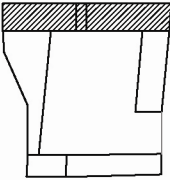
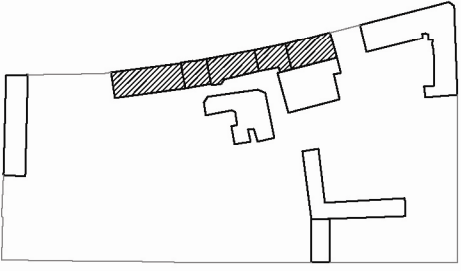
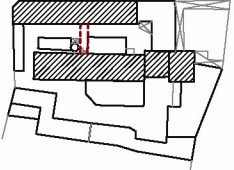
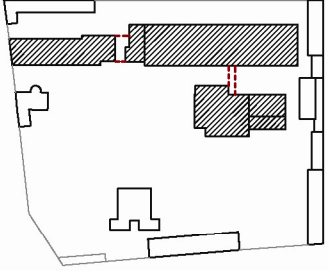
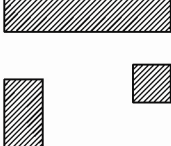
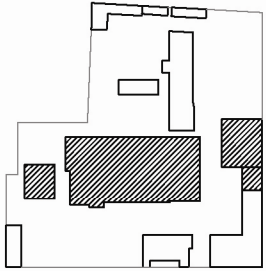

слика 138. комплекс пиваре, почетак 20. века

(<http://kgalovic.blogspot.com>)

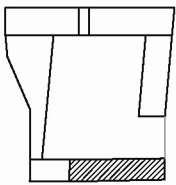
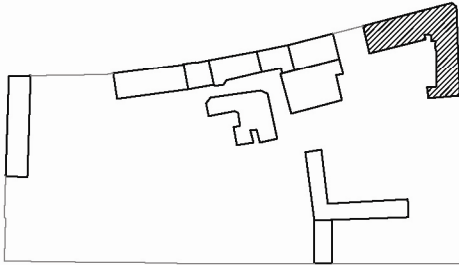
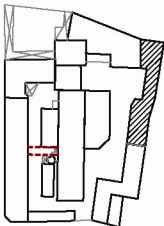
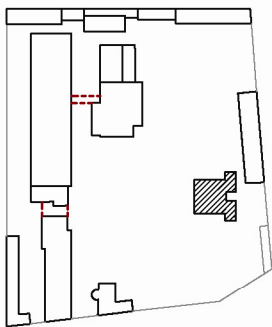
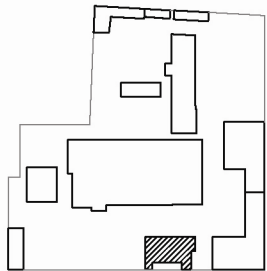
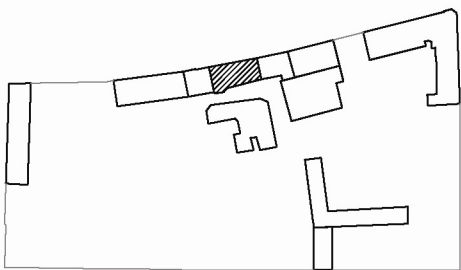
Компаративна анализа _ схеме

схема 6. типови тивара _ однос основних функционалних јединица производног процеса

линеарни једнотрактни тип	Вршац	Зрењанин
		
упоредни двотрактни тип	Панчево	Бечеј
		
павиљонски тип	Апатин	
		

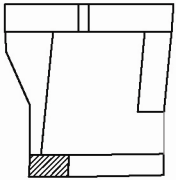
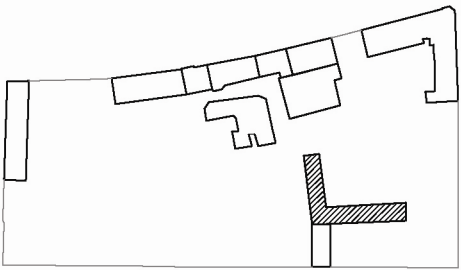
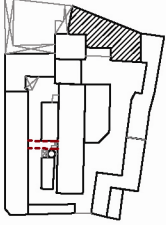
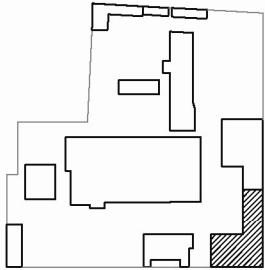
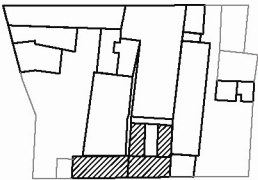
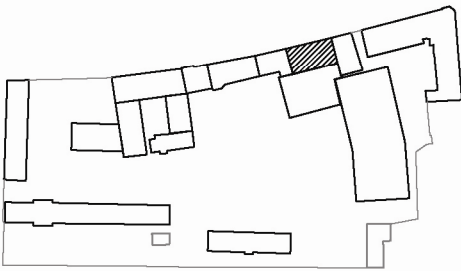
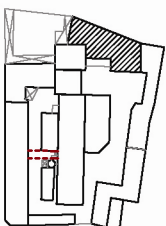
аутор: Аница Туфегџић, 2014.

схема 7. типови и положај стамбених објеката у комплексима тивара, поч. 20. века

индивидуално становање	Вршац	Зрењанин	
стамбено - пословна палата			
индивидуално становање	Панчево	Бечеј	Апатин
стан и канцеларија управника			
колективно становање	Зрењанин		Бечеј
раднички станови			

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

схема 8. положај пивнице у комплексима тивара

почетак 20. века	Вршац	Зрењанин
		
	Панчево	Апатин
		
почетак 21. века	Вршац	Зрењанин
		
	Панчево	Апатин
		

аутор: Аница Туфегџић, 2014.

Будимпешта

Каплице

Писек

Вимперк

Љубљана

слика 139. димњаџи кула средњоевропских пивара

(А. Туфегџић)

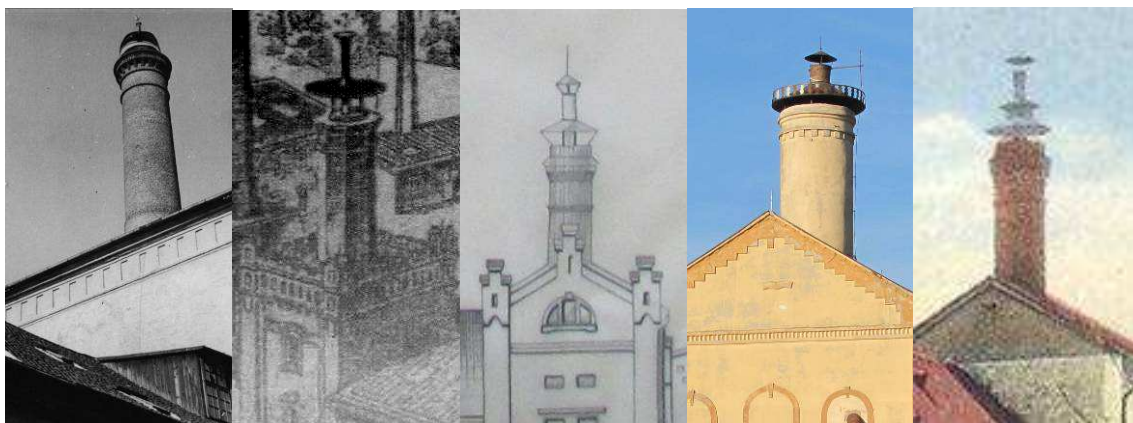
Панчево

Вршац

Зрењанин

Бечеј

Апатин

слика 140. димњаџи кула војвођанских пивара

(А. Туфегџић)

Вршац, 1888

Зрењанин, 1911.

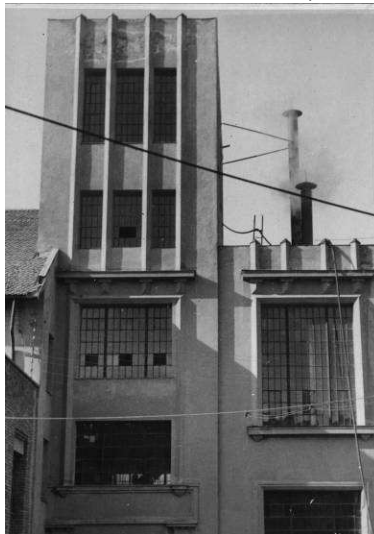
Апатин, 1917.

Бечеј, 1922/24.

Панчево, 1927.

слика 141. фасаде варионица војвођанских пивара (А. Туфегчић)

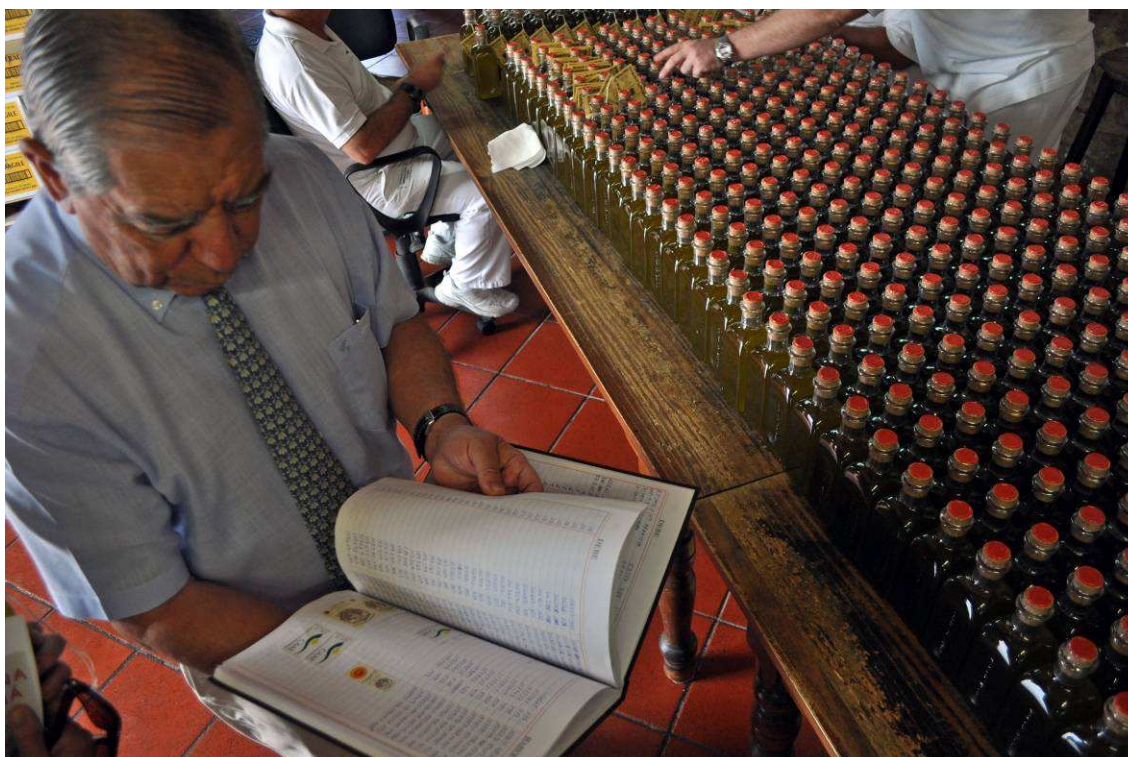
Уљара Нуњез де Прадо, Баена

слика 142. уљара, екстеријер, 2012.
(J. M. Cano Sanchiz)

слика 143. уљара, ентеријер, 2012.
(J. M. Cano Sanchiz)

слика 144. уљара, производња, 2012.

(J. M. Cano Sanchiz)

Пивара Гинис, Даблин

слика 145. Гинис пивара, екстеријер, 2013.

(<http://www.guinness-storehouse.com/>)

слика 146. Гинис пивара, ентеријер, 2013.

(<http://www.guinness-storehouse.com/>)

Ткачница свиленог дамаста, Бездан

слика 147. ткачница у Бездану, 2012.

(Н. Марковић)

слика 148. ткачница у Бездану, 2012.

(Н. Марковић)

Музеј науке и индустрије, Манчестер

слика 149. Музеј науке и индустрије у Манчестеру, 2013.

(I. Bruce)

слика 150. Музеј науке и индустрије у Манчестеру, 2013.

(I. Bruce)

Културна арена, Берлин

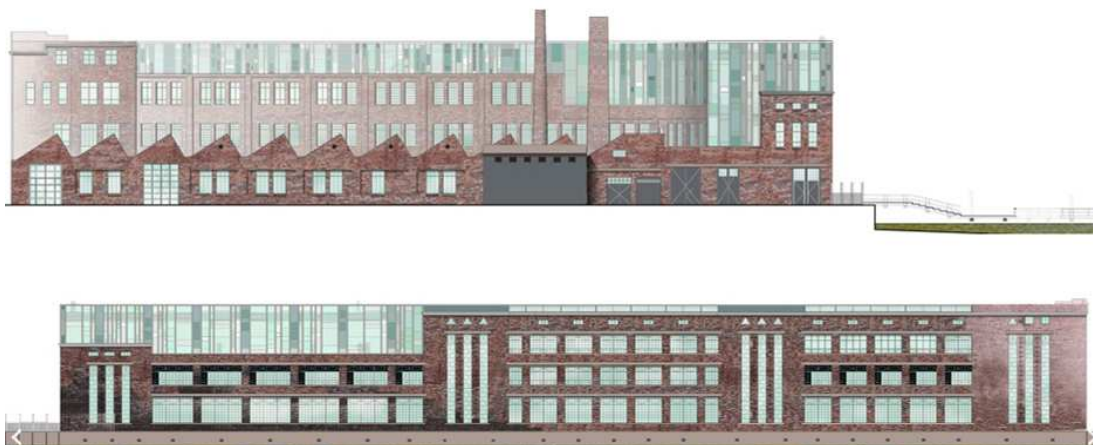
слика 151. Хале, Берлин, 2009.

(<http://www.arena-berlin.de/>)

слика 152. Гласхаус, Арена Берлин , 2009.

(А. Туфегцић)

слика 153. Пројекат обнове магацина, Арена Берлин, 2007.

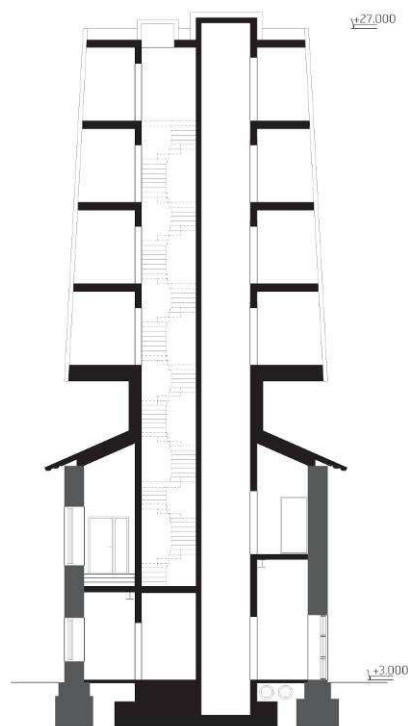
(<http://wilk-salinas.com/>)

Ротерман квартал, Талин

слика 154. Ротерман квартал, Талин

(<http://www.rotermann.eu/et/>)

слика 155. реконструкција столарске радионице, студио Коко, Талин, 2009. (<http://www.koko.ee/>)

Тампела, Тампере

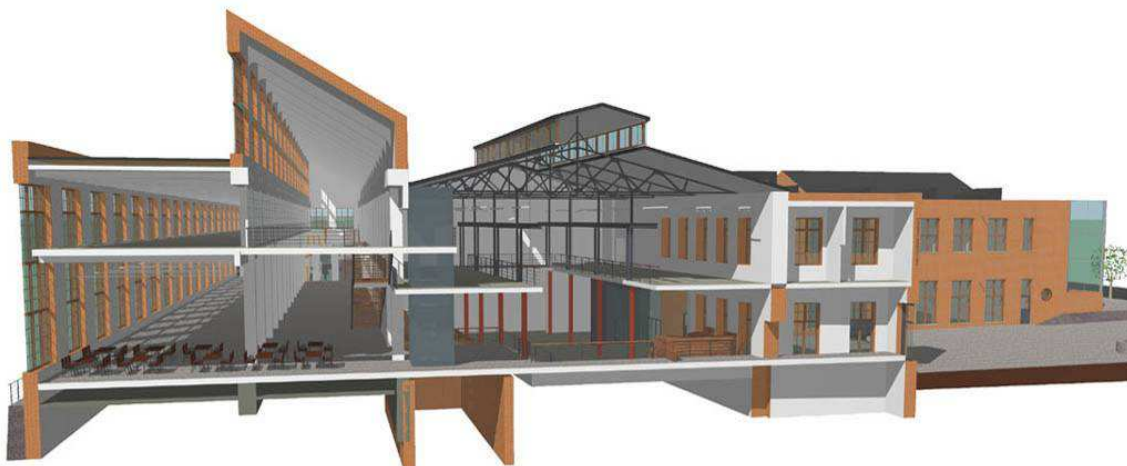
слика 156. Тампела, Талин, 2010.

(<http://www.tampere.fi/industrialpast2010/heritage.html>)

слика 157. Градски музеј Ваприки, 2010.

(<http://www.tampere.fi/vapriikki.html>)

слика 158. Градски музеј Ваприки, 2010.

(<http://www.tampere.fi/vapriikki.html>)

Сењски рудник

слика 159. сењски рудник, 2013.

(П. Ц. Михајловић, <http://www.senjskirudnik.biz/>)

слика 160. пројекат реконструкције, концепт

(М. Тимотијевић, М. Петровић Балубџић, *Парк индустријског наслеђа Сењски рудник*, 2012)

слика 161. пројекат реконструкције, Музеј угљарства

(М. Тимотијевић, М. Петровић Балубџић, *Парк индустријског наслеђа Сењски рудник*, 2012)

Пивара Туски, Туху

слика 162. пивара Туски, екстеријер, 2012.

(<http://www.tyskiebrowarium.pl/>)

слика 163. музеј пиварства, 2012.

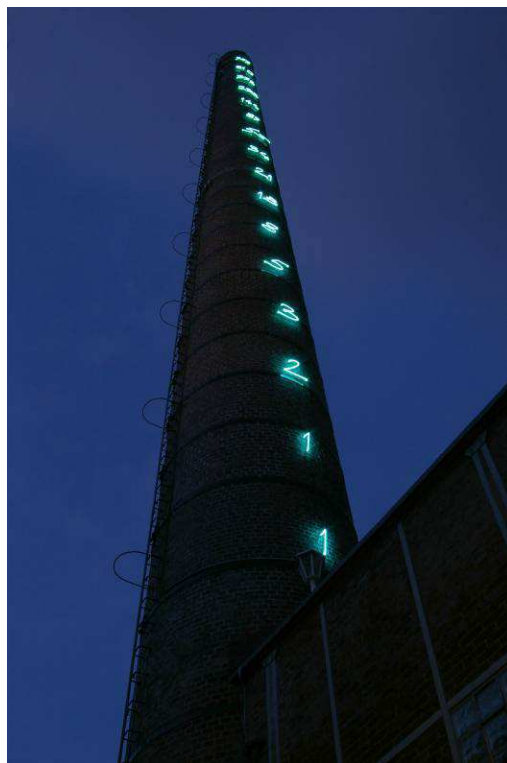
(<http://www.tyskiebrowarium.pl/>)

Пивара Линден, Уна

слика 164. Пивара Линден, 2014.

(<http://commons.wikimedia.org/>)

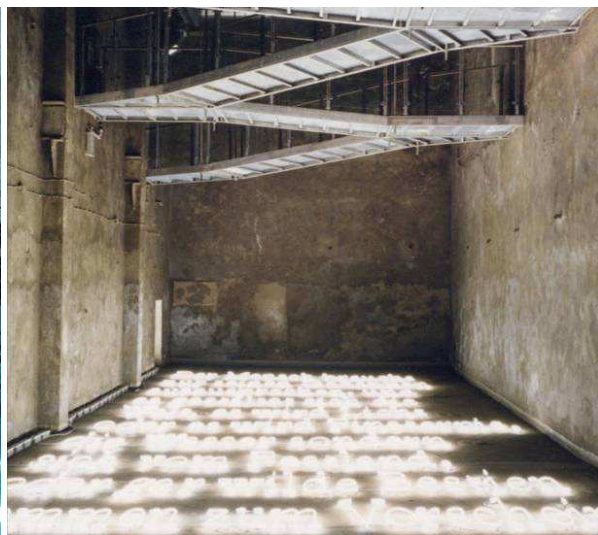
слика 165. Димњак тиваре, 2014.

(<http://commons.wikimedia.org/>)

слика 166. Музеј светлости, 2014.

(P. Liedtke)

слика 167. Музеј светлости, 2014.

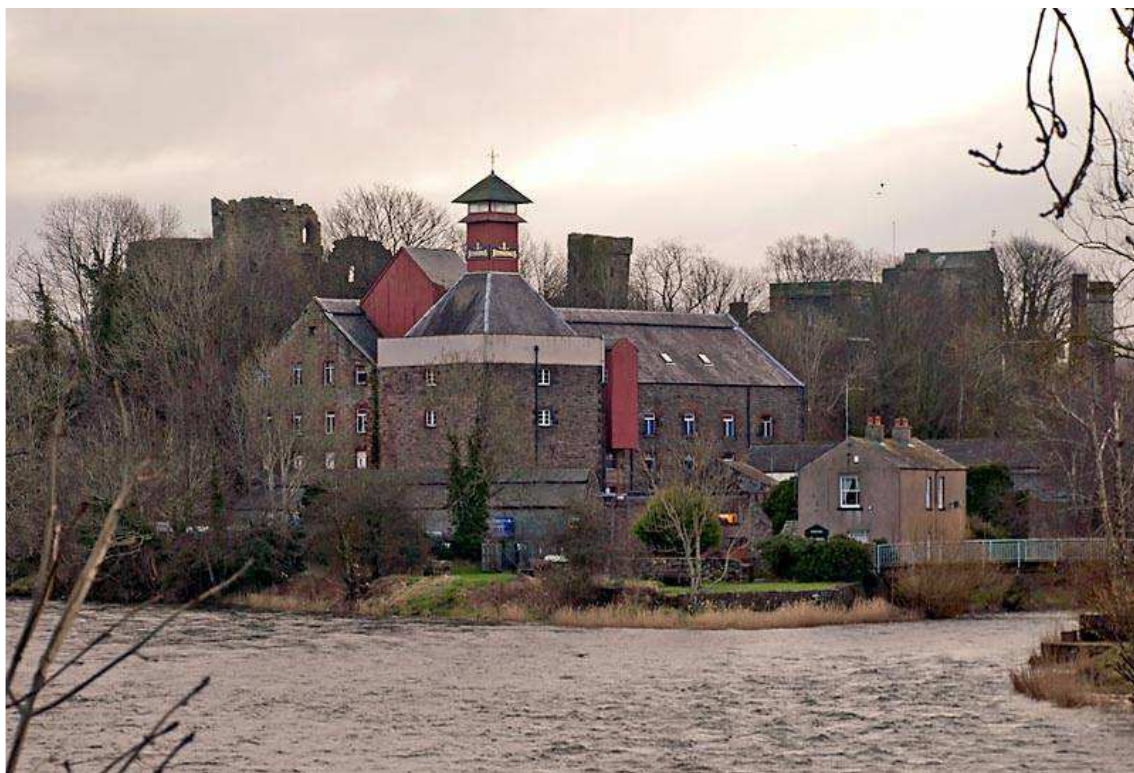
(<http://www.lichtkunst-unna.de/>)

Пивара Ценингс, Лортон

слика 168. окружење пиваре Ценингс, 2012.

(<http://www.cockermouth.org.uk/>)

слика 169. пивара Ценингс, 2012.

(<http://www.cockermouth.org.uk/>)

Анкете

прилог 1. Упитник – Комплекс пиваре у Панчеву

старост испитаника:

занимање:

01. С обзиром да је променила више власника и више назива, којим именом данас називате пивару у Вашем граду?

.....

02. Да ли сматрате да пивара има одређени значај за град?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, какав значај има?

.....

03. Да ли по Вашем мишљењу треба наставити производњу пива у Панчеву?

☐ не

☐ да

04. Да ли би се, по Вашем мишљењу, комплекс пиваре могао користити у друге сврхе?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, у које сврхе?

.....

05. Да ли сматрате да комплекс пиваре треба срушити?

☐ не, зато што

☐ да делимично, зато што

.....

☐ да сасвим, зато што

06. Како оцењујете туристичку понуду Панчева?

☐ лоша

☐ средња

☐ добра

☐ одлична

07. Да ли сматрате да обала Тамиша има туристички потенцијал?

- ☐ не
- ☐ да

08. Како оцењујете ресторан Пивницу?

- ☐ лоше
- ☐ средње
- ☐ добро
- ☐ одлично

09. Да ли знате шта је *течни хлеб*?

- ☐ не
- ☐ да, то је

10. Како оцењујете чињеницу да је Панчево у 2013. години добило трг Ђорђа Вајферта ?

- ☐ позитивно, јер
- ☐ негативно, јер

11. Која је намена, по Вашем мишљењу, адекватна за локацију пиваре?

- ☐ индустријска
- ☐ културна
- ☐ стамбена
- ☐ туристичко – угоститељска
- ☐

старост испитаника:

занимање:

01. С обзиром да је променила више власника и више назива, којим именом данас називате пивару у Вашем граду?

.....

02. Да ли сматрате да пивара има одређени значај за град?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, какав значај има?

.....

03. Да ли по Вашем мишљењу треба наставити производњу пива у Вршцу?

☐ не

☐ да

04. Да ли би се, по Вашем мишљењу, комплекс пиваре могао користити у друге сврхе?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, у које сврхе?

.....

05. Да ли сматрате да комплекс пиваре треба срушити?

☐ не, зато што

☐ да делимично, зато што

.....

☐ да сасвим, зато што

06. Како оцењујете туристичку понуду Вршца?

☐ лоша

☐ средња

☐ добра

☐ одлична

07. Да ли сматрате да локација пиваре има туристички потенцијал?

- ☐ не
- ☐ да

08. Како оцењујете ресторан Пивницу?

- ☐ лоше
- ☐ средње
- ☐ добро
- ☐ одлично

09. Да ли знате шта је *течни хлеб*?

- ☐ не
- ☐ да, то је

10. Да ли доживљавате Цофманову кућу као део комплекса пиваре?

- ☐ не
- ☐ да

11. Која је намена, по Вашем мишљењу, адекватна за локацију пиваре?

- ☐ индустријска
- ☐ културна
- ☐ стамбена
- ☐ туристичко – угоститељска
- ☐

старост испитаника:

занимање:

01. С обзиром да је променила више власника и више назива, којим именом данас називате пивару у Вашем граду?

.....

02. Да ли сматрате да пивара има одређени значај за град?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, какав значај има?

.....

03. Да ли по Вашем мишљењу треба наставити производњу пива у Зрењанину?

☐ не

☐ да

04. Да ли би се, по Вашем мишљењу, комплекс пиваре могао користити у друге сврхе?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, у које сврхе?

.....

05. Да ли сматрате да комплекс пиваре треба срушити?

☐ не, зато што

☐ да делимично, зато што

.....

☐ да сасвим, зато што

06. Како оцењујете туристичку понуду Зрењанина?

☐ лоша

☐ средња

☐ добра

☐ одлична

07. Да ли сматрате да обала Бегеја има туристички потенцијал?

- ☐ не
- ☐ да

08. Како оцењујете ресторан "Пивницу"?

- ☐ лоше
- ☐ средње
- ☐ добро
- ☐ одлично

09. Да ли знате шта је *течни хлеб*?

- ☐ не
- ☐ да, то је

10. Да ли посећујете фестивал *Дани пива*?

- ☐ не
- ☐ да

Ако је одговор да, да ли сматрате да фестивал треба да се организује у Зрењанину иако више нема зрењанинског пива?

- ☐ не, јер
- ☐ да, јер

11. Да ли доживљавате палату Дунђерски као део комплекса пиваре?

- ☐ не
- ☐ да

12. Која је намена, по Вашем мишљењу, адекватна за локацију пиваре?

- ☐ индустријска
- ☐ културна
- ☐ стамбена
- ☐ туристичко – угоститељска
- ☐

старост испитаника:

занимање:

01. С обзиром да је променила више власника и више назива, којим именом данас називате пивару у Вашем граду?

.....

02. Да ли сматрате да пивара има одређени значај за град?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, какав значај има?

.....

03. Да ли по Вашем мишљењу треба наставити производњу пива у Бечеју?

☐ не

☐ да

04. Да ли би се, по Вашем мишљењу, комплекс пиваре могао користити у друге сврхе?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, у које сврхе?

.....

05. Да ли сматрате да комплекс пиваре треба срушити?

☐ не, зато што

☐ да делимично, зато што

.....

☐ да сасвим, зато што

06. Како оцењујете туристичку понуду Бечеја?

☐ лоша

☐ средња

☐ добра

☐ одлична

07. Да ли сматрате да Мртва Тиса има туристички потенцијал?

- ☐ не
- ☐ да

08. Да ли знате шта је *течни хлеб*?

- ☐ не
- ☐ да, то је

09. Која је намена, по Вашем мишљењу, адекватна за локацију пиваре?

- ☐ индустријска
- ☐ културна
- ☐ стамбена
- ☐ туристичко – угоститељска
- ☐

старост испитаника:

занимање:

01. С обзиром да је променила више власника и више назива, којим именом данас називате пивару у Вашем граду?

.....

02. Да ли сматрате да пивара има одређени значај за град?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, какав значај има?

.....

03. Да ли по Вашем мишљењу треба наставити производњу пива у Апатину?

☐ не

☐ да

04. Да ли би се, по Вашем мишљењу, комплекс / део комплекса пиваре могао користити у друге сврхе?

☐ не

☐ да

Ако је одговор да, у које сврхе?

.....

05. Како оцењујете чињеницу да је индустријски комплекс пиваре у самом центру града?

☐ негативно, јер

.....

☐ позитивно, јер

.....

06. Како оцењујете туристичку понуду Апатина?

☐ лоша

☐ средња

☐ добра

☐ одлична

07. Да ли сматрате да обала Дунава има туристички потенцијал?

- ☐ не
- ☐ да

08. Да ли знате шта је *течни хлеб*?

- ☐ не
- ☐ да, то је

09. Да ли сматрате да у оквиру комплекса треба да постоји Пивница?

- ☐ не
- ☐ да

10. Која је намена, по Вашем мишљењу, адекватна за локацију пиваре?

- ☐ индустријска
- ☐ културна
- ☐ стамбена
- ☐ туристичко – угоститељска
- ☐

VIII БИОГРАФИЈА АУТОРА

лични подаци

АНИЦА, И. ТУФЕГЦИЋ, (рођена Драганић)

27.03.1979, Нови Сад

удата, мајка два детета

образовање

2013. положен конзерваторски испит у Републичком заводу за заштиту споменика културе, стечено звање *архитект конзерватор*

2011. положен стручни испит у Инжењерској комори Србије, лиценца одговорног пројектанта

2005/06. (2009) уписане докторске академске студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, ужа област истраживања - проучавање и заштита градитељског наслеђа

1998/2004. завршен Факултет техничких наука Универзитета у Новом Саду, звање *мастер инжењер архитектуре* (303 ЕСПБ и општи успех 8.83)

професионално искуство

Запослена на Факултету техничких наука Универзитета у Новом Саду

2010 - у звању асистента на предметима *Увод у историју архитектуре, Архитектура и град средњег века, Архитектура и град новог доба, Развој регионалне архитектуре, Градитељско наслеђе, обнова и заштита I и II.*

2006-08. у звању сарадника у настави

2006-08. ангажована као спољни сарадник на предметима *Урбанистичко пројектовање II и Градитељско наслеђе, обнова и заштита I и II*

научно-истраживачки рад

Бави се истраживањем индустријске архитектуре, а фокус њених интересовања је однос политике и архитектуре, валоризација индустријског наслеђа, урбана регенерација. Аутор је већег броја научних и стручних радова из области проучавања, обнове и презентације индустријског наслеђа Војводине, објављених у стручним часописима или презентованих на међународним и домаћим конференцијама. Члан је *ПИСИИ, ICOMOS и Друштва конзерватора Србије*. Учесник неколико националних научно-истраживачких пројеката, бројних летњих школа и радионица.

стручни рад

2014. пројекат *Rethinking Industrial Sites* - *стручно-научна анализа просторних могућности комплекса некадашње Градске кланице и сточне пијаце у Загребу* (Музеј града Загреба), партнер

2014. пројекат *Израда регистра индустријског и техничког наслеђа Војводине* (Покрајински секретаријат за културу и информисање), руководилац
2013/2014. пројекат *Место индустријског и техничког наслеђа у служби заштите културног наслеђа Србије* (Министарство културе и информисања), лидер тима
2012/2013. ангажована као сарадник *Завода за заштиту споменика културе Зрењанина*
2009/12. ангажована као сарадник на снимању и техничком документовању манастира Сопоћани, *Републички завод за заштиту споменика културе*

одабрана библиографија

Рад у међународном часопису - M21:

Tufegdžić, A., Blagojević Roter, M. (2015). Golden era of lager breweries in southern Austro-Hungarian Empire, *Industrial archaeology review Vol. 37*, paper accepted

Рад у међународном часопису - M23:

Tufegdžić, A. (2013). Weifert brewery - the oldest one in the Balkans. *TICCIH Bulletin*, 61, 11-14.

Предавање по позиву са међународног скупа штампано у изводу - M32:

Tufegdžić, A. (2012). Siluete i sjenke industrijske prošlosti Vojvodine. In G. Arčabić (ed.), *Industrijska baština u susjedstvu*. (pp. 14). Zagreb: Muzej grada Zagreba, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada

Монографија националног значаја - M42:

Туфегџић, А., Силађи, М. (у припреми) *Сенке и силуете индустријске прошлости Војводине*. Нови Сад: Факултет техничких наука

Рад у истакнутом тематском зборнику водећег националног значаја - M44:

Tufegdžić, A. (2011). Reaktivacija industrijskog nasleđa kao metoda urbane rehabilitacije obala. In N. Kurtović Folić (ed.), *Redefinisanje modela i tipova javnih prostora i unapređenje njihove obnove i korišćenja u prostornom i urbanističkom planiranju i projektovanju* (pp. 219-242). Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

Рад у часопису националног значаја - M52:

Tufegdžić, A., Silađi M. (2010). Potencijal industrijskog nasleđa u razvoju kulturnog turizma Banata. *Nauka + Praksa*, 13, 149-152.

Рад у научном часопису националног значаја - M53

Туфегџић, А. (2013). Разматрање концепта аутентичности у контексту развоја културног туризма - Путевима пива кроз Војводину. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 37, 149-152.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Аница Туфегџић

број уписа _____ 2005/41

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

_____ ТРИ ВЕКА ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА: КОНТЕКСТ И КОНТИНУИТЕТ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 20.6.2014.

_____ Аница Туфегџић

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Аница Туфегџић

Број уписа 2005/41

Студијски програм архитектура и урбанизам

Наслов рада Три века војвођанских пивара: контекст и континуитет

Ментор др Мирјана Ротер Благојевић

Потписани Аница Туфегџић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 20.6.2014.

Аница Туфегџић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ТРИ ВЕКА ВОЈВОЂАНСКИХ ПИВАРА: КОНТЕКСТ И КОНТИНУИТЕТ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
- ☒ 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 20.6.2014.

Аница Трпевић